

ТУҒАН ТІЛІ

ЕЛАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ,
ӘДЕБИЕТІЛІМ АЛЫМАНАХ

ТУҒАН ТІЛ №1 (46), 2021
ЕЛАРАЛЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ,
ӘДЕБИ-ҒЫЛЫМИ АЛЬМАНАХ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ТӨРАҒАСЫ
Әділбек ҚАБА

БАС РЕДАКТОР
Зауытбек ТҰРЫСБЕКОВ

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ
Бижомарт ҚАПАЛБЕК

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
Смағұл ЕЛУБАЙ
Ерден ҚАЖЫБЕК
Ауыт МҰҚИБЕК
Ғабит АБЗАЛБЕК
Амангелді ҚОЖАБЕК
Бабақұмар ХИНАЯТ (*Венгрия*)
Асай РӘМІШ (*Моңғолия*)
Сәуле СОВХОЗҚЫЗЫ (*Ресей, Орынбор*)
Кадыйша АБДЫБЕКОВА (*Қырғызстан*)
Роза БАҚБЕРГЕНОВА (*Түркия*)
Клара САДЫРБАЕВА (*Өзбекстан*)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Аягүл ОМАРОВА

МЕНШІК ИЕСІ: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
Тіл саясаты комитеті

Альманах Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат және мұрағат комитетінде қайта тіркеуден өтіп,
2007 жылғы 23 шілдеде №8514-А куәлігі берілген.

МАЗМҰНЫ:

Алғы сөз 3

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТЫНЫСЫ

Менің кітаптарым қағаз бетіндегі мұражай. Халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовпен сұхбат..... 4

..11 *منىك كىتاپتارىم قاعاز بەتىندەگى مۇراجاي . حالق جازۇشسى قابدەش جۇمادىلوۋپەن سۇحابات*

Meniń kitaptarým qaǵaz betindegi murajaj. Halyq jazýshysy

Qabdesht Jumadilovpen suhbat..... 22

Қадиша Әбдібекова. Қырғызстанға келу тарихымыздан 28

..... 36 *قاديشا ابدىبەكوۋا . قىرعىزستانعا كەلۋ تارىخىمىزدان*

Qadisha Abdibekova. Qyrǵyzstanǵa kelý tarihyмыздan..... 44

Сәуле Дулати. Тыл еңбектері..... 48

Sáyle Dýlatı. Tyl eńbekteri..... 51

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Еркежан Бейсенбекқызы. Астанаға ақ тілек..... 53

Erkejan Beisenbekqyzy. Astanaǵa aq tilek 56

Жарқын Утешова. Өлеңдері..... 59

Жаңалықтар 60

Jańalyqtar 66

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

Орынай Жұбаева. Әлихан Бөкейхан – лингвоэкология мәселесін сөз еткен ғалым 71

..... 79 *ورىناي جۇبايەۋا . ءاليحان بوكەيخان - لينگوۋەكولوگيا ماسەلەسىن ءسوزەتكەن عالم*

Анар Салқынбай. Қошке Кеменгерұлы – қазақ тілі салғастырмалы грамматикасының негізін қалаушы ғалым 91

ТҮБІ БІР ТҮРКІ...

Jetiba Raqymberdi Qajyǵaluly. Qazaq-Túrik poeziasynyń úndestigi..... 97

Қазақтың ұлттық ойындары..... 100

Сөзжұмбақ 103

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқырман! Сіздерге «Туған тіл» альманахының бірінші санында «Шетел қазақтарының тынысы», «Шетел қазақтарының шығармашылығы», «Алаш туы астында» және «Түбі бір түркі» атты айдарларды ұсынып отырмыз.

Биыл 1936 жылы 24 сәуірде Қытайдың Шыңжаң өлкесі Тарбағатай аймағындағы Шәуешек ауданында дүниеге келген Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері Қабдеш Жұмаділов дүниеден өтті. Сондықтан журналдың беташарын жазушының кезінде «Қазақ әдебиеті» газетіне берген сұқбатынан бастағанды жөн көрдік.

2021 жылы көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыстың негізін салушы әрі көсемі, қазақтың тұңғыш саяси партиясын ұйымдастырушы және Алашорда үкіметінің төрағасы Әлихан Бөкейханның туғанына 155 жыл толып отыр. Сол себепті «Алаш туы астында» айдарында профессор Орынай Жұбаеваның «Әлихан Бөкейханов – лингвоэкология мәселесін сөз еткен ғалым» атты мақаласын ұсынып отырмыз.

Қазақ отбасыларының Қырғызстанға көшу тарихымен Қырғызстан халықтары Ассамблеясы Қырғызстан қазақтары қоғамдық бірлестігінің төрағасының орынбасары Әбдібекова Қадишаның мақаласынан таныса аласыздар.

Журналдың «Шетел қазақтарының шығармашылығы» айдарында қазақ ақын қыздарының өлеңдері ұсынылып отыр. Сонымен қатар, Қазақстандағы және шетелдегі жаңалықтармен де танысып, қазақ ұлттық ойындары туралы мағлұмат ала аласыздар.

Альманах Қазақстан оқырмандарына емес, негізінен шетелдегі қазақ диаспораларына арналғандықтан, бірқатар мақалаларды латын әліпбиімен және төте жазумен бердік.

Қабдеш ЖҰМАДІЛОВ

Халық жазушысы: МЕНІҢ КІТАПТАРЫМ – ҚАҒАЗ БЕТІНДЕГІ МҰРАЖАЙ

Тәуелсіздік жылдары әдебиетімізге қадау-қадау көркем шығармалар қосылды. Бұл шығармалар ұлттық рухты, ел мен жер тағдырын арқау етіп, азат елдің тарихындағы ақтандақтарды түгендеуге үлес қосты. Жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз», «Тағдыр», «Соңғы көш» сияқты кесек туындылары оқырман санасынан берік орын алып, әлі күнге дейін үздіксіз оқылып келеді. Халық жазушысы бізге берген сұхбатында балалық шағы, жоғарыда айтылған шығармалары жөнінде һәм өзін толғандырған мәселелер хақында бүкпесіз әңгімелеп берді.

Біздің буын келесі ұрпақтан кешірім сұрауы керек

– Биыл Тәуелсіздігімізге отыз жыл толды. Империяның құлағанын білгенде қандай күйде болдыңыз? Бұндай тарихи сәтті жай адамның сезінуі мен қаламгердің сезінуі екі басқа болар?

– Тәуелсіздігімізге қуанбаған қазақ жоқ шығар. Бірақ Тәуелсіздікті әркім әртүрлі

дайындықта, әртүрлі жағдайда қарсы алды. Біреулер оған дайын тұрды, «қашан келер екен» деп асыға күтті. Енді біреулері тым самарқау, тәуелсіздікті бере ме, бермей ме деген екіұдай күйде болды. Тәуелсіздікті аламыз ба, жоқпа, оған басын ауыртқан жоқ. Ал биліктегі коммунистер бостандық алуға ынталы болмады. Тәуелсіздік таңы табиғаттағы сияқты Шығыстан емес, Батыстан атты. Алдымен Балтық жағалауындағы үш республика 1991 жылдың басында бөлініп кеткен. Содан кейін жаз айларында Кавказ республикалары, Молдова кетті. Күзге қарай Тәжік пен Түрікмен, дәл күз айында Қырғыз бен Өзбек өз тәуелсіздігін жариялады. Менде бәрі жазулы тұр. Қырғыздар 31 тамызда, өзбектер 1 қыркүйекте азаттық алыпты. Мен сол кезде еліміздің тәуелсіздік алуын тықыршып күтіп отырғандардың бірімін ғой. Өйткені оған дейін менің санам әбден оянған, екі бірдей империядан қорлық көріп, азаттық таңын қатты аңсаған адамның бірі едім. Азаттықты ал кеп күтейін. Сол жылғы күздегі айлар мен апталардың мен

үшін тым ұзаққа созылғанын айтып сұрама! Мен Өзбек пен Қырғыздан соң ұзаса бір аптадан кейін тәуелсіздік алармыз деп ойлағам. Тіпті ол кезде өз тәуелсіздігін жариялап жатқан елдерге «қайда барасың?» дейтін ешкім жоқ еді. Содан не керек? Өзбек пен Қырғыздан кейін біз тәуелсіздік алмай үш жарым ай отырдық. Ақыры бәрі кеткен соң, одақта Ресей, Украина, Беларусь ғана қалды. Мен бұларды империя ошағының үш бұты деп атаймын. Солардың өзі 8 желтоқсанда КСРО деген елдің енді жоқ екенін, империяның тарағанын жариялап, үшеуі үш жаққа бөлініп кетті. Біз әлі отырмыз. Империя тарап кеткен соң, тапжылмай сегіз күн отырдық. Он алтыншы желтоқсан күні кешке жақын теледидар көріп отыредім, диктор келіншек: «Бүгін Жоғары Кеңес Қазақстанның Тәуелсіздігін жариялады», – деп хабарлады. Басында түсінбей қалдым. Империя тарап кеткен. Біз сонда тәуелсіздікті кімнен алып отырмыз? Бірақ сол сәтте көзімнен пора-пора жас ағып тұр екен. Қуаныш жасы еді бұл. «Азаттықты ақыры алдық-ау» деймін өзіме-өзім күбірлеп. 16 желтоқсан деген қыстың қақаған суық кезі. Бұл күн – ел Тәуелсіздігін тойлауға өте қолайсыз уақыт. Амал не, ұрпақтарымыз тәуелсіздігімізді өмір бойы бүрсендеп жүріп тойлайтын болады. Тәуелсіздікті осыншама кешіктіргені үшін біздің буын келесі ұрпақтан кешірім сұрауы керек.

– *Сіздіңше, нағыз тәуелсіз ел қандай болады?*

– Тәуелсіздіктің мән-мағынасы, өзіндік мәселелері көп-ақ. Мен, кезінде, осы тақырыпта көптеген мақалалар жаздым. Өзің сияқты тілшілерге талай сұхбат та бердім. Әрине, қоғамдағы көңіл толмайтын тұстар көбірек айтылды. Біз реформаларды мінсіз жүргіздік пе, әлде олақтықпен қолдағы бар байлықты шашып алдық па? Мен ауыл шаруашылығын біршама білемін, ол туралы шығармалар жазғанмын. Шынын айтқанда, біз ауыл шаруашылығына қарасты реформаларды асығыс әрі олақ жүргіздік.

Біреу қуып келе жатқандай, үш жылдың ішінде «Колхоз», «Совхоз» деген аттан құтылуымыз керек болды. Өйткені оны социализмнің қалдығы деп ұқтық. Шетелдің «ақылмандары» бізді бақылап отырды. Солардың «емтиханынан» өту үшін жанталастық. Даламызға сыймай жататын елу миллион қой қайда қазір? Он миллион ірі қара, бес миллион жылқы қайда? Үш жылдың ішінде осы байлық тесік астауға құйылған судай болып, тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. Амал не, бұл байлықты қалай да сақтап қалуымыз керек еді. Біздің елдің негізгі байлығы мал еді ғой, қазір одан ештеңе қалмады. Пысықтар пайда тауып, адал қойшылар ақ таяқты ұстап қалды. Міне, осындай ақтаңдақтар бізде көп болды. Осы жағдайларды мен өз шығармаларыма қостым. Өйткені сол кездегі өзгерістер әдебиетте қалуға тиіс еді. Көңілім толмаған жағдайлар туралы жасырмай жазуға тура келді. Сол шындықты ашық айтқаным үшін мені билік басындағылар ұнатпай жүрді... Ал енді мемлекеттік тіл туралы айтайық. «Қазақ ұлтын құрту үшін оның төбесінен бомба тастаудың керегі жоқ. Ұлттың тағдыры – тілі, әдебиеті, өнері сияқты үш жіпке ілініп тұр. Осы үшеуін қиып жіберсе, қазақ оп-оңай жойылады», – деген сөзім бар. Шынайы тәуелсіз ел болу үшін осы үш жіпті сақтау керек. Мемлекеттік тіліміз әлі күнге дейін өз биігіне көтеріле алмай келеді. Міне, отыз жыл болды, оны қақсап айта берудің өзі ыңғайсыз.

– *41 жасыңызда кеңсе жұмысын тастап, шығармашылыққа кетіңіз. Демек, қалам қуатыңызға сендіңіз ғой?*

– Иә, өзіме сендім, әрине. Он бес жыл бойы баспа саласында аға редактор болып жұмыс істедім. Мені одан ары өсірмеді. Тек қаламға сенуге тура келді. Жыл-ара кітабым шығып жатқан. 1990 жылы «Тағдыр» романы Мемлекеттік сыйлықты алды. Осыдан кейін менің екінші тынысым ашылды. Ойда жүрген

көп шығармалар өмірге келді. Мақала-сұхбат, ой-толғамдарды қоспағанда, он роман, жиырма бір повесть, 70-тен астам әңгіме жаздым.

– Туған ауылыңыздан ұзақ Шәуешек қаласына барғанда, алғаш рет шарайнадан өз бейнеңізді көріп таңырқазаныңыз балалық шақтағы қызықты естеліктеріңіздің бірі. Содан бері өз бейнеңізді оқырман жүрегіндегі айнадан көріп келесіз. Қолыңыздан жазу келетінін білгенде қандай ойда болдыңыз?

– Мен ауыз әдебиетімен ерте ауызданған адаммын. Біздің отбасымызда бұл салт бұрыннан қалыптасқан. Әкемнің інісі Нұрахмет кезінде Ташкентте оқыды. Сол кісі алып келген кітаптар, елде жоқ фото-аппарат, патефон, латын әрпімен басылған кітаптар бізде ғана болды. Мен мектепке бармай тұрып Шәкәрімнің Пушкиннен аударған «Дубровский» атты шығармасын жатқа айтатынмын. Ауылдағы кісілерге дастан оқып беріп жүріп, жаттап алатынмын. Көп киссаларды жаттап алғанмын. Менің қағілез дастаншы екенімді білген кісілер: «Әй, мынау Күдері атасына тартыпты», – дейтін. Арғы атам Күдері – әрі би, әрі үлкен ақын болған. «Атасына тартыпты» деген сөз маған үлкен жауапкершілік жүктеді. Күдері атам мешіт салдырса, әкем мектеп салдырған, айналасына беделі бар кісі еді. Басқаларға қарағанда, сауатты, мәдениетті, өркениетті отбасында өстім. Алғаш кітап оқып жүргенде, роман дегеннің не екенін, оның авторы болатынын білмейтінмін. 1949 жылы он үштегі кезім. Мәлігәжі дейтін саудагер ағамыз Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романының төте жазуда басылған нұсқасын сатып әкеліпті. Бірінші бетіндегі құлжа бас, ай маңдайлы үлкен кісінің суреті көзіме оттай басылды, «Мұхтар Әуезов» деп жазылған, мұқабасында «Абай» деген жазу бар. «Е, кітапты жеке адам да жазады екен-ау, роман деген де кітап болады екен» деп таңғалдым. Бұдан бұрын молдалар: «Кітап тек Құран Кәрім сияқты аспаннан түседі» деп

үйреткен. Соған мақұл дегенбіз. Оқи бастадым. Ауыр, тілі де, оқиғасы да. Бірақ бір ғажабы, бас кейіпкер Абай да сол кезде он үш жаста екен. Осы жағы маған жеңіл болды. Сонан соң романда суреттелетін Құнанбай, Бөжей, Қаратай, Зере, Ұлжан, Әйгерім, Тоғжан сияқты адамдар біздің елде де бар болатын. Бұл кітап бейне біздің ауыл туралы жазылған секілді. Алғаш рет Әуезовпен кітабы арқылы осылай таныстым. Содан кейін де бұл романды әлденеше рет оқыған шығармын. Бірақ алғашқы әсері санамда мөрдей басылып қалды. Кейін қолыма қалам алып, мен де шығармаларымды жаза бастадым. Мен әуелден-ақ Әуезовті ұстаз тұттым. Алматыға оқуға келерде екі кісіні көрсем деп армандаушы едім, оның бірі – Мұхтар Әуезов, екіншісі – Қасым Аманжолов.

– Екеуін де көрдіңіз бе?

– Әуезовті көрдім, лекциясын тыңдадым, ол кісімен жеке таныс болдым. Бұның бәрі ғұмырнамалық кітабымда жазылған. Ал Қасымды көре алмадым. Ол кісі мен Алматыға келерден бір жыл бұрын қайтыс болыпты.

– Сіз әр шығармаңызды өз уақытында жазып, оқырманын дәл тапқан бақытты жазушысыз. Мысалы, еліміз Тәуелсіздік алып, ұлт руханиятын түгендеп жатқанда «Дарабозды» жаздыңыз, шеттегі қандастар тарихи отанына оралар сәтте «Соңғы көшті» жаздыңыз. Қаламгер үшін уақыт пен оқырман сұранысын барлап отыру қанишалықты маңызды?

– Мен тапсырыспен ештеңе жазған емеспін. Жоспар да құрған жоқпын. Көңілім нені қаласа, халыққа не қажет болса, соны жаздым. 1962 жылы шегара асып келгенімде, «Соңғы көш» пен «Тағдыр» романын жазсам деп армандап келдім. Екі кітаптың да материалы дайын еді. «Балықтар уылдырық шашу үшін өзенді өрлеп жүзеді екен, сол сияқты мен Қазақстанға уылдырық шашу үшін келдім», – деп айтып ем бір сөзімде.

Себебі бұндай ұлт тағдырын сөз ететін сүйекті шығармаларды арғы бетте жазу мүмкін емес еді.

– *«Соңғы көштің» жазылғанына да жарты ғасыр уақыт болды. Осы үлкен еңбекті жазу барысында қандай қиындықтар болды? Тарихи шындық пен көркем шындықтың арасын қалай жалғадыңыз? Роман өз мақсатына жете алды ма?*

– «Соңғы көшке» дейін бірнеше кесек шығарма жазып, жазуға төселген кезім. Алғашқы әңгімелерім мен «Көкейкесті» романын жұртшылық жылы қабылдады. «Соңғы көштегі» оқиғалар – өзім білетін, керек десеңіз, өзім бастан кешкен жайлар. Романдағы Естай деген кейіпкердің прототипі – менің өзім. Қанағат деген кейіпкер әкем Жұмаділді қайталайды. Материал жинауда еш қиналған жоқпын. Себебі бәрі де өзіме таныс дүниелер. Бұл шығарма – бір ғана көштің тарихы емес, көшпенділердің тарихы. «Могиканның соңғы тұяғы» дегендей, көшпенділердің соңғы байы, соңғы батыры, соңғы биі, соңғы арулары мен жігіттері, соңғы ұрысы, соңғы жайлауы, қыстауы... Кісі аттары мен жер аттарын өзгертпей алуға тырыстым. Қазір ол жерлерді қытай басып жатыр, жер атын өзгертіп жіберген. Шәуешекті «Ташын» дейді, ал түпнұсқасын тауып көр. Бұл жағынан менің кітаптарым – қағаз бетіндегі мұражай, яғни ел мен жердің ескерткіші тәрізді. «Соңғы көш» – мені қалың оқырманға бірден танытқан көрнекті шығарма. Амал қанша, «Батыраштардың» балтасы тимегенде, Мемлекеттік сыйлықты мен осы шығармаға алуым керек еді. Мойнымда қарызы бар кітап қой деп өткен жылы «Соңғы көш» пен «Дарабоз» романдарын өз ақшама қайта басып шығардым. Кеңес заманында бұл екеуі де қырық мың данамен шыққан кітаптар еді, қазір екі мың дананы қанағат тұттық. «Рухани жаңғыру» дегенді көп айтамыз ғой, жаңғырудың көкесі – басқа емес, сананы жаңғырту. Етімізден өтіп, сүйегімізге сіңген отаршылдық сананы

жуып кетіру. Оның бірден-бір «дәрісі» – көркем әдебиет.

– *Сіз көшпенділер өмірін өте жақсы білесіз. Сол үшін де Есенберлиннің «Көшпенділеріне» редактор болдыңыз. «Дарабозды» жазуыңызға «Көшпенділердің» әсері болды ма?*

– Жоқ, екеуі екі басқа дүние. «Соңғы көш» 1982 жылы Мемлекеттік сыйлықты алайын деп тұрғанда, соңғы отырыста қос томды романды дауысқа салмай алып қалды. Жоғарғы жақ сыйлықты Хамит Ерғалиев, Тұманбай Молдағалиев және Зверьев деген тоқсаннан асқан орыс қаламгеріне беруге ұйғарып қойған екен, солардың жолы болды. Сөйтіп, «Соңғы көшке» бұрынды-соңды тарихта болмаған қиянат жасалды...

Ал «Дарабозға» келу себебім басқа. Илияс Есенберлин Сұлтан Оразалин деген журналиске берген сұхбатында: ««Көшпенділерді» шығаруға маған ұшадам көмек берді, олар: Мұхтар Мағауин, Сәуірбек Бақбергенов және Қабдеш Жұмаділов» деп ашық айтады. Ілекеңнің өз өтініші бойынша, мен «Көшпенділер» трилогиясына редактор болдым. Жазушы Есенберлиннің кереметтігі – тілінің жылтырақтығында да, сөйлемдерінің сұлулығында да емес, шығармасының тақырыбында, материалының сонылығында. Сол кезге дейін ешкімнің батылы бармаған көне тарихты қозғауында. Халықтың санасын оятатын, жадын жаңғыртатын, бұрын тарихшы ғалымдардың тісі батпаған хандық дәуір туралы қалам тербеуінде. Біз, жастар, соған тілектес болдық. Біз, Мағауин екеуіміз, қолдан келген көмегімізді аяғанымыз жоқ.

Ал ««Дарабозға» қалай келдің?» дегенде, бізде он сегізінші ғасыр тарихы там-тұмдап жазылғанымен, шалажансар күйде еді. Ең бұрмаланған тарих – он сегізінші ғасыр тарихы. Басты тақырып не – Қазақстанның Ресейге қосылуы. Басты қаһарман кім – Әбілқайыр хан. Әбілқайыр көреген, данышпан, орысқа

бодан болып, соның арқасында біз социализмге, адамзаттың нұрлы болашағына алдымен қадам бастық. Міне, осылай айтылатын. Қала берді, «Абылай хан Қоқан мен Қырғызды шапқан басқыншы. Қабанбай да солай, Қырғызды шапқан, Өтеке жырық деген батырын жекпе-жекте өлтірген. Әбілқайырды мерт қылған Барақ сұлтан да жақсы адам емес» – міне, жалған тарих осылай жазылды. Джавахарлал Нерудің: «Отар елдің тарихын отаршылдар жазады» деген сөзі бар. Біздің он сегізінші ғасырдағы тарихымызды отаршылдар жазып берді. Менің осыған дейін оқыған дүниелерім осылайша көкірегіме беріш болып байланған. Төңкеріліп жатқан дүниені өз орнына қою, шындықты, ақиқатты қағаз бетіне түсіру қажет болды. «Дарабоз», міне, осындай айқын мақсатта жазылды. Анығында он сегізінші ғасырдағы негізгі оқиға – Ресейге қосылу емес, жоңғарға қарсы азаттық соғысы болатын. «Ақтабаннан» кейін Шығыстағы алты облысты жоңғар басып жатты. Аз уақыт емес, мұның өзі 30-40 жылға созылды. Ал кейін осы өңірлерді кім азат етті? Біз осыған жауап іздедік. Сөйтсек, он сегізінші ғасырдағы басты қаһарман – Әбілқайыр емес, жоңғарды қазақ жерінен қуып шыққан Абылай хан мен Қабанбай бастатқан қазақ батырлары екен. Мен, міне, осыны дәлелдеп шықтым. Бұл романда тек Абылай мен Қабанбай ғана емес, қазақтың Төле биі мен Қаз дауысты Қазыбек бидің де образдары сомдалды. Жұрт қазір үш биді Ордабасыда қатар отырғызып, мүсінін жасап жүр ғой, бұл – тағы бір шалағайлық. Өйткені 1726 жылы Төле би мен Қазыбек өмірде бар да, Әйтеке би 1708 жылы дүниеден өтіп кеткен. Өз Тәуке өзіне бақталас сұлтандарды Ордаға жуытпау үшін, үш жүздің билігін үш биге ұстатты. Бұл – Өз Тәукенің сүрінген жері. Себебі, билер аса ақылды, данышпан адамдар болғанымен, жауынгер емес қой. Сол жылдар қазақтың жауынгерлік рухы күрт төмен түсіп кетті. Соны сезген жоңғар

хандығы тұтқиылдан шабуыл жасап, қазақты «Ақтабан шұбырындыға» ұшыратты...

«Дарабоз» дилогиясын жазу барысында көп жағдайға жаңаша қарауға тура келді. «Біз жоңғардан неге жеңілдік? Неге «Ақтабан шұбырындыға» ұшырадық?» деген сауалға бұрынғы тарихшылар: «Ол кез көктемнің көкөзек шағы екен, ат арық болыпты, мал төлдеп жатыр екен...» деген сияқты сылтаулармен жауап беріп келді. Бұның бәрі тарихқа дәлел бола алмайды. Көктемнің көкөзек шағы жоңғарларға да ортақ нәрсе. Қазақтың аты арық болғанда, жоңғардың атына біреу қыс бойы сұлы беріп, жемдеп отырып па? Олар да мал сүмесіне қараған ел, олардың да малы төлдемей ме екен? Неге біздің хандар аяқ астынан шабуыл жасауларын білмей қалды? Білмей қалатының бар, неге тақта отырсың? Бұл да ақталатын нәрсе емес, әрине. Ең ғажабы, Абылайға дейін бірде-бір қазақ ханы көрші елге барлаушы жіберуді, жансыз ұстауды білмеген ғой.

– «Дарабоз» кітап болып шыққаннан кейін оқырман қалай қабылдады?

– Менің кітаптарымды жеріне жеткізе талдағандар жоқтың қасы. Өйткені кейбір шығармаларым шекараның ар жағындағы оқиғаларды қамтиды, екінші жағынан, менің кітабым отаршылдар нені айтса, соны тотықұсша қайталаған тарихшылардың айтқандарымен сәйкес келе бермейді. Бүгінге дейін біздің тарихшылар өздерінің қатесін мойындаған жоқ. «Дарабозға» жұмған ауыздарын ашпады. Бұның аты – «үндемей құтылу». Сол үшін де «Дарабоз» толық талқыға, ғылыми айналымға түспей келеді. Тек академик Рахманқұл Бердібаев ғана бір шәкіртіне ««Дарабоз» романы – эпопеялық шығарма» деген тақырыпта ғылыми жұмыс қорғатты. Сол жігіт: «Бұл роман бір дәуірді бейнелеген, бір халықтың ғана тарихы емес, қазақ пен жоңғардың, Орта Азиядағы тағы басқа халықтардың тарихы», – деп талдады. Біздің

тарихшылар түгел дерлік саясаттың сойылын соғып кеткендіктен қазақ жазушылары, амал жоқ, тарихшылардың міндетін атқарып жүр. Тарихшылар айта алмаған дүниелерді көркем шығармалары арқылы жазушылар айтты.

– Егер жазушы болмағанда, кім болар едіңіз?

– Мектепті өте жақсы оқыдым. Гимназияның химиктері менен – химик, математиктері – математик жасағысы келді. Құдай о баста маған ерекше зерде берген еді. Бірақ әдебиетке деген құштарлығым бәрін жеңді.

– Сізде дос бар ма?

– Дос көп болмайды. Бар еді, олардың біразы менен ерте кетіп қалды. Бір кездері менің маңайымда досыңмын, шәкіртіңмін, туысыңмын дегендер көп болатын, бара-бара олардың саны қысқарып кетті. Өмірдің өзі қысқартты. «Шәкіртіңізбін» дегендер маған жиендік жасап, шығармаларымды көшіретін болды. Кейбіреулер әлдекімге сатылып та кетті.

– Жақында Абай атындағы Мемлекеттік сыйлық берілді. Әдебиет пен өнер саласы бойынша бұл сыйлықты жеті адам алды. Осы кандидаттар туралы не айтасыз?

– Бұлардың ішінде екеуі ғана көңілге қонады. Біреуі – Тынымбай Нұрмағанбетов, екіншісі – Серік Ақсұңқарұлы. Басқалары – пысықтықпен ілінгендер... Академиктерге тек академиктер ғана дауыс беріп, сайлайды. Сол сияқты Мемлекеттік сыйлыққа үміткерлерді де тек осы сыйлықты алғандар ғана дауыс беріп сайлауы керек. Қазір комиссия мүшелері кім көрінгеннен құралатын болыпты. Олай болса сыйлықтың тағдырын Мемлекеттік сыйлықты өмірі алмаған және ала алмайтын кездейсоқ адамдар неге шешуі керек? Бұл да сыйлықты арзандатудың амалы шығар, сірә.

Бар ойлағаным – әкесінің жазғандарын оқи алатын бала тәрбиелеу еді...

– Қазір сізді еліміздегі қандай мәселе жиі ойландырады?

– Тәуелсіздік алдық, тәуба дейміз, баянды болсын. Кейде жеке басымыз сорлап жүрсе де, Тәуелсіздігіміз бар ғой деп өзімізді жұбатамыз. Бірақ әлі де кем-кетігі бар дүниелер көп. Мысалға, мемлекеттік тілді, әдебиетті айтсақ та жетіп жатыр. Ұлттық сана әлі толық жаңғыра алмауда. Неге бізге тарихты қате оқытты? Осы сауалға жауап іздейік. Бізде мысықтілеулі адамдар әлі де бар. Бұны түзеу үшін тарихты дұрыстап оқытуымыз керек.

– Кешегі совет кезінде көп қазақтың бағласы орыс мектебінде оқыды, ал сіз балаларыңыз қазақ мектебінде оқытыпсыз. Балаларыңыз қазір үлкен қызметтерде жүр. Сол кезде сіз қазақтың болашағынан үмітті болдыңыз ба?

– Қазақ мектебінде бала оқыту біздің буыннан басталды. Алматыда бұрын бірде-бір қазақ мектебі жоқ болатын. 1970 жылы 12-ші қазақ мектебін аштырдық. Мамыр айында ақын Қадыр Мырза Әли, Шона Смаханұлы, тағы бірнеше ғылым кандидаты бар, бәріміз сол кездегі оқу министрі Кенжәлі Аймановқа кіріп: «Бізге мектеп керек, Қазақтың астанасында бірде-бір қазақ мектебі жоқ, бұл ұят емес пе? Шетелден келген қонақтардан ұят», – деп талап еттік. Ол кісі: «Табан астында мұндай мектеп ашыла қоя ма, ол үшін бірер жыл бұрын жоспарлап, мектеп салу керек», – дегенді айтты. Біз: «Мектепті тауып келіп отырмыз, Киров пен Карл Маркс көшелерінің қиылысындағы салынып дайын тұрған мектепті берсеңіз болады», – дедік. Министр ол мектептің мың балаға арналғанын айтып, соншама баланы қайдан табатынымызды сұрады. Біз ол кісіге: «Бала бізден, мектеп сізден болсын», – деп келісіп, бала іздеуге кірістік. Сөйтсек, бұл сол кезде сыздап тұрған мәселе екен. Бізге ілескендер көп болды. Бәріміз қолымызға бір-бір дәптер ұстап, Алматыдан

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТЫНЫСЫ

қазақша оқитын балаларды іздедік. Мың емес, мың жарым баланың тізімін жасап, шілденің бас кезінде Аймановтың алдына қойдық. Сондағы Аймановтың қуанғаны-ай! Ол кезде оған қызмет лауазымын пайдаланып жоспардан тыс мектеп ашуға болмайды екен. Оның үстіне, сол кезде «Алматы, Семей, Ақмола сияқты үлкен қалаларда қазақ мектебін ашуға болмайды, қазақ метебі тек ауылда ғана ашылсын» деген саясат бар екен ғой. Бұлар содан қорқып жүріпті. Аймановқа біз: «Аға, мына мектепке мың жарым бала сыймайды ғой», – деп едік, «Сол мектептің қасында 300 балалық бір бастауыш мектеп бар еді, соны қоса бердім», – деді. Сонда менің үлкен ұлым Арман төрт жаста, екінші ұлым Дәрмен екі жаста болатын. Менің шапқылап жүргенім солардың қамы. Бізге дейінгі қазақ жазушылары, Әуезовтен, Мұқанов, Тәжібаевтан бастап, балаларын түгелдей орысша оқытқан. Ал солардың ішінен Әуезовтің Мұратынан

басқа топ жарған бір де бір адамды көргеніміз жоқ. Мектеп алыста болса да, бір айға дейін өзім жетелеп апарып жүрдім. Бар ойлағаным – еліне қызмет ететін, өз тілінде оқып-жаза алатын, әкесінің жазғандарын аудармасыз оқи алатын бала тәрбиелеу еді. Құдайға шүкір, сол арманым орындалды.

– «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциясына не айтасыз?

– Бұл газет – ұлттық газет. Университеттен кейін үш жыл отырған алғашқы қызмет орным. Үнемі жазылып, оқып тұрамын. Газеттің деңгейі басында кім отырғанына байланысты биіктеп, аласарып тұрады. Одаққа жаңа басшылық келгелі газеттің қазіргі беталысы жаман емес. Әдебиетті адастырмас бір ғана таразы бар. Ол – қазақ ұлтының мүддесі. Газет те осы жолдан айнымасын.

Сұхбаттасқан Дүйсенәлі ӘЛІМАҚЫН

Қабدهш ۋە جۇمادىلوۆ، حالق جازۇشسى : مەنىڭ كىتاپتارىم — قاعاز بەتىندەگى مۇراجاي

تاۋەلسىزدىك جىلدارى ادەبىيەتىمىزگە قاداۋ-قاداۋ كوركەم شىعارمالار قوسىلدى. بۇل شىعارمالار ۇلتتىق رۇحتى، ەل مەن جەر تاعدىرىن ارقاۋ ەتسى، ازات ەلدىڭ تارىخىنداى اقتاڭداقتاردى تۇگەندەۋگە ۇلەس قوستى. جازۇشى قابدهش ۋە جۇمادىلوۆتىڭ «دارابوز»، «تاعدىر»، «سوڭعى كوش» سىياقتى كەسەك تۇنىدىلارى وقىرمان ساناسىنان بەرىك ورىن الىپ، ەلى كۇنگە دەيىن ۇزدەكسىز وقىلىپ كەلەدى. حالق جازۇشسى بىزگە بەرگەن سۇحباتىندا بالالىق شاعى، جوعارىدا ايتىلعان شىعارمالارى جونىندە ەھام ەوزىن تولعاندىرعان ماسەلەلەر حاقتىدا بۇكپەسىز اڭگىمەلەپ بەردى.

ۋەبىزدىڭ بۇىن كەلەسى ۇرپاقتان كەشىرىم سۇراۋى كەردەك

- بىيل تاۋەلسىزدىكىمىزگە وتىز جىل تولدى. يمپەريانىڭ قۇلاعانىن بىلگەندە قانداي كۇيدە بولىدىڭىز؟ بۇنداى تارىخى ەساتتى جاي ادامنىڭ سەزىنىۋى مەن قالاڭگەردىڭ سەزىنىۋى ەكى باسقا بولار؟

- تاۋەلسىزدىكىمىزگە قۇانباعان قازاق جوق شىعار. بىراق تاۋەلسىزدىكتى اركىم ەار ەتۇرلى دايندىقتا، ەار ەتۇرلى جاعدايدا قارسى الدى. بىرەۋلەر وغان داين تۇردى، «قاشان كەلەر ەكەن» دەپ اسعا كۇتتى. ەندى بىرەۋلەر تىم سامارقاۋ، تاۋەلسىزدىكتى بەرە مە، بەرمەي مە دەگەن ەكسۇداي كۇيدە بولدى. تاۋەلسىزدىكتى الامىز با، جوق پا، وغان باسىن اۋىرتقان جوق. ال بىلىكتەگى كوممۇنىستەر بوستاندىق الۋعا نىتالى بولمادى. تاۋەلسىزدىك تاڭى تابىعاتتاعى سىياقتى شىعىستان ەمەس، باتىستان اتتى. الدىمەن بالتىق جاعالاۋىنداى ەۋش رەسپۇبلىكا 1991 جىلدىڭ باسىندا ەبولىنىپ كەتكەن. سودان كەيىن جاز ايلارىندا كاۋكاز رەسپۇبلىكالارى، مولدوۋا كەتتى. كۇزگە قاراي تاجىك پەن تۇرىكمەن، ەدال كۇز ايندا قىرعىز پەن وزبەك ەوز تاۋەلسىزدىكىن جاريالادى. مەندە ەبارى جازۋلى تۇر. قىرعىزدار 31-تامىزدا، وزبەكتەر 1-قىركۇيەكتە ازاتتىق الپتى. مەن سول كەزدە ەلمىزدىڭ تاۋەلسىزدىك الۋىن تىقىرىشىپ كۇتىپ وتىرعانداردىڭ ەبىرىمىن عوي.

ويتكەنى وغان دەيىن مەنىڭ سانام ابدەن ويانعان، ەكى بىردەي يمپەريادان قورلىق كورىپ، ازاتتىق تاڭىن قاتتى اڭساعان ادامنىڭ ەبىرى ەدىم. ازاتتىقتى ال كەپ كۇتەيىن. سول جىلعى كۇزدەگى ايلار مەن ايتالاردىڭ مەن ەۋشىن تىم

Узаққа сөзделгеннен айтп сұрама! мен озбек пен қерендан соғ ұзаса ебер ападан кеһен тауелсиздик арамз деп вилеам. етпті ол кезде оз тауелсиздикен жариллап жатқан елдерге «қада бараск?» деһтен ешкым жоқ еді. судан не керек? озбек пен қерендан кеһен ебз тауелсиздик амаи еұш жарм ай وترديق. اقры ебары кеткен соғ, وداقتا رهسهي، وكرائنا، بهلارؤسسيا عانا قالدى. من بۇلاردى يمپهريا وشاعننگ عۇش بۇتى دهپ انايمن. سولاردنگ ءوزى 8 جهلتوقساندا كسرو دهگن هلدنگ هندی جوқ هكهنن، يمپهرياننگ تاراعانن جاريللاپ، ؤشهوى عۇش جاققا ءبولنسپ كهتتى. ءبز ءالى وترمىز. يمپهريا تاراپ كهتкен سوғ، تاپچيلماي سهگىز كۇن وترديق. ون التىنشى جهلتوقسان كۇنى كهشكه جاقن تهلهديدار كورسپ وتر هدىم، ديكتور كهلىنشكه: «بۇگىن جوعارى كهگهس قازاقستاننگ تاуелسиздикен جاريللادى»، - دهپ حابارلادى. باسنда تۇسنبهي قالدىم. يمپهريا تاراپ كهتкен. ءبز سوندا تاуелسيزديكى كمنهن الپ وترمىز؟ براق سول ساتته كوزمнен پورا-پورا جاس اعپ تۇر هكهن. قۇانش جاسى هدى بۇل. «ازاتنىقتى اقرى اللدق-اؤ» دهيمىن وزمه-ءوزم كۇبرلهپ. 16- جهلتوقسان دهگن قىستنگ قاقاعان سۇبق كهزى. بۇل كۇن - هل تاуелسيزдикен توилаؤعا وته قوليسىز ؤاقت. امال نه، ؤرپاقتارمىز تاуелسيزديكىمىزدى ءومىر بوىى بۇرسهگدهپ ءجۇرپ، توилаيتىن بولادى. تاуелسيزديكى وسنشاما كهشكىترگهنى عۇشن ءبزدنگ بۇن كهلهسى ؤرپاقتان كهشرمى سۇراؤى كهرهك.

- سىزدىگشه، ناعىز تاуелسيز هل قانداي بولادى؟

- تاуелسيزديكىنگ ءمان-ماعناسى، وزىندىك ماسهلههرى كوپ-اق. من، كهزىنده، وسى تاقىرىپتا كوپتهگن ماقالالار جازدىم. ءوزىنگ سىياقتى تىلشلهرگه تالاي سۇحبات تا بهردىم. ارينه، قوعامداعى كوگىل تولمايتىن تۇستار كوبرهك ايتىلدى. ءبز رهفورمالاردى ءمىنسىز جۇرگىزدىك په، الهه ولاقتىقهن قولداعى بار بايلىقتى شاشىپ اللدق پا؟ من اۇىل شارؤاشلىعىن ءبرشاما بىلهمىن، ول تۇرالى شعارمالار جازعانمىن. شىنن ايتقاندا، ءبز اۇىل شارؤاشلىعىنا قاراستى رهفورمالاردى اسعسى، ءارى ولاق جۇرگىزدىك. برهؤ قۇىپ كهله جاتقانداي، عۇش جىلدىنگ شىنده «كولحوز»، «سوؤحوز» دهگن اتتان قۇتىلۇمىز كهرهك بولدى. ويتكهنى ونى سوتسىيالىزمنىنگ قالدىعى دهپ ؤقتىق. شهتهلدىنگ «اقىلماندارى» ءبزدى باقلاپ وتردى. سولاردنگ «همتىحاننان» ءوتؤ عۇشن جانتالاستىق. دالامىزعا سىيماي جاتانن هلؤ مىللىون قوي قايدا قازىر؟ ون مىللىون ءىرى قارا، بهس مىللىون جىلقى قايدا؟ عۇش جىلدىنگ شىنده وسى بايلىق تهسك استاؤعا قۇىلغان سۇداي بولسپ،

тесте-гәненің аўзанда, ұстачанниң қоланда кетти. амал не, бұл байлықти қалайда сақтап қалўимз керек еди. Ебздиң елдиң не-гизги байлығы мал еди еوي, қазир одан еште-гә қалмади. пессқтар паيدا таўип, адал қойшлар ақ таяқти ұстап қалди. мене, весндаи ақтақдақтар бзде коп болди. وسي жагдайларди мен еоз шеармаларма қостим. ويتкени سول كهزده-گي وزگهرستهر ادهبيهتته قالوفا عتيس هدي. كوئيلم تولماعان جاгдаيلار تۇرالى جاسرماي جازوفا تۇرا كهلدي. سول شنديقتي اشيق ايتقانم ءوشين مهنى بيليك باسنداغلار ءوناتپاي ءجوردى...

ال هندی مهمله كهتتيك ءتل تۇرالى ايتايق. «قازاق ءلتين قۇرتو ءوشين ونىڭ توبه سينهن بومبا تاستاؤدىڭ كه ره-گي جوق. ءلتنىڭ تاعدرى - ءتلى، ادهبيهتى، ونهرى سياقتي ءوش جپكه ءلينيپ تۇر. وسي ءشەؤين قيب جبه رهسه، قازاق وپ-وئاي جويلادى»، - ده-گهن ءسوزيم بار. شنايي تاؤه لسيز هل بولو ءوشين وسي ءوش ءجپتي ساقتاؤ كه رهك. مهمله كهتتيك ءتلميز ءالى كۇنگه دهين ءوز بيگنه كوتهرله الماي كه له دي. منه، وتيز جبل بولدي، ونى قاقساپ، ايتا بهرؤدىڭ ءوزى نغعايسيز.

41- جاسىڭىزدا كهئسه جۇميسين تاستاپ، شعارماشلىققا كهتپيسيز. ده مهك، قالام قۇاتىڭىزعا سهنديڭىز عوي؟

- عيا، وزمه سهنديم، ارينه. ون بهس جبل بويى باسپا سالاسندا اعا رهداكتور بولپ جۇميس يستهديم. مهنى ودان ارى وسرمه دي. تهك قالامعا سهنؤگه تۇرا كهلدي. جبل-ارا كىتابيم شعيب جاتقان. 1990-جىلى «تاعدر» رومانى مهمله كهتتيك سيلىقتي الدي. وسدان كهين مهنىڭ هكنشى تنيسم اشلىدي. ويدا جۇرگهن كوپ شعارمالار وميرگه كهلدي. ماقالا-سۇحبات، وي-تولعامداردى قوسپاعاندا، ون رومان، جيرما عبر پوؤهست، 70-تهن استام ائگمه جازديم.

مولدالار: «كىتاپ تهك قۇران كاريم سياقتي اسپانان تۇسه دي» دهپ ءيرهتتى

- تۇعان اۋلىڭىزدان ءزاب شاؤه شهك قالاسنا بارعاندا، العاش رت شاراينادان ءوز بهينهئىزدى كورپ تاغىرقاعانئىز بالالىق شاقناعى قىزىقتى هسته ليكتهرىڭىزدىڭ عبرى. سودان بهرى ءوز بهينهئىزدى وقىرمان جۇره گنده-گي اينادان كورپ كه له سيز. قولئىزدان جازو كه له تنين بيلگهنده قانداي ويدا بولدىڭىز؟

- مهن اۋىز ادهبيهت مهن هرته اۋىزدانغان اداممن. ءبزدىڭ وتباسمىزدا بۇل سالت بۇرىننان قالىپتاسقان. اكهننىڭ ءنيسى نۇراحمهت كه زينده

- *«Есиз ғар шеғармағызды ғоз ғақтннда жазып, ғерманн ғдал тапқан бақнтты жазушысыз. Мсалы, ғлмнз тауғелснздык нып, ұлт рўғаннанн тўгелннеп жатқанда «дарабозды» жаздығыз, шеттегі қандастар тарычы ғтанна ғралар сатте «соғғы кошты» жаздығыз. қаламгер ғушн ғақт пен ғерман сұрансын барлап ғтсрў қаншалықты мағызды?»*

- *Мен тапсырсыпен ғштеге жазған ғмеспн. жоспар да қурған жоқпн. коғлым нен қаласа, ғалыққа не қажет болса, сонн жаздым. 1962-жылы шекара асып келгенде, «соғғы кош» пен «тагер» романн жазсам деп армандап келдым. ғкн кнтаптың да матерялы даын ғды. «балықтар ұлдырық шашу ғушн ғзненн ғрлеп жўзедн ғкен, сол сыяқты мен қазақстанға ұлдырық шашу ғушн келдым», - деп айтп ғм ғбер сوزымде. себепн бундай ұлт тагернн ғсоз ғетнн сўйектн шеғармаларды арғы бетте жазу мўمكن ғмес ғды.*

«соғғы кош» - кошпенделелердык соғғы тарычы

- *«соғғы коштың» жазыланна да жарты ғаср ғақт болды. ғсы ғлкен ғғбелкнн жазу барсыннда қандай қынндықтар болды? тарычы шнндық пен коркем шнндықтың арасн қалай жалғандығыз? роман ғоз мақсатнна жетел алды ма?»*

- *«соғғы кошке» дейн бернеше кесек шеғарма жазып, жазуға тоселген кезым. ғашы ағымелерым мен «кокейкелстн» романн жўртшылық жылы қабллады. «соғғы коштегы» ғығалар - ғозым блетн, керек десегыз, ғозым бастан кешкен жаылар. романдағы ғстай ғген келпкердык прототыпы - меның ғозым. қанағат ғген келпкер акем ғжумадылды қайталады. матерял жинауда ғш қыналған жоқпн. себепн ғбары ғе ғзме танс дўнелер. бұл шеғарма - ғбер ғана коштың тарычы ғмес, кошпенделелердык тарычы. «могыканның соғғы тўяғы» ғгендеп, кошпенделелердык соғғы баы, соғғы батсры, соғғы ғбпы, соғғы арўлары мен жнктелерн, соғғы ғрсы, соғғы жаылауы, қстнауы... ксы аттары мен жер аттарн ғзгертепел ғуға терсстем. қазыр ғл жерлерды қстай басып жатср, жер атн ғзгертеп жберген. шауешектн «ташың» ғейды, ал тўпнўсқасн таўып кор. бұл жағнан меның кнтаптарым - қағаз бетнндегы мўражаы, яғнн ғл мен жердык ғскерткшы ғтарызды.*

«سوڭغى كوش» - مەنى قالىڭ وقىرمانغا بىردەن تاننىقان كورنەكتى شىعارما. امال قانشا، «باتىراشتاردىڭ» بالتاسى تىمەگەندە، مەملەكەتتىك سىيلىقتى مەن وسى شىعارماغا الۋىم كەرەك ەدى. مويىنىمدا قارىزى بار كىتاپ قوي دەپ وتكەن جىلى «سوڭغى كوش» پەن «دارابوز» روماندارىن ءوز اقشاما قايتا باسىپ شىعاردىم. كەڭەس زامانىدا بۇل كەۋى دە قىرىق مىڭ دانامەن شىققان كىتاپتار ەدى، قازىر ەكى مىڭ دانانى قاناعات تۇتتىق. «رۇحانى جاڭغىر» دەگەندى كوپ ايتامىز عوي، جاڭغىرۋدىڭ كوكەسى - باسقا مەس، سانانى جاڭغىرتۇ. ەتمىزدەن ءوتىپ، سۇيەگىمىزگە سىڭگەن وتارشىلدىق سانانى جۇپ كەتتۇ. ونىڭ بىردەن-ءبىر «ءدارسى» - كوركەم ادەبىت.

- ءسىز كوشپەندىلەر ءومىرىن وتە جاقسى بىلەسىز. سول ءۇشىن دە سەنبەرلىننىڭ «كوشپەندىلەرنە» رەداكتور بولىڭىز. «دارابوزدى» جازۋىڭىزغا «كوشپەندىلەردىڭ» اسەرى بولدى ما؟

- جوق، كەۋى ەكى باسقا دۇنيە. «سوڭغى كوش» 1982-جىلى مەملەكەتتىك سىيلىقتى الايىن دەپ تۇرعاندا، سوڭغى وتىرىستا قوس-تومدى روماندى داۋىسقا سالماي الپ قالدى. جوعارى جاق سىيلىقتى حامت ەرعالىيەۋ، تۇمانباي مولداغالىيەۋ جانە زۆرەۋ دەگەن توقساننان اسقان ورس قالامگەرنە بەرۋگە ۇيعارىپ قويغان ەكەن، سولاردىڭ جولى بولدى. ءسويتىپ، «سوڭغى كوشكە» بۇرىندى-سوڭدى تارىختا بولماعان قىانات جاسالدى... ال «دارابوزغا» كەلۋ سەبەبىم باسقا. ءلىياس سەنبەرلىن سۇلتان ورازالىن دەگەن جۇرنالىستكە بەرگەن سۇحباتىندا: «كوشپەندىلەردى» شىعارۋعا ماعان ءۇش ادام كومەك بەردى، ولار: مۇختار ماعاۋىن، ساۋىربەك باقبەرگەنوۋ جانە قابدەش ءجۇمادىلوۋ» دەپ اشىق ايتادى. بلەكەڭنىڭ ءوز ءوتىنىشى بويىنشا، مەن «كوشپەندىلەر» تىرلوگياسىنا رەداكتور بولىدىم. جازۋشى سەنبەرلىننىڭ كەرەمەتتىگى - ءتىلىنىڭ جىلتىراقتىعىندا دا، سويلەمدەرىنىڭ سۇلۋلىعىندا دا مەس، شىعارماسىنىڭ تاقىرىبىندا، ماتەريالىنىڭ سونلىعىندا. سول كەزگە دەيىن ەشكىمنىڭ باتىلى بارماعان كونه تارىختى قوزعاۋىندا. حالقتىڭ ساناسىن وياتاتىن، جادىن جاڭغىرتاتىن، بۇرىن تارىخشى عالمىداردىڭ ءتىسى باتپاعان حاندىق ءداۋىر تۇرالى قىلام تەربەۋىندە. ءبىز جاستار سوعان تىلەكتەس بولىدىق. ءبىز، ماعاۋىن كەۋىمىز قولدان كەلگەن كومەگىمىزدى اياعانىمىز جوق.

ال «دارابوزغا» قالاي كەلدىڭ؟» دەگەندە، بىزدە ون سەگىزىنشى عاسىر تارىخى تام-تۇمداپ جازىلعانىمەن، شالاجانسار كۇيدە ەدى. ەڭ بۇرمالانغان تارىخ - ون سەگىزىنشى عاسىر تارىخى. باستى تاقىرىپ نە - قازاقستاننىڭ رەسەيگە قوسىلۋى. باستى قاھارمان كىم - ابىلقاير خان. ابىلقاير

Кореген, даншипан, урссқа бодан болып, соның арқасында Ебз
 сотсыялызмеге, адамзаттың нұрлы болашағына алдымен қадам бастық. мене,
 усылы айтлатын. қала берді, «аблаи хан қоқан мен қыргызды шапқан
 басқыншы. қабанбай да соллай, қыргызды шапқан, атеке жырқы деген
 батрын жекпе-жекте ултырген. аблақайырды мерт қылан барқы сұлтан да
 жақсы адам емес», - мене, жалған тарых усылы жабылды. джауақарлал
 нерудың: «отар елдің тарыхын отаршылар жазады» деген есузы бар.
 Ебздың он сөгзыншы еасурдағы тарыхмызды отаршылар жабы берді.
 менің усеған дейін қыған дүниеелерім усылыша кукурегеке берш болып
 байланған. тоғкеерліп жаққан дүниеелі еоз урнына қоюу, шындықты, ақықатты
 қағаз бетне етүсеру қажет болды. «дарабоз», мене, усындай ақықан мақсатта
 жабылды. аненда он сөгзыншы еасурдағы негзгі қыға - ресейге
 қослу емес, жоғарға қарсы азаттық суессы болатын. «ақтанан» кейін
 шыестығы тты уылысты жоғар басып жақты. аз уақыт емес, мұны
 еозы 30-40 жылға сузылды. ал кейін усы уғырлерді кем азат етты?
 Ебз усеған жауап нздедык. суытсек, он сөгзыншы еасурдағы басты
 қахарман - аблақыр емес, жоғарды қазак жернен қуып шықан аблаи
 хан мен қабанбай бастаққан қазак батрылары екен. мен, мене, усны далелдеп
 шықтым. бұл романда тек аблаи мен қабанбай еана емес, қазақтың толе еббей
 мен қаз дауысты қазбек еббейдің де уырадары суомдалды. жұрт қазыр еуш
 еббей урдабасыда қатар утырезып, емусынн жаппа ежур еوي, бұл -
 тағы еббер шалағайлық. уыткені 1726-жылы толе бей мен қазбек уырде бар
 да, айтеке бей 1708-жылы дүниеелден еотып кеткен. аз тауке узине бақталас
 сұлтанарды урдаға жұтыпау еушын, еуш ежурдың бейлген еуш бейге
 ұстатты. бұл - аз тауке ның сұрынген жері. себей, бейлер аса ақылды,
 даншипан адамдар болғанмен, жауныгер емес қой. сол жылдар қазақтың
 жауныгерлік рұқы куорт томмен етүсып кетты. соны сезген жоғар
 хандығы тұтыылдан шабуыл жаппа, қазақты «ақтанан шубырында»
 ұшратты...

«дарабоз» дилогыасын жауу барсында куы жағдайға жағаша қарауға тұра
 келді. «Ебз жоғардан неге жегылдык?» неге «ақтанан шубырында»
 ұшрадық? деген сауалға бұрынғы тарыхшылар: «ол кез куотеменің кукузек
 шағы екен, ат арық болыпты, мал толдып жаңы екен...» деген сыақты
 сылаулармен жауап беріп келді. бұның ебары тарыхқа далел бола алмайды.

كوكتەمنىڭ كوكوزەك شاعى جوڭغارلارعا دا ورتاق نارسە. قازاقتىڭ اتى ارق بولعاندا، جوڭغاردىڭ اتىنا بىرەۋ قىس بويى سۇلى بەرىپ، جەمدەپ وتىرىپ پيا؟ ولار دا مال سۇمەسىنە قاراعان ەل، ولاردىڭ دا مالى تولدەمەي مە ەكەن؟ نەگە ەبىزدىڭ حاندار ايلق استىنان شابۋىل جاسالارن بىلمەي قالدى؟ بىلمەي قالاتىنىڭ بار، نەگە تاقتا وتىرسىڭ؟ بۇل دا اقتالاتىن نارسە مەس، ارىنە. ەڭ عاجابى، ابلايغا دەيىن بىردە-ەبىر قازاق حانى كورشى ەلگە بارلاۋشى جىبەرۋدى، جانسىز ۇستاۋدى بىلمەگەن عوي.

- «دارابوز» كىتاب بولس شىققاننان كەيىن وقىرمان قالاي قابىلدادى؟

- مەنىڭ كىتاپتارىمدى جەرىنە جەتكىزە تالداغاندار جوقتىڭ قاسى. ويتكەنى كەبىر شىعارمالارىم شەكارانىڭ ار جاعىنداى وقيعالاردى قامتىدى، ەكىنشى جاعىنان، مەنىڭ كىتابىم وتارشىلدار نەنى ايتسا، سونى توتىقۇسشا قايتالاعان تارىخشىلاردىڭ ايتقاندارىمەن سايكەس كەلە بەرمەيدى. بۇگىنگە دەيىن ەبىزدىڭ تارىخشىلار وزدەرىنىڭ قاتەسىن مويىنداى جوق. «دارابوزعا» جۇمىعان اۋىزدارىن اشپادى. بۇنىڭ اتى - «ۇندەمەي قۇتىلۇ». سول ۇشىن دە «دارابوز» تولق تالقىعا، عىلمى اينالىمعا تۇسىپ كەلەدى. تەك اكادەمىك راحمانقۇل بەردىباەۋ عانا ەبىر شاكىرتىنە «دارابوز» رومانى - ەپويەيالىق شىعارما» دەگەن تاقىرىپتا عىلمى جۇمىس قورعاتتى. سول جىگىت: «بۇل رومان ەبىر ەداۋىردى بەينەلەگەن، ەبىر حالقتىڭ عانا تارىخى مەس، قازاق پەن جوڭغاردىڭ، ورتا ازىدادى تاغى باسقا حالقتاردىڭ تارىخى»، - دەپ تالدادى. ەبىزدىڭ تارىخشىلار تۇگەل دەرىلك ساياساتتىڭ سويىلىن سوعىپ كەتكەندىكتەن قازاق جازۇشىلارى، امال جوق، تارىخشىلاردىڭ مىندەتىن اتقارىپ ەجۇر. تارىخشىلار ايتا الماعان دۇنيەلەردى كوركەم شىعارمالارى ارقىلى جازۇشىلار ايتتى.

- جاقىندا اۋەزۋوتىڭ «قىلى زامانىن» قايتا وقىپ شىقتىم. وسىنداى

ەبىر ەپىزود مەنى قاتتى ويلاندىردى. اۋەزۋوت كەيىپكەر ەتكەن جارمەڭگە ۇلىعى سونداى قازاقتارعا: «جەر پاتشانىكى، سەندەردە جەر جوق»، - دەيدى. وتكەندە بىرنەشە ورس دەپۇتاتىنىڭ: «قازاققا جەردى رەسەي سىيلىققا بەرگەن»، - دەپ ايتقانى بار. بۇل قانداي «ۇندەستىك»؟

- ەكەۋى جالعاسىپ جاتقان ەبىر نارسە. مىنالار كوكتەن تۇسكەن جوق، بارىنىكى - سول باياعى يمپەريالىق كەۋدە. ەبىر كەزدەرى وتارشىلدىقپەن قازاقتىڭ شۇرايلى جەرلەرىن تارتىپ العانىن ەستەرىنە دە العىسى كەلمەيدى. ولار عانا مەس، ەپۇتىنىڭ ءوزى: «قازاقتا مەملەكەت بولماعان»، - دەدى مەس پە؟! مىنالارعا دا سول ەسوزدى ادەيى ايتقىزىپ وتىر. ماقساتتارى - ەلدىڭ قۇلاعىن ۇيرەتۋ... الايدا رەسەيدىڭ بۇرىنقى ايبىنى جوق قازىر. بۇل -

يېمپەريانىڭ سوڭغى تۇياق سەرپۇيى. بۇنداي ەسوزدى ولار مىقتىلىغىنان ەمەس،
الەبىر ۇرەيمەن ايتىپ وتىر. قازىر رەسەيدەگى تۇركىلەر تىم تەز ەوسىپ كەلە
جاتىر. ورسىتار كەيىن تۇرىكتەردىڭ بودانىنا اينالىپ قالۋدان قورقادى.

- ەگەر جازۇشى بولماغاندا، كىم بولار ەدىڭىز؟

- مەكتەپتى وتە جاقسى وقىدىم. گىمنازيانىڭ حىمىكتەرى مەنەن -
حىمىك، ماتەماتىكەنەرى - ماتەماتىك جاساعىسى كەلدى. قۇداي و باستا ماعان
ەرەكشە زەردە بەرگەن ەدى. بىراق ادەبىيەتكە دەگەن قۇشتارلىغىم ەبارىن
جەڭدى.

- سىزدە دوس بار ما؟

- دوس كوپ بولمايدى. بار ەدى، ولاردىڭ ەبىرازى مەنەن ەرتە كەتىپ
قالدى. ەبىر كەزدەرى مەنىڭ ماڭايمدا دوستىمىن، شاكىرتىمىن،
تۇسىڭىمىن دەگەندەر كوپ بولاتىن، بارا-بارا ولاردىڭ سانى قىسقارپ
كەتتى. ەومىردىڭ ەوزى قىسقارتتى. «شاكىرتىڭىزىن» دەگەندەر ماعان
جيەندىك جاساپ، شىعارمالارىمدى كوشىرەتىن بولدى. كەيىرەۋلەر
الەكىمگە ساتىلىپ تا كەتتى.

- جاقىندا اباي اتىنداغى مەملەكەتتىك سىيلىق بەرىلدى. ادەبىيەت پەن
ونەر سالاسى بويىنشا بۇل سىيلىقتى جەتى ادام الدى. وسى كاندىداتتار تۇرالى
نە ايتاسىز؟

- بۇلاردىڭ شىنىدە ەكەۋى عانا كوڭىلگە قونادى. بىرەۋى - تىنىمباي
نۇرماغانبەتوۋ، ەكىنشىسى - سەرىك اقسۇڭقارۇلى. باسقارلىرى -
پىسىقتىقپەن بىلىنگەندەر... اكادەمىكتەرگە تەك اكادەمىكتەر عانا داۋىس
بەرىپ، سايلادى. سول سىياقتى مەملەكەتتىك سىيلىققا ۇمتكەرلەردى دە
تەك وسى سىيلىقتى العاندار عانا داۋىس بەرىپ سايلادى كەرەك. قازىر
كومىسسىيا مۇشەلەرى كىم كورىنگەننەن قۇرالاتىن بولىپتى. ولاي بولسا
سىيلىقتىڭ تاعدىرىن مەملەكەتتىك سىيلىقتى ەومىرى الماعان جانە الا
الماتىن كەزدەيسوق ادامدار نەگە شەشۋى كەرەك؟ بۇل دا سىيلىقتى
ارزانداتۋدىڭ امالى شىعار، ەسىرا.

بار ويلاعانىم - اكەسىنىڭ جازعاندارىن وقى الاتىن بالا تارىيەلەۋدى...

- قازىر ەسىزدى ەلىمىزدەگى قانداي ماسەلە ەجىي ويلاندىرادى؟

- تاۋەلسىزدىك الدىق، ەتاۋبا دەيمىز، باياندى بولسىن. كەيدە جەكە
باسىمىز سورلاپ جورسە دە، تاۋەلسىزدىگىمىز بار عوي دەپ ەوزىمىزدى
جۇباتامىز. بىراق ەالى دە كەم-كەتىگى بار دۇنيەلەر كوپ. مىسالعا،

мемлекеттік етледі, әдебиетті айтсақ та жетіп жатты. Ұлттық сана ғалы толқу жағдыра мауда. неге бизге тарихты қане қытты? Усы сауалға жауап бизде-йек. бизде мисқылелулы адамдар ғалы де бар. бұны түзеу ғушын тарихты дұрыстап қыттымыз керек.

- **кешегі соӯет кезінде коп қазактың баласы урыс мектебинде қылды, ал ғсыз балаларыңызды қазак мектебинде қыттысыз. балаларыңыз қазыр Ұлкен қызметтерде ғжур. сол кезде ғсыз қазактың болашағанан ғуммты болдысыз ба?**

- қазак мектебинде бала қытты ғбиздык бұннан басталды. мамтада бұрын бирде-ғбир қазак мектеби жоқ болатын. 1970 жылы 12-ғшы қазак мектебин аштырдық. мамр айнда ақын қадыр мерза ғалы, шона саманұлы, тағы бирнеше ғылым канидаты бар, ғбарымыз сол кездегі қу ғминистры кенжалы аймануоқа кырып: «бизге мектеп керек, қазактың астанасында бирде-ғбир қазак мектеби жоқ, бұл ұят емес пе? шетелден келген қонақтардан ұят», - деп талап еттык. ол кысы: «табан астында мұндай мектеп ашала қойа ма, ол ғушын бирер жыл бұрын жошпарлап, мектеп салу керек», - дегенді айтты. ғбиз: «мектепті тауып келіп отырымыз, кыроу пән карл маркс кушелериниң қылысындағы салынып дайын тұрған мектепті берсеңіз болды», - дедик. министр ол мектептің млы балаға арналғанн атып, соншам баланы қайдан табатынымызды сұрады. ғбиз ол кысы: «бала бизден, мектеп сызден болсын», - деп келісіп, бала бизде ғкы кырыстык. сойтсек, бұл сол кезде сыздап тұрған маселе екен. бизге блескелендер коп болды. ғбарымыз қолымызға ғбир-ғбир даптер ұстап, мамтадан қазакша қытын балаларды биздедик. млы емес, млы жарым баланың етзымын жасап, шылденік бас кезінде аймануотык алдына қойдык. сондағы аймануотык қуанғанн-ай! ол кезде ған қызмет лауазымын пайдаланып жошпардан тсы мектеп ашуға болмаиды екен. онлы ұстыне, сол кезде «матн, семей, ақмولا сыяқты Ұлкен қалаларда қазак мектебин ашуға болмаиды, қазак мектеби тек аылда ғанн ашлысын» деген сыясат бар екен еой. бұлар судан қорқып ғжурпыты. аймануоқа ғбиз: «аға, мна мектепке млы жарым бала сымаиды еой», - деп едик, «сол мектептің қасында 300 баллық ғбир бастауыш мектеп бар еды, соны қоса бердем», - деді. сонда менік Ұлкен Ұлым арман еторт жаста, екеншы Ұлым дармен екі жаста болатын. менік шапықлап журге-нем солардык қамы. бизге дейінгі

Қазاق Жазушлары, аۋезоۋтен, мұқаноۋ, тاجбаеۋтан باستап, балаларын тۈگелдепи ۋرссша وقتقان. ال سولاردىڭ بشنەن اۋەزوۋتنىڭ مۇراتىنان باسقا توپ جارغان ەبىر دە ەبىر ادامدى كورگەنمىز جوق. مەكتەپ الستا بولسا دا، ەبىر ايعا دەپىن ەوزىم جەتەلەپ اپارىپ ەجۇردىم. بار ۋيلاعانىم - ەلىنە قىزمەت ەتەتىن، ەوز تىلىندە وقىپ-جازا الاتىن، اكەسىنىڭ جازعاندارىن اۋدارماسىز وقى الاتىن بالا تارىيەلەۋ ەدى. قۇدايعا شۇكىر، سول ارمانىم ۋرىندالدى.

- «قازاق ادەبىيەتى» گازەتىنىڭ رەداكتسىياسىنا نە ايتاسىز؟

- بۇل گازەت - ۇلتتىق گازەت. ۇنىۋەرسىتەتەن كەپىن ەۋش جىل وتىرعان العاشقى قىزمەت ۋرىنىم. ۇنەمى جازىلىپ، وقىپ تۇرامىن. گازەتنىڭ دەڭگەپى باسندا كىم وتىرعانىنا بايلانىستى بىيكتەپ، الاسارىپ تۇرادى. ۋداققا جاڭا باسشىلىق كەلگەلى گازەتنىڭ قازىرگى بەتالىسى جامان ەمەس. ادەبىيەتنى اداستىرماس ەبىر عانا تارازى بار. ۋل - قازاق ۇلتىنىڭ مۇددەسى. گازەت تە ۋسى جولدان اينماسىن.

سۇحباتتاسقان: دۋيسەنالى ەالماقىن

Ақтау. Шарлар алқабы

Qabdesht Jumadilov, Halyq jazýshysy: Meniń kitaptarym qaǵaz betindegi murajai

Táyelsizdik jyl dary ádebetimizge qadaý-qadaý kórkem shyǵarmalar qosyldy. Bul shyǵarmalar ulttyq rýhty, el men jer taǵdyryn arqaý etip, azat eldiń tarihyndaǵy aqtańdaqtardy túgendeýge úles qosty. Jazýshy Qabdesht Jumadilovtiń «Daraboz», «Taǵdyr», «Sońǵy kósh» siaqty kesek týyndylary oqyrman sanasynan berik oryn alyp, áli kúнге deın úzdiksiz oqylyp keledi. Halyq jazýshysy bizge bergen suhbatynda balalyq shaǵy, joǵaryda aıtylǵan shyǵarmalary jóninde hám ózin tolgandyrǵan máseleler haqynda búkpesiz áńgimelep berdi.

Bizdiń býyn kelesi urpaqtan keshirim suraýy kerek

– Bıyl Táyelsizdigimizge otyz jyl toldy. Imperianyń qulaǵany bilgende qandaı kúide boldyńyz? Bundaı tarihi sátti jai adamnyń sezini men qalamgerdiń sezini eki basqa bolar?

– Táyelsizdigimizge qyanbaǵan qazaq joq shyǵar. Biraq Táyelsizdiki árkim ártúrli daıyndyqta, ártúrli jaǵdaıda qarsy aldy. Bireýler oǵan daıyn turdy, «qashan keler eken» dep asyǵa kútti. Endi bireýleri tym samarqaý, táyelsizdiki bere me, bermeı me degen ekiudaı kúide boldy. Táyelsizdiki alamyz ba, joq pa, oǵan basyn aýyrtqan joq. Al biliktegi komýnister bostandyq alýǵa yntaly bolmady. Táyelsizdik tańy tabıǵattaǵy siaqty Shyǵystan emes, Batystan atty. Aldymen Baltıq jaǵalaýyndaǵy úsh respýblika 1991 jyl dıń basynda bólinip ketken. Sodan keiın jaz aıларында Kavkaz respýblikalary, Moldova ketti. Kúzge qarai Tájik pen Túrikmen, dál kúz aıynda Qyrǵyz ben Ózbek óz táyelsizdigin jarıalady. Mende bári jazýly tur. Qyrǵyzdar 31 tamyzda, ózbekter 1 qyrkúıekte azattyq alypty. Men sol kezde elimizdiń táyelsizdik alýyn tyqyrshyp kútip otyrǵandardyń birimin goı. Óitkeni oǵan deın meniń sanam ábden oıanǵan, eki birdeı imperiadan qorlyq kórip, azattyq tańyn qatty ańsaǵan adamnyń biri edim. Azattyqta al

kep kúteıin. Sol jylǵy kúzdegi aılar men aptalardyń men úshin tym uzaqqa sozylǵany aıtyp surama! Men Ózbek pen Qyrǵyzdan soń uzasa bir aptadan keiın táyelsizdik alamyz dep oılaǵam. Tipti ol kezde óz táyelsizdigin jarıalap jatqan elderge «qaida barasyń?» deitin eshkim joq edi. Sodan ne kerek? Ózbek pen Qyrǵyzdan keiın biz táyelsizdik almaı úsh jarym aı otyrdyq. Aqyry bári ketken soń, odaqta Resei, Ýkraina, Belarýssiia ǵana qaldy. Men bulardy imperia oshaǵynyń úsh buty dep ataımyn. Solardyń ózi 8 jeltoqsanda KSRO degen eldiń endi joq ekenin, imperianyń taraǵany jarıalap, úsheýi úsh jaqqa bólinip ketti. Biz áli otyrmyz. Imperia tarap ketken soń, tapjylmaı segiz kún otyrdyq. On altynshy jeltoqsan kúni keshke jaqyn teledıdar kórip otyr edim, dıktor kelinshek: «Búgin Joǵary Keńes Qazaqstannyń Táyelsizdigin jarıalady», – dep habarlady. Basynda túsinbei qaldym. Imperia tarap ketken. Biz sonda táyelsizdiki kimnen alyp otyrmyz? Biraq sol sátte kózimnen pora-pora jas aǵyp tur eken. Qýanysh jasy edi bul. «Azattyqta aqyry aldyq-aý» deimin ózime-ózim kúbirlep. 16 jeltoqsan degen qystyń qaqaǵan sýyq kezi. Bul kún – el Táyelsizdigin toılaýǵa óte qolaisyz yaqyt. Amal ne, urpaqtarymyz táyelsizdigimizdi ómir boıy búrseńdep júrip toılaıtyn bolady. Táyelsizdiki osynshama keshiktirgeni úshin bizdiń býyn kelesi urpaqtan keshirim suraýy kerek.

– Sizdińshe, naǵyz táyelsiz el qandaı bolady?

– Táyelsizdikiń mán-maǵynasy, ózindik máseleleri kóp-aq. Men, kezinde, osy taqyrypta kóptegen maqalalar jazdym. Óziń siaqty tilshilerge talaı suhbat ta berdim. Árıne, qoǵamdaǵy kónil tolmaityn tustar kóbirek aıtyldy. Biz reformalardy minsiz júrgizdik pe, álde olaqyqpen qoldaǵy bar bailyqta shashyp aldyq pa? Men aýyl sharýashylyǵyn birshama bilemin, ol týraly shyǵarmalar jazǵanmyn. Shynyn aıtqanda, biz aýyl sharýashylyǵyna qarasty

reformalardy asyǵys ári olaq júrgizdik. Birey qýyp kele jatqandaı, úsh jyldyń ishinde «Kolhoz», «Sovhoz» degen attan qutylýymyz kerek boldy. Óitkeni ony sosialızmnıń qaldyǵy dep uqtyq. Sheteldiń «aqylmandary» bizdi baqylap otyrdy. Solardyń «emtihanynan» óty úshin jantalastyq. Dalamyzǵa symaı jatatyn ely million qoi qaida qazir? On million iri qara, bes million jylqy qaida? Úsh jyldyń ishinde osy bailyq tesik astayǵa quıylǵan sýdaı bolyp, tistegeniń aýzynda, ustaǵannyń qolynda ketti. Amal ne, bul bailyqy qalaı da saqtaп qalýymyz kerek edi. Bizdiń eldiń negizgi bailyǵy mal edi ǵoi, qazir odan eshteńe qalmady. Pysyqtar paida taıyp, adal qoıshylar aq taraqty ustap qaldy. Mine, osyndaı aqtańdaqtar bizde kóp boldy. Osy jaǵdailardy men óz shyǵarmalaryma qostym. Óitkeni sol kezdegi ózgerister ádebiette qalýǵa tiis edi. Kónilim tolmaǵan jaǵdailar týraly jasyрмаı jazýǵa týra keldi. Sol shyndyqy ashyq aıtqanym úshin meni bilik basyndaǵylar unatpaı júrdi...Al endi memlekettik til týraly aıtaiyq. «Qazaq ultyn qurtý úshin onyń tóbesinen bomba tastaıdyń keregi joq. Ulttyń taǵdyry – tili, ádebieti, óneri sıaqty úsh jipke ilinip tur. Osy úsheyin qıyp jiberse, qazaq opońaı joıylady», – degen sózim bar. Shynayı táýelsiz el bolý úshin osy úsh jipti saqtaıy kerek. Memlekettik tilimiz áli kúńge deın óz biigine kóterile almaı keledi. Mine, otyz jyl boldy, ony qaqsap aıta berýdiń ózi yńǵaısyz.

– 41 jasyńyzda keńse jumysyn tastap, shyǵarmashylyqqa ketipsiz. Demek, qalam qýatyńyzǵa sendińiz ǵoi?

– Já, ózime sendim, árıne. On bes jyl boıy baspa salasynda aǵa redaktor bolyp jumys istedim. Meni odan ary ósirmedi. Tek qalamǵa senýge týra keldi. Jyl-ara kitabym shyǵyp jatqan. 1990 jyly «Taǵdyr» romany Memlekettik sylyqy aldy. Osydan keın meniń ekinshi tynysym ashyldy. Oıda júrgen kóp shyǵarmalar ómirge keldi. Maqala-suhbat, oıtolǵamdardy qospaǵanda, on roman, jıyrma bir povs, 70-ten astam áńgime jazdym.

– Týǵan aýylyńyzdan uzap Sháyeshk qalasyna barǵanda, algash ret sharamadan óz beıneńizdi kórip tańyrqaǵanyńyz balalyq shaqtaǵy qyzyqy estelikterińizdiń biri. Sodan beri óz beıneńizdi oqyrman júregindegi amadan kórip kelesiz. Qolyńyzdan jazý keletin bilgende qandaı oıda boldyńyz?

– Men aýyz ádebietimen erte aýyzdangán adambyn. Bizdiń otbasymyzda bul salt burynnan qalyptasqan. Ákemniń inisi Nurahmet kezinde Tashkentte oqydy. Sol kisi alyp kelgen kitaptar, elde joq foto-apparat, patefon, latyn árpiimen basylǵan kitaptar bizde ǵana boldy. Men mektepke barmaı turyp Shákárimniń Pýshkinnen aýdarǵan «Dýbrovski» atty shyǵarmasyn jatqa aıtатыnmyn. Aýyldaǵy kisilerge dastan oqyp berip júrip, jattap alatynmyn. Kóp qıssalardy jattap alǵanmyn. Meniń qaǵilez dastanshy ekenimdi bilgen kisiler: «Áı, mynaı Kúderi atasyna tartypty», – deitin. Arǵy atam Kúderi – ári bı, ári úlken aqyn bolǵan. «Atasyna tartypty» degen sóz maǵan úlken jaıapkershilik júktedi. Kúderi atam meshit saldyrsa, ákem mektep saldyrǵan, analasyna bedeli bar kisi edi. Basqalarǵa qaraǵanda, saıatty, mádenietti, órkenietti otbasynda óstim. Algash kitap oqyp júrgende, roman degenniń ne ekenin, onyń avtory bolatynyn bilmeitinmin. 1949 jyly on úshtegi kezim. Máligáji deitin saıdager aǵamyz Muhtar Áyezovtiń «Abai joly» romanynyń tóte jazýda basylǵan nusqasyn satyp ákelipti. Birinshi betindegi qulja bas, aı mańdaıly úlken kisiniń sýreti kózime ottai basyldy, «Muhtar Áyezov» dep jazylǵan, muqabasynda «Abai» degen jazý bar. «E, kitaptı jeke adam da jazady eken-aý, roman degen de kitap bolady eken» dep tańǵaldym. Budan buryn moldalar: «Kitap tek Quran Kárim sıaqty aspannan túsedı» dep úretken. Soǵan maqul degenbiz. Oqı bastadym. Aýyr, tili de, oqıǵasy da. Biraq bir ǵajaby, bas keıpkер Abai da sol kezde on úsh jasta eken. Osy jaǵy maǵan jeńil boldy. Sonan soń romanda sýretteletin Qunanbai, Bójeı, Qarataı, Zere, Uljan, Áıgerim, Toǵjan sıaqty adamdar

bizdiñ elde de bar bolatyn. Bul kitap beine bizdiñ aýyl týraly jazylǵan sekildi. Alǵash ret Áýezovpen kitaby arqyly osylaı tanystym. Sodan keiin de bul romandy áldeneshe ret oqyǵan shyǵarmyn. Biraq alǵashqy áseri sanamda mórdei basylyp qaldy. Keiin qolyma qalam alyp, men de shyǵarmalarymdy jaza bastadym. Men áyelden-aq Áýezovti ustaz tuttym. Almatyǵa oqyǵa kelerde eki kisini kórsem dep armandaýshy edim, onyñ biri – Muhtar Áýezov, ekinshisi – Qasym Amanjolov.

– **Ekeýin de kórdiñiz be?**

– Áýezovti kórdim, leksiasyn tyndadym, ol kisimen jeke tanys boldym. Bunyñ bári gumyrnamalyq kitabymda jazylǵan. Al Qasymdy kóre almadym. Ol kisi men Almatyǵa kelerden bir jyl buryn qatys bolypty.

– **Siz ár shyǵarmañyzdy óz ýaqytynda jazyp, oqyrmanyn dál tapqan baqytty jazýshysyz. Mysaly, elimiz Táýelsizdik alyp, ult rýhamiatyn tógendep jatqanda «Darabozdy» jazdyñyz, shettegi qandastar tarihi otanyna oralar sätte «Sońgy kóshti» jazdyñyz. Qalamger úshin ýaqyt pen oqyrman suranysyn barlap otyrý qanshalyqty mañyzdy?**

– Men tapsyryспен eshteñe jazǵan emespin. Jospar da qurǵan joqpyñ. Kónilim neni qalasa, halyqqa ne qajet bolsa, sony jazdym. 1962 jyly shegara asyp kelgenimde, «Sońgy kósh» pen «Taǵdyr» romanyn jazsam dep armandap keldim. Eki kitaptyñ da materialy daıyn edi. «Balyqtar ýyldyryq shashý úshin ózendi órlep júzedi eken, sol sıaqty men Qazaqstanǵa ýyldyryq shashý úshin keldim», – dep aıtyp em bir sózimde. Sebebi bundai ult taǵdyryn sóz etetin súiekti shyǵarmalardy arǵy bette jazý múmkin emes edi.

– **«Sońgy kóshtiñ» jazylǵanyna da jarty ǵasyr ýaqyt boldy. Osy úlken eñbekti jazý barısynda qandai qıyndyqtar boldy? Tarihi shyndyq pen kórkem shyndyqtyñ arasyn qalai jalǵadyñyz? Roman óz maqsatyna jete aldy ma?**

– «Sońgy kóshke» deın birneshe kesek shyǵarma jazyp, jazýǵa tóselgen kezim. Alǵashqy ángimelerim men «Kókekesti» romanyn jurtsylyq jyly kabyldady. «Sońgy kóshtegi» oqıǵalar – ózim biletin, kerek deseñiz, ózim bastan keshken jailar. Romandaǵy Estai degen keıipkerdiñ prototipi – meniñ ózim. Qanaǵat degen keıipker ákem Jumadildi qaitalaidy. Material jınaıda esh qinalǵan joqpyñ. Sebebi bári de ózime tanys dúnieler. Bul shyǵarma – bir ǵana kóshtiñ tarihy emes, kóshpendilerdiñ tarihy. «Mogıkannyñ sońgy tuiaǵy» degendeı, kóshpendilerdiñ sońgy bary, sońgy batyry, sońgy bii, sońgy arýlary men jigitteri, sońgy urysy, sońgy jailaıy, qystaıy... Kisi attary men jer attaryn ózgerıpeı alýǵa tyrstym. Qazir ol jerlerdi qytai basyp jatyr, jer atyn ózgerıtip jibergen. Sháyeshekıti «Tashyñ» deıdi, al túpnusqasyn taıyp kór. Bul jaǵynan meniñ kitaptarym – qaǵaz betindegi murajai, ıaǵni el men jerdiñ eskertkishi tárizdi. «Sońgy kósh» – meni qalyñ oqyrmanǵa birden tanytqan kórnekti shyǵarma. Amal qansha, «Batyrashtardyñ» baltasy tımegende, Memlekettik sylyqty men osy shyǵarmaǵa alýym kerek edi. Moınymda qaryzy bar kitap qoi dep ótken jyly «Sońgy kósh» pen «Daraboz» romandaryn óz aqshama qaita basyp shyǵardym. Keñes zamanında bul ekeıi de qyryq myñ danamen shyqqan kitaptar edi, qazir eki myñ danany qanaǵat tuttyq. «Rýhanı jańǵyrý» degendi kóp aıtamyz ǵoi, jańǵyrýdyñ kókesi – basqa emes, sanany jańǵyrtý. Etimizden ótip, súieгимizge sıngen otarshyldyq sanany jyyp ketirý. Onyñ birden-bir «dárisi» – kórkem ádebiat.

– **Siz kóshpendiler ómirin óte jaqsy bilesiz. Sol úshin de Esenberlinniñ «Kóshpendilerine» redaktor boldyñyz. «Darabozdy» jazýyñyzǵa «Kóshpendilerdiñ» áseri boldy ma?**

– Joq, ekeıi eki basqa dúnie. «Sońgy kósh» 1982 jyly Memlekettik sylyqty alıayn dep turǵanda, sońgy otyrysta qos tomdy romandy daıysqa salmai alyp qaldy. Joǵarǵy jaq sylyqty Hamit Ergaliev, Tumanbai Moldagaliev jáne Zverev degen toqsannan

asqan orys qalamgerine berýge uıǵaryp qoıǵan eken, solardyń joly boldy. Sıtıptı, «Sońǵy qóshke» buryndy-sońdy tarihta bolmaǵan qıanat jasaldy...

Al «Darabozǵa» kelý sebebim basqa. İlias Esenberlin Sultan Orazalin degen jýrnaliske bergen suhbatynda: ««Kóshpendilerdi» shyǵarýǵa maǵan úsh adam kómek berdi, olar: Muhtar Maǵayın, Sáyirbek Baqbergenov jáne Qabdesht Jumadilov» dep ashyq aıtady. İlekeńniń óz ótinishi boıynsha, men «Kóshpendiler» trilogiasyna redaktor boldym. Jazýshy Esenberlinniń keremettigi – tiliniń jylytraqtyǵynda da, sóilemderiniń sulýlyǵynda da emes, shyǵarmasynyń taqyrybynda, materialynyń sonlyǵynda. Sol kezge deın eshkimniń batyly barmaǵan kóne tarihty qozǵaıynda. Halyqtyń sanasyn oıatatyn, jadyń jańǵyrtatyn, buryn tarihshy ǵalymdardyń tisi batpaǵan handyq dáyir týraly qalam terbeıinde. Biz, jastar, soǵan tilektes boldyq. Biz, Maǵayın ekeyimiz, qoldan kelgen kómegimizdi aıaǵanymyz joq.

Al ««Darabozǵa» qalaı keldiń?» degende, bizde on segizinshi ǵasyr tarihy tam-tumdap jazylǵanymen, shalajansar kúde edi. Eń burmalanǵan tarih – on segizinshi ǵasyr tarihy. Basty taqyryp ne – Qazaqstannyń Reseıge qosylýy. Basty qaharman kim – Ábilqayır han. Ábilqayır kóregen, danyshpan, orysqa bodan bolyp, sonyń arqasynda biz sosializmge, adamzattyń nurly bolashaǵyna aldymen qadam bastyq. Mine, osylaı aıtylatyn. Qala berdi, «Abylai han Qoqan men Qyrǵyzdy shapqan basqynshy. Qabanbai da solai, Qyrǵyzdy shapqan, Áteke jyryq degen batyryn jekpe-jekte óltirgen. Ábilqayırdy mert qylǵan Baraq sultan da jaqsy adam emes» – mine, jalǵan tarih osylaı jazylady. Djavaharlal Nerýdiń: «Otar eldiń tarihyn otarshyldar jazady» degen sózi bar. Bizdiń on segizinshi ǵasyrdaǵy tarihyмызды otarshyldar jazyp berdi. Meniń osyǵan deın oqyǵan dúnielerim osylaısha kókiregime berish bolyp bılانǵan. Tónkerilip jatqan dúnieni óz ornyna qoıy, shyndyqty, aqıqatty qaǵaz betine túsirý qajet boldy. «Daraboz», mine, osyndaı aıqyn

maqсата jazylady. Anyǵynda on segizinshi ǵasyrdaǵy negizgi oqıǵa – Reseıge qosylý emes, jońǵarǵa qarsy azattyq soǵysy bolatyn. «Aqtabannan» keın Shyǵystaǵy alty oblysty jońǵar basyp jatty. Az yaqyt emes, munyń ózi 30-40 jylǵa sozylady. Al keın osy ónirlerdi kim azat etti? Biz osyǵan jaıap izdedik. Sıtsek, on segizinshi ǵasyrdaǵy basty qaharman – Ábilqayır emes, jońǵardy qazaq jerinen qýyp shyqqan Abylai han men Qabanbai bastatqan qazaq batyrlary eken. Men, mine, osyny dálelep shyqtym. Bul romanda tek Abylai men Qabanbai ǵana emes, qazaqtyń Tóle bi men Qaz daıysty Qazybek bidiń de obrazdary somdaldy. Jurt qazir úsh bidi Ordabasyda qatar otyrǵyzyp, músinin jasap júrgoi, bul – taǵy bir shalaǵaılyq. Óitkeni 1726 july Tóle bi men Qazybek ómirde bar da, Áteke bi 1708 july dúmeden ótip ketken. Áz Táýke ózine baqtalas sultandardy Ordaǵa jyypaıy úshin, úsh júzdiń biligin úsh bige ustatty. Bul – Áz Táýkeniń súringen jeri. Sebebi, biler asa aqyldy, danyshpan adamdar bolǵanymen, jaıynger emes qoi. Sol jyldar qazaqtyń jaıyngerlik rýhy kúrt tómen túsip ketti. Sony sezgen jońǵar handyǵy tutqyldan shabýyl jasap, qazaqty «Aqtaban shubyryndyǵa» ushyratty...

«Daraboz» dialogiasyn jazý barysynda kóp jaǵdaıǵa jańasha qaraıǵa týra keldi. «Biz jońǵardan nege jeńildik? Nege «Aqtaban shubyryndyǵa» ushyradyq?» degen saıalǵa buryngy tarihshylar: «Ol kez kóktemniń kókózek shaǵy eken, at aryq bolypty, mal tóldep jatyr eken...» degen siaqty syltaıylarмен jaıap berip keldi. Bunyń bári tarihqa dálel bola almaıdy. Kóktemniń kókózek shaǵy jońǵarlarǵa da orta q nárese. Qazaqtyń aty aryq bolǵanda, jońǵardyń atyna bireı qys boıy suly berip, jemdep otyryp pa? Olar da mal súmesine qaraǵan el, olardyń da малы tóldemeı me eken? Nege bizdiń handar aıaq astynan shabýyl jasaıylaryn bilmeı qaldy? Bilmeı qalatynyń bar, nege taqta otyrsyń? Bul da aqtalatyn nárese emes, árıne. Eń ǵajaby, Abylaiǵa deın birde-bir qazaq hany kórshi elge barlaıshy jiberıdi, jansyz ustaıdy bilmegen goi.

– «Daraboz» kitap bolyp shyqqannan keiin oqyrman qalal qabyldady?

– Meniń kitaptarymdy jerine jetkize taldaǵandar joqtyń qasy. Ótkeni keıbir shyǵarmalarym shekaranyń ar jaǵyndaǵy oqıǵalardy qamtıdy, ekinshi jaǵynan, meniń kitabym otarshyldar neni aıtsa, sony totyqussha qaitalaǵan tarihsylardyń aıtqandarymen saıkes kele bermeıdi. Búginge deın bizdiń tarihsylar ózderiniń qatesin moıyndaǵan joq. «Darabozǵa» jumǵan aýyrdaryn ashpady. Bunyń aty – «úndemeı qutyly». Sol úshin de «Daraboz» tolyq talqyǵa, ǵylymı analymǵa túspeı keledi. Tek akademik Rahmanqul Berdibaev ǵana bir shákirtine ««Daraboz» romany – epopeıalyq shyǵarma» degen taqyrypta ǵylymı jumys qorǵatty. Sol jigiti: «Bul roman bir dáýirdi beınelegen, bir halyqtyń ǵana tarihy emes, qazaq pen jońǵardyń, Orta Aziadaǵy taǵy basqa halyqtardyń tarihy», – dep talday. Bizdiń tarihsylar túgel derlik saıasattyń soıylyn soǵyp ketkendikten qazaq jazýshylary, amal joq, tarihsylardyń mindetin atqaryp júri. Tarihsylar aıta almaǵan dúnielerdi kórkem shyǵarmalary arqyly jazýshylar aıtty.

– Eger jazýshy bolmaǵanda, kim bolar edińiz?

– Mektepti óte jaqsy oqydym. Gimnaziyanıń hımikteri menen – hımik, matematikteri – matematik jasaǵysy keldi. Qudai o basta maǵan erekshe zerde bergen edi. Biraq ádebietke degen qushtarlyǵym bariń jeńdi.

– Sizde dos bar ma?

– Dos kóp bolmaıdy. Bar edi, olardyń birazy menen erte ketip qaldy. Bir kezderi meniń mańaıymda dosymyn, shákirtińmin, túysymyn degender kóp bolatyn, bara-bara olardyń sany qysqaryp ketti. Ómirdiń ózi qysqartty. «Shákirtińizbin» degender maǵan jıendik jasap, shyǵarmalarymdy kóshiretin boldy. Keıbireýler áldekimge satylıp ta ketti.

– Jaqynda Abai atyndaǵy Memlekettik sylyq berildi. Ádebiat pen óner salasy boıynsha

bul sylyqty jetti adam aldy. Osy kandidattar týraly ne aıtasyz?

– Bulardyń ishinde ekeýi ǵana kónilge qonady. Bireýi – Tynymbai Nurmaǵanbetov, ekinshisi – Serik Aqsuńqaruly. Basqalary – pсыqtyqpen ilingender... Akademikterge tek akademikter ǵana daýys berip, sailaıdy. Sol sıaqty Memlekettik sylyqqa úmitkerlerdi de tek osy sylyqty alǵandar ǵana daýys berip sailaıy kerek. Qazir komıсія músheleri kim kóringennen quralatyn bolypty. Olai bolsa sylyqtyń taǵdyryn Memlekettik sylyqty ómiri almaǵan jáne ala almaıtyn kezdeısoq adamdar nege sheshýi kerek? Bul da sylyqty arzandatýdyń amaly shyǵar, sirá.

Bar oilaǵanym – ákesiniń jazǵandaryn oqı alatyn bala tárbielý edi...

– Qazir sizdi elimizdegi qandaı másele jii oilandyrady?

– Táýelsizdik aldyq, táyba deımis, baıandy bolsyn. Keıde jeke basymyz sorlap júrise de, Táýelsizdigimiz bar ǵoi dep ózimizdi jubatamyz. Biraq áli de kem-ketigi bar dúnieler kóp. Mysalǵa, memlekettik tildi, ádebietti aıtsaq ta jetip jatyr. Ulttyq sana áli tolyq jańǵyra almaıda. Nege bizge tarihty qate oqytty? Osy saýalǵa jaýap izdeıik. Bizde mysyqtıleýli adamdar áli de bar. Buny túzey úshin tarihty durystap oqytýymyz kerek.

– Keshegi sovet kezinde kóp qazaqtyń baılası orys mektebinde oqydy, al siz balalaryńyzdy qazaq mektebinde oqytıpsyz. Balalaryńyz qazir úlken qyzmetterde júri. Sol kezde siz qazaqtyń bolashaǵynan úmitti boldyńyz ba?

– Qazaq mektebinde bala oqıtı bizdiń býynnın bastaldy. Almatyda buryn birde-bir qazaq mektebi joq bolatyn. 1970 jyly 12-shi qazaq mektebin ashtyrdyq. Mamyr aıynda aqyn Qadyr Myrza Áli, Shona Smahanuly, taǵy birneshe ǵylym kandidaty bar, bariımız sol kezdegi oqı ministri Kenjáli Aımanovqa kirip: «Bizge mektep kerek, Qazaqtyń astanasynda birde-bir qazaq mektebi joq, bul uıat emes pe? Shetelden kelgen qonaqtardan uıat»,

– деп талап еттік. Ол киши: «Табан астында мұндай мектеп ашыла қою ма, ол үшін бирер жыл бұрын жоспарлап, мектеп салу керек», – дегенді айтты. Біз: «Мектепті тауып келіп отырмыз, Киров пен Карл Маркс көшесінің қиылысындағы салынып дайын тұрған мектепті берсеңіз болар», – дедік. Министр ол мектептің мың балаға арналғанын айтты, соншама баланы қайдан табатынымызды сұрады. Біз ол кишиге: «Бала бізден, мектеп сізден болсын», – деп келісіп, бала іздеуге кірістік. Сөйтсек, бұл сол кезде сыздап тұрған мәселе екен. Бізге ілескендер көп болды. Бірамыз қолымызға бір-бір дәптер ұстап, Алматыдан қазақша оқытын балаларды іздедік. Мың емес, мың жарым баланың тізімін жасап, шілденің бас кезінде Амановтың алдына қойдық. Сондағы Амановтың қырағы-а! Ол кезде оған қызмет лауазымын пайдаланып жоспардан тыс мектеп ашылуға болмайды екен. Оны ұстине, сол кезде «Алматы, Семей, Ақмола сияқты үлкен қалаларда қазақ мектебін ашылуға болмайды, қазақ метебі тек ауылда ғана ашылсын» деген саясат бар екен ғой. Бұл содан қорқып жүріпті. Амановқа біз: «Аға, мына мектепке мың жарым бала сыймайды ғой», – деп едік, «Сол мектептің қасында 300 балалық бір бастауыш мектеп бар еді, соны қоса

бердім», – деді. Сонда менің үлкен ұлым Арман төрт жаста, екінші ұлым Дәрмен екі жаста болатын. Менің шапқылап жүргенім солардың қамы. Бізге деіңгі қазақ жазышылдары, Ағезовтен, Мұқанов, Тәжібаевтан бастап, балаларын түгелдей орысша оқытқан. Ал солардың ішінен Ағезовтің Мұратын басқа топ жарған бір де бір адамды көргеніміз жоқ. Мектеп алыста болса да, бір айға дейін өзім жетеlep апарып жүрдім. Бар ойлағаным – еліне қызмет ететін, өз тілінде оқып-жаза алатын, ақесінің жазғандарын айдармасыз оқи алатын бала тәрбиелеу еді. Құдайға шүкір, сол арманым орындалды.

– «Қазақ әдебиеті» газетінің редакциясына не айтасыз?

– Бұл газет – ұлттық газет. Ұниверситеттен кейін үш жыл отырған алғашқы қызмет орным. Ұнemi жазылып, оқып тұрамын. Газеттің деңгейі басында кім отырғанына байланысты биіктеп, аласарып тұрады. Одаққа жаңа басшылық келгені газеттің қазіргі беталысы жаман емес. Әдебиетті адастырмас бір ғана таразы бар. Ол – қазақ ұлтының мүддесі. Газет те осы жолдан айналасын.

Сұхбаттасқан Дүісенәлі АЛІМАҚЫН

**Қадиша ӘБДІБЕКОВА
ТОҚОНҚИЗИ**
*Қырғызстан халықтары
Ассамблеясы Қырғызстан
қазақтары қоғамдық
бірлестігінің орынбасары,
Қырғызстан Әйелдер
Конгресінің Мүшесі*

ҚЫРҒЫЗСТАНҒА КЕЛУ ТАРИХЫМЫЗДАН

XX ғасырдың басы қазақ халқының тағдырына қатты әсер етті. Ашаршылық, репрессия, байларға қарсы күрес мындаған отбасылардың өмір мен өлімнің арасында қалуына алып келді. Барлық ауыртпалық пен апаттардан құтылуды көздеген адамдар алыс елдерден пана іздеп, Қытайға, Иранға, Ауғанстанға, Түркияға қашып, таяу елдерге де қоныстанды. Сол жылдары көптеген қазақтар көрші Қырғызстанға да қашты.

Босқындар жүздеген түрлі сынақтардан, қайғы-қасіреттерден және сансыз жоғалтулардан өтіп, уақыт өте келе жаңа жерлерде өз орындарын таба алды. Олар үміт үзбеді, бастан кешкен ауыртпалықтан өздерін жоғалтып алмады, жаңа өмір бастай білді. Өз еңбегінің және басқа да көптеген қызметтерінің арқасында жақын жерде тұратын халықтардың құрметіне қол жеткізді, ауыл шаруашылығының, мәдениеттің, экономиканың және өмірдің

басқа да салаларының дамуына өз үлестерін қосты. Бүгінде қуғын-сүргін мен ашаршылық салдарынан Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған босқындардың шөберелері өсіп келеді, барлық ауыртпалыққа қарамастан олар салт-дәстүрлерін, тілін, рулық естеліктерін, өз мәдениетін сақтап қалды. Олар бұрынғыша Қазақстанның бір бөлігі болып қала береді. Бұл әңгіме бір отбасының тарихы туралы болмақ...

Асан

Әбдібековтер отбасы орта жүзге, Арғын-Қаракесек руларына жатады. Олардың рулық жерлері – Ақсу ауылы, Бұғылы таулары. Қазір бұл жерлерде Жарық ауылы орналасқан. Сол жерде Орман отбасының арғы атасының кесенесі орналасқан, ол рудың жетекшісі, құрметті, қорғаушы және дана билеуші болған. Отбасылық аңыз бойынша, XIX ғасырдың басында, Орман қайтыс болғанға дейін оған айналасындағы туған жеріне көрініс ашылатын

Орман ата кесенесі

биік төбеде кесене салуды бұйырған. Оның өсиетін орындау үшін 40 жігіт пен 40 қыз жерлеу ғимаратын салып, құрылыста жылқы қылын, ешкі сүті мен сазды қолданған. Кесене әлі күнге дейін Жетский ауданының Тұмсық ауылында тұр, ол өте жақсы сақталған. Жаңбыр, жел мен қардың салдарынан қабырға тек бір жағынан ғана зақымдалған. Бұл жер халық арасында қасиетті, киелі болып саналады. Егер адам мас болса, ол кесенеге апаратын жолды таба алмайды, бірақ

мұнда ойлары таза адамдар ғибадат орнына келіп, ауруларын емдейді.

Асан Әбдібеков 1908 жылы Қазақстанның Жамбыл облысы Далақайнар ауылында көп балалы отбасында дүниеге келген. Асан үйдің үлкені болды, оның әкесі Әбдібектің Үсен, Әли, Ащен атты ұлдары, Зәуре, Элеукең атты қыздары болды. 1927 жылға дейін отбасы Қарағанды облысының Ақсу ауданында тұрып, кейін Далақайнар ауылына көшті.

1927 жылы Қазақстанда ұжымдастыру жүргізілетіні туралы жарияланды: рулық ақсүйектер өкілдерінен, дәулетті адамдардан, тіпті орта шаруалардан мал мен мүлік алынды. Асанның рулық мүлкі болды: алтын ер-тоқым, жылқыға арналған әбзелдер, әйелдер әшекейлері, күмістен, мыстан жасалған үй бұйымдары. Сондай-ақ, ол жеткілікті мөлшерде малға да ие болды: шамамен 80 бас түйе, 100-ден астам жылқы және 40 бас ірі қара, 5000 қой. Өмірін сақтап, отбасының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге тырысу мақсатында ол барлығын өз еркімен Далақайнар колхозына берді де, сол жерде өзі жұмыс істей бастады.

Бірақ сол жылдары тіпті мүлікті өз еркімен беру де адамдарды қуғын-сүргіннен құтқара алмады. Заттардың иелерін мүліктің барлығын өткізген соң Сібірге айдауға жіберді, кейбірін атып тастады, кейбірін түрмеге отырғызды. Қауіпті сезінген Асан 1928 жылдың күзінде түнде отбасымен бірге Далақайнар ауылынан жасырынып кетеді. Қос атты ат арбаға заттарды, жолға азық-түлік салып, екі түйені, екі сиырды және бірнеше қойды алып, олар Отанын жырақта қалдырады. Асанмен бірге жолға оның әйелі Улбосун, ұлы Ибрахим және екі қызы аттанды. Онымен бірге екі ағасы Али мен Ащен, қарындасы Элеуқан, оның күйеуі және әпкесі Зәуре бірге кетеді. Олар Камышановка ауылына (Шу өзеніне қарама-қарсы) барып, сол жерде қыстайды. Олардың артынан ешкімнің қуып келе жатпағанына көздері жеткен соң, Шу арқылы Қырғызстанға қарай өтіп кетеді.

Отбасы Фрунзе қаласына жақын жерге орналасады. Ер адамдар кірпіш зауытына жұмысқа тұрады. Барлық қауіптер артта қалады, бірақ тағы да қиындық пайда болады. 1932 жылы Асан шешек ауруымен ауырады. Эпидемиядан оның әйелі мен үш баласы, Оспан атты күйеу баласы қайтыс болады.

Асан қымыздың арқасында сауығып кетеді. Содан бері үйде бие сүтінің болуы отбасылық дәстүрге айналған. Бүгінде Әбдібековтер отбасы сол үшін арнайы жылқы ұстайды. Ғасырлар бойы көшпелілер бағалап келген бұл сусын адамдарға эпидемия кезінде күш-жігерін қалпына келтіруге көмектесті. Асан Әбдібековтің өзінің балалары мен немерелеріне қалдырған естеліктері бойынша, соғыс жылдары қымыз жетіспегендіктен денсаулығын нығайту үшін жас нәрестелерге қымызды кішкентай қасықпен берген; қымыз арқылы емдеу жараланған сарбаздарды қалпына келтіру үшін қолданылған.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Кеңес Одағының бүкіл аумағында өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы дами бастады, жолдар мен коммуникациялар төселді. Көптеген мыңдаған адамдардың ауыр қара еңбегі қажет болды. 1932 жылдан 1941 жылға дейін Асан мен оның ағалары Фрунзе-Алматы автожолының құрылысына қатысты, Қырғызстан астанасынан Қара-Балта қаласына дейінгі аумақты алып жатқан Үлкен Шу каналын салды.

1936 жылы Асан Зықышқа (1920 жылы туған, арғын-керней руынан), Дамек Құдайбергенованың жалғыз қызына (1896 жылы туған, арғын-шұуртпалы руынан) үйленеді. Зықыш әже 16 баланы дүниеге әкеледі, олардың жетеуі аман қалды: ұлдары Тұрсын - 1940 жылы туған, Токон - 1944 жылы туған, Акбар - 1958 жылы туған, қыздары Бибітай – 1946 жылы туған, Зухура - 1950 жылы туған, Мукарам - 1954 жылы туған, Рабиға - 1962 жылы туған. Асанның інісі Әли 1937 жылы Шәкір деген қызға үйленеді, одан Темірбек атты бір ұлы болады - 1950 жылы туған.

Тағы бір ағасы Ащен 1942 жылдан бастап фашистермен соғысып, офицер атағына ие болды және Сталинградтағы шайқастарда батыл қаза тапты. Әбдібековтер отбасы әлі

күнге дейін оның жерленген жерін таба алмай келеді, бірақ табатындарына әлі де сенеді. Мүмкін, ол Әбдібеков, Құдайбергенов немесе Тойғонбаев деген фамилиялардың бірімен жерленген шығар. Асанның әпкесі Зәуре Бөлекбайға (арғын) тұрмысқа шықса, әпкесі Елеукен екінші рет өзінің бірінші күйеуінің інісі Оспан Сейпаталға (самбет, ұлы жүз) тұрмысқа шығады.

1941 жылдан 1942 жылға дейінгі аралықта отбасы «Шалта» колхозына көшіп кетеді. Ұлы Отан соғысы кезінде олар бидай өсіретін егістіктерде жұмыс істеп, мал бордақылаумен айналысқан. Тыл өмірі қажырлы еңбекпен, азық-түліктің жетіспеушілігімен, қажеттіліктің болмауымен толы болды. Бірақ олар қажымай жұмыс істеді, барлығы майдан үшін, жеңіс үшін. Асан өзін жауапты, білімді қызметкер ретінде көрсетті. 1945 жылы соғыстан кейін ол жаңа жерлерді игеруге жіберіліп, Шу облысындағы Д.Шопоков атындағы колхоздың «Қиыр Шор» учаскесіне бидай, жоңышқа және арпа егу, мал өсіру үшін учаске меңгерушісі болып тағайындалды. Бұл ауылда ол қайтыс болғанға дейін өмір сүреді (11.06. 1990 ж.)

Асан Әбдібеков колхозда тынымсыз еңбек етті, терісі бағалы аңдарды, түлкі, қасқыр, саршұнақ, борсық, қарсақ аулады. Еңбек сіңірген жылдары үшін, 1956 жылы оны өндіріс озаты ретінде көтермелеу түрінде Мәскеуге ВДНХ-ға жіберді. Ал аң терісін тапсыру жоспарын орындағаны үшін аңшылық қару берілді. Ол мал бағумен айналысып, үйде ерекше қой тұқымын өсірді, оның ішінде Гиссар мен қазақ-қырғыз тұқымдары болды. Ол тұқымдар көп жүн мен ет берді. Ол керемет математикалық қабілеттерге де ие болды, ойша екі және үш таңбалы сандарды көбейтті.

Асан Әбдібеков жақсы күйеу және әке бола білді. Іскер, еңбекқор, парасатты қабілеттерінің арқасында ол халықтың ықыласына ие болды.

Асан ата әйелі Зықышпен

Оған кеңес алу үшін Қырғызстанда да, Қазақстанның жақын аймақтарында да тұратын қазақ ақсақалдары мен жастары, Калинин, Кордой, Луговое, Шу ауылдарынан келді. Өз халқы үшін ол барлық бастамаларында мұғалім, тәлімгер болуға тырысты.

Терең діндар адам ретінде ол күніне бес рет намаз оқып, ораза ұстады. Ол жас отбасыларға қайырымдылық көмек көрсетті, әр жұма сайын жұма намазын оқып, мешітке құрбандық шалып отырды. 1990 жылы Асан қайтыс болғаннан кейін, «Шопоков» колхозының, аудандық әкімшіліктің және мұсылман дінбасыларының шешімі бойынша Асан Әбдібековтың ұлдары Тұрсын, Тоқон, Акбар өз қаражаты мен колхоздың көмегіне сүйене отырып, мешіт салып, оны «Ақсақал Асан атындағы мешіт» деп атады.

Тоқон

Асан Әбдібековтің ұлы Тоқон 1944 жылы Орта Шорго ауылында дүниеге келген. 1961

Әбдібеков Токон Асанұлы Мәскеудегі КСРО Халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмесінде Қырғызстан өкілі ретінде

жылы кооператив техникумына түсіп, оны 1964 жылы бітіріп, бухгалтер мамандығын алды. Жан-жаққа бөлу кезінде оны Тоғыз Тороу ауданына аудандық дайындау кеңсесінің аға бухгалтері етіп жіберді. Бір жылдан кейін Токон Гавриловский сельпоның Бас бухгалтері болып тағайындалды.

Мансаптық өсуге ұмтыла отырып, ол 1966 жылы Алматыдағы ревизорлар мектебін бітірді. Ал 1967 жылдан 1972 жылға дейін Самарқандта Самакарканд сауда-экономикалық институтының сырттай бөлімінде экономист мамандығы бойынша оқыды. Сондай-ақ, 1967 жылы Сокулук аудандық тұтынушылар одағының аға ревизоры болып тағайындалып, кейін «Қырғыз тұтынушылар одағына» ревизор болып ауыстырылды. Ол 1979 жылға дейін аға

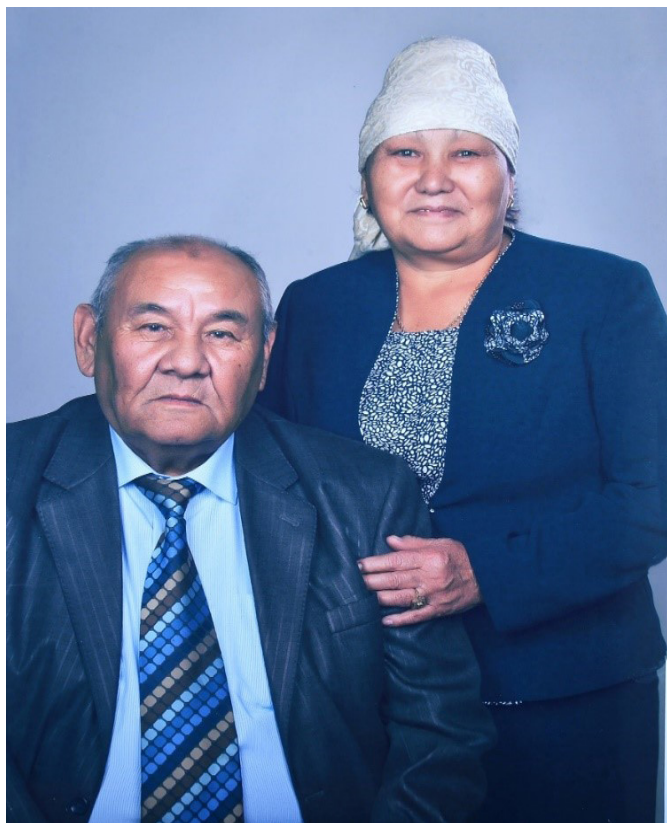
ревизор, КРУ бөлімінің бастығы болып жұмыс істеді. Содан кейін ол Фрунзе қалалық сауда орталығының директоры болды. 1984 жылдан бастап Сокулук ауылында дайындау-шикізат базасын басқарды.

1979 жылдан бастап және жыл сайын Токон Мәскеуде КСРО Халық шаруашылығы жетістіктерінің көрмесінде Қырғызстанның ауылшаруашылық өнімдерінің көрмелеріне қатысып, оны ұйымдастырып тұрды. Бұл өте жауапты және маңызды іс болды. Жұмыс істеген уақытында ол «Қырғыз тұтынушылар Одағы» тарапынан көптеген марапаттарға, грамоталарға ие болды.

Токон Әбдібеков отбасына адал болды, бүкіл өмірін әйелі Сандықұлмен өткізді, одан төрт қызы бар: Тышқұл, Қадішу, Сәуле, Шолпан.

Экономика саласында ұзақ жылдар бойы еңбек еткен кәсіби маман ретінде ол лайықты беделге ие болды, көптеген шәкірттері бар. Қырғызстанның әртүрлі шақырылымдарының көптеген депутаттарына тәлімгер болғандар арасында табысты бизнесмендер де бар. Тоқон Әбдібеков зейнеткерлік демалыста бола тұра, қажетті адамдар қатарында болып қала береді, ол «Қырғызстан қазақтары қауымдастығы» қоғамдық бірлестігі ақсақалдар кеңесінің төрағасы болып табылады, ұлтаралық келісім мен бейбітшілікті нығайтуға қосқан үлесі, ҚХА қызметіне белсенді қатысқаны үшін ҚР халықтары Ассамблеясының (ҚХА) Құрмет грамотасымен марапатталған, сондай-ақ 2016 жылы Қырғыз Республикасының тарихы мен мәдениеті жылын өткізу жөніндегі іс-шараларға қатысқаны үшін марапаттары бар.

Тоқон Асанұлы әйелі Сандықұлмен

Қадиша

Мен, Қадиша Тоқонқызы Әбдібекова 1972 жылы 23 қаңтарда Шу облысы Мәскеу ауданының Спартак ауылында дүниеге келдім. 1989 жылы орта мектепті сәтті аяқтағаннан кейін Қырғыз мемлекеттік университетінің есеп-экономика факультетіне оқуға түстім. Мемлекеттік кеден инспекциясында қызметімді 1996 жылы «Манас» әуежайының кеден инспекторы болып бастадым. 1996 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін «Бішкек», «Солтүстік», «Ош», «Орталық» түрлі кедендерде қызмет атқардым. 1-ші, 2-ші, 3-ші дәрежелі медальдармен және ҚР кеден қызметінің құрылғанына 20 жыл және 25 жыл мерейтойлық медальдарымен марапатталдым. Сондай-ақ, 2008 жылғы ҚР Мемлекеттік Кеден комитетінің грамотасымен, 2012 жылы Мемлекеттік кеден қызметінің грамотасымен, 2014 жылғы Мемлекеттік кеден қызметінің Құрмет грамотасымен, 2016 жылы Қырғызстан Тәуелсіздігінің 25 жылдығына байланысты ҚР халықтары Ассамблеясының Құрмет грамотасымен марапатталғанмын.

Көп жылдар бойы Қырғызстан халықтары Ассамблеясының қоғамдық өмірімен айналысып келемін. «Қырғызстан қазақтары қауымдастығы» төрағасының орынбасары болып табыламын. Мен қазақтардың мәдениеті, дәстүрі, қолөнері тарихы туралы мұрағат материалдарын жинау жұмыстарымен қызыға айналысып келемін. Екі бауырлас қырғыз халқы мен қазақтардың қолөнерде ұқсас мәдениеті, дәстүрі, бағыты бар. Мысалы, көшпелі киіз үй, оның бұйымдары түріндегі қолданбалы өнер: ширдаки, тұс киіз. Жануарлардың терісінен, киізден, мата бөліктерінен тігілген киім, әйелдер әшекейлері, бас киімдер. Біздің ата - бабаларымыз киіз бен құрақтан үй тұрмысын жоғары өнер деңгейіне дейін жеткізген. Бізге бала кезімізде Қазақ аталары мен әжелері өз қолдарымен үй

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТЫНЫСЫ

*Қырғызстанда тұратын халықтар арасындағы
қазақ мәдениетінің көрмесі*

*Қадиша Токонқызы «Алтай өркениеті және Алтай тілдік отбасының
туыстас халықтары» форумында*

ыдыстарын, киімдерін, әшекейлері мен ұлттық тағамдарын (қымыз, бесбармақ, бауырсақ) қалай жасағанын көрсетіп, мәдениет пен колөнерде өз іздерін қалдырды. Олар осы саладағы білімдерін біздің балаларымызға толықтай жеткізді. Қазіргі әлемде бұл білім біздің халқымыздың өткенін естен шығармас үшін және балаларымыз бен немерелерімізді тәрбиелеу үшін қажет. Өз мәдениетіміз мен дәстүрлерімізді сақтау үшін керек.

«Қырғызстан қазақтары қауымдастығының» өкілі ретінде біз әртүрлі халықаралық фестивальдарға, форумдарға қатысып жүрміз.

2017 жылы «Алтай өркениеті және Алтай тілдік отбасының туыстас халықтары» атты қызықты форумдардың бірі өткен еді. Форум Қырғызстан Президентінің бастамасымен ұйымдастырылды. Оның аясында Ыстықкөл облысының Шон Сары ауылындағы Құрманжан Датка атындағы көшпелі өркениет орталығында «Алтай қонысы» экспозициясының ашылуы өтті. Орталық аумағында 30 киіз үйден тұратын

көшпелі мұражайлар орналастырылды, онда Алтай халықтарының және Жібек жолы өкілдерінің: қырғыздардың, қазақтардың, татарлардың, башқұрттардың, ұйғырлардың, өзбектердің, тәжіктердің өмір салты көрсетілді. Форумның ашылуында Бішкекте Президент Алмазбек Атамбаев, Ресей Федерациясы Башқұртстан Республикасының басшысы Рустам Хамитов, Ресей Федерациясы Татарстан республикасының басшысы Рустам Минниханов және Саха Республикасы (Якутия) Мемлекеттік жиналысының төрағасы Александр Жирков сөз сөйледі.

«Қырғызстан қазақтарының қауымдастығы» Қырғызстан халықтары Ассамблеясының белсенді мүшесі болып табылады, Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен Астанада өткен 5 Дүниежүзілік қазақтар құрылтайының өкілдері болды. Қырғызстаннан 2018 жылы Астанада өткен қолөнершілер фестиваліне, 2019 жылы Түркістанда, 2019 жылы Таразда өткен қолөнершілер фестиваліне қатысты. Сонымен қатар, 2018 жылы Мәскеуде өткен «Алтын Күз» фестиваліне де қатысқан еді.

Қырым-қарақалпақ тарихнамалары . . . .

Қадыша Абдыбақоў

20-ғасырдың басы қазак халқының тағырына қатты асер ەтти. ашаршылық, репрессия, байларға қарсы күрес мұндаған отбасылардың өмер мен өльмнің арасында қалына алы келди. барлық ауыртылық пен аяттардан қутылды күздеген адамдар алы ەлдерден пана іздеп, қырымға, ырымға, ағанстанға, түркияға қашып, таяу ەлдерге де қоныстанды. сол жылдары күптеген қазақтар күрші қырымстанға да қашты. босқындар күздеген өтүрлі сынақтардан, қайғы-қасиеттерден және сансыз жоғалтулардан өтпеп, ұақыт те келе жаға жерлерде өз өрындарын таба ады. олар өммет үзбеді, басын кешкен ауыртылықтан үздеерин жоғалтып амады, жаға өмер басы өблди. өз өбегеннің және басы да күптеген қыметтериннің арасында жақын жерде тұратын халықтардың құрметне қол жеткзди, ауыл шаруашылығының, мадеиетнің, ەконوميаның және өмердің басы салаларының дамуына өз өлестерин қосты. бүгінде қуғын-сүргин мен ашаршылық салдарынан қазақстаннан кетуге мажбүр болған босқындардың шөберелері өсып келди, барлық ауыртылыққа қарамасын олар салт-дасыурларын, өтлын, рұлық ەстеліктерин, өз мадеиетин сақтап қалды. олар бүрынғы қазақстанның өбер болығы болып қала береди. бұл ағымға өбер отбасының тарихы түрлі болмақ.

асан

абдыбақоўтер отбасы орта күзге, арым-қарақалпақ-қоныштағай рұларына жатды. олардың рұлық жерлері-ақы ауылы, тағылы-бұғылы таулары. қазыр бұл жерлерде жарық ауылы орналасқан. сол жерде орман отбасының ағы атасының кесенесі орналасқан, ол рұдың жетешесі, құрметти, қорғаушы және дана билешушы болған. отбасылық ағыз бойына, 19 ғасырдың басында орман қайтыс болғанға дейин өған айналасындағы тұған жерлерне күрынсы ашлатын бык түбедде кесене салды бұйрыған. оның

وتباسى فرۇنزه قالاسىنا جاقىن جەرگە ورنالاسادى. هر ادامدار كىرىش زاۋىتىنا جۇمىسقا تۇرادى. بارلىق قاۋىپتەر ارتتا قالادى، بىراق تاغى دا قىندىق پايدا بولادى. 1932 جىلى اسان شەشەك اۋرۇمىن اۋىرادى. ەپىدەمىدان ونىڭ ايەلى مەن ءۇش بالاسى، وسپان اتتى كۇيەۋ بالاسى قايتىس بولادى. اسان قىمىزدىڭ ارقاسىندا ساۋىيىپ كەتەدى. سودان بەرى ۋىدە بىە ءسۇتىنىڭ بولۇى وتباسلىق داستۇرگە اينالغان. بۇگىندە ابدىبەكوۋتەر وتباسى سول ءۇشىن ارنايى جىلقى ۇستايدى. عاسىرلار بويى كوشپەلىلەر باعالاپ كەلگەن بۇل سۇسىن ادامدارعا ەپىدەمىا كەزىندە كۇش-جىگەرىن قالپىنا كەلتىرۋگە كومەكتەستى. اسان ابدىبەكوۋتىڭ ءوزىنىڭ بالالارى مەن نەمەرەلەرىنە قالدىرعان ەستەلىكتەرى بويىنشا، سوعىس جىلدارى قىمىز جەتسپەگەندىكتەن دەنساۋلىغىن نىعايتۋ ءۇشىن جاس نارەستەلەرگە قىمىزدى كىشكەنتاي قاسىقپەن بەرگەن؛ قىمىز ارقىلى ەمدەۋ جارالانغان ساربازداردى قالپىنا كەلتىرۋ ءۇشىن قولدانىلعان.

وتكەن عاسىردىڭ وتىزىنشى جىلدارىندا كەڭەس وداعىنىڭ بۇكىل اۋماعىندا ونەركاسىپ، اۋىل شارۋاشلىعى دامى باستادى، جولدار مەن كوممۇنىكاتسىيالار توسەلدى. مىڭداغان ادامداردىڭ اۋىر قارا ەڭبەگى قاجەت بولدى. 1932 جىلدىن 1941 جىلعا دەيىن اسان مەن ونىڭ اعالارى فرۇنزه-الماتى اۋتوجولىنىڭ قۇرىلىسىنا قاتىستى، قىرعىستان استاناسىنان قارا-بالتا قالاسىنا دەيىنگى اۋماقتى الپ جاتقان ۇلكەن شۇ كانالىن سالىدى. مۇندا ءوز اربالارىن، ماسەلەن، اتتار نە تۇيەلەر جەگىلگەن اربالاردى قولدانۋعا تۇرا كەلدى 1936 جىلى اسان زىقىشقا (1920 جىلى تۇعان، ارعىن-كەرنەي رۇنان)، دامەك قۇدايبەرگەنوۋانىڭ جالعىز قىزىنا (1896 جىلى تۇعان، ارعىن-ءشۇۋرتپالى رۇنان) ۇيلەنەدى. زىقىش اجە 16 بالانى دۇنيەگە اكەلدى، ولاردىڭ جەتەۋى امان قالدى؛ ۇلدارى تۇرىسىن - 1940 جىلى تۇعان، توكون - 1944 جىلى تۇعان، اكبار - 1958 جىلى تۇعان، قىزدارى ءىبىبتاي - 1946 جىلى تۇعان، زۇخۇرا - 1950 جىلى تۇعان، مۇكارام - 1954 جىلى تۇعان، رابىعا - 1962 جىلى تۇعان. اساننىڭ ءىنسى ءالى 1937 جىلى شاكىر دەگەن قىزعا ۇيلەنەدى، ودان تەمىربەك اتتى ءبىر ۇلى بولادى - 1950 جىلى تۇعان. تاغى ءبىر اعاسى اشەن 1942 جىلدىن باستاپ فاشىستەرمەن سوعىسىپ، وفىتسەر اتاعىنا يە بولدى جانە ستالىنگرادتاغى شايقاستاردا باتىل قازا تاپتى. ابدىبەكوۋتەر وتباسى ءالى كۇنگە دەيىن ونىڭ جەرلەنگەن جەرىن تابا الماي كەلەدى، بىراق تابايتىندارىنا ءالى دە سەنەدى. مۇمكىن، ول ابدىبەكوۋ، قۇدايبەرگەنوۋ نەمەسە تويغونباەۋ دەگەن فامىلىلاردىڭ بىرىمەن جەرلەنگەن شىعار. اساننىڭ اپكەسى-زاۋرە بولەكبىيە (ارعىن-ءشۇۋرتپالى) تۇرمىسقا

Шықса, апкеسى-елеўкен ەكنشى рет ەوزىنىڭ ەبرىنىشى كۇيهۋنىڭ ەنىسى وسپان سهپياتالعا (سامبەت، ۇلى ەجۇز) تۇرمىسقا شىعادى. 1941جىلдан 1942 جىلعا دەينىڭى ارالىقتا وتباسى ”شالتا” كولхозىنا كوشىپ كەتەدى. ۇلى وتان سوعىسى كەزىندە ولار بىداي وسرەتنە ەگىستىكتەردە جۇمسىستەپ، مال بورداقلاۋمەن اينالىسقان. تىل ەومىرى قاجىرلى ەڭبەكپەن، ازىق-تۇلىكتىڭ جەتسپەۋشىلىگىمەن، قاجەتتىلىكتىڭ بولماۋمەن تولى بولدى. بىراق ولار قاجىماي جۇمسىستەدى، بارلىعى مايدان ەۋشىن، جەڭس ەۋشىن. اسان ەوزىن جاۋاپتى، ەبىلىمدى قىزمەتكەر رەتىندە كورسەتتى. 1945 جىلى سوعىستان كەينى ول جاڭا جەرلەردى يىگەرۋىگە جىبەرىلىپ، شۇ بىلىسىنداى د.شوپوكوۋ اتىنداى كولхозدىڭ «قىر شور» ۇچاسكەسىنە بىداي، جوڭشىقا جانە ارپا ەڭۋ، مال ەوسىرۋ ەۋشىن ۇچاسكە مەڭگەرۋشىسى بولىپ تاعاينىلدى. بۇل اۋىلدا ول قايتىس بولعانعا دەينى ەومىر سۇرەدى (1990. 11.06 ج.).

اسان ابدىبەكوۋ كولхозدا تىنىمسىز ەڭبەك ەتتى، تەرىسى باعالى اڭداردى، تۇلكى، قاسقىر، سارشۇناق، بورساق، قارساق اۋلادى. ەڭبەك سىڭىرگەن جىلدارى ەۋشىن، 1956 جىلى ونى ەوندىرىس وزاتى رەتىندە كوتەرمەلەۋ تۇرىندە ماسكەۋگە ۇ د ن ح-عا جىبەردى. ال اڭ تەرىسىن تاپسىرۋ جوسپارىن ورىنداىنى ەۋشىن اڭشىلىق قارۋ بەرىلدى. ول مال باعۋمەن اينالىسىپ، ۇيدە ەرەكشە قوي تۇقىمىن ەوسىردى، ونىڭ شىندە گىسىسار مەن قازاق-قىرعىز تۇقىمدارى بولدى. ول تۇقىمدار كوپ ەجۇن مەن ەت بەردى. 1970 جىلدىن باستاپ جاقىن ورنالاسقان اۋىلدار مەن قالالاردىڭ تۇرىندارى: جىرماسىنىشى فەرما، دجانا پاختا، قارا-بالتا، توكموكا، سوكلۇك اسان بايكەدەن قوي ساتىپ الۋ جانە ەوسىرۋ ەۋشىن كەزەككە تۇردى. ول كەرەمەت ماتەماتىكالىق قابىلەتتەرگە يە بولدى، وىشا ەكى جانە ەۋش تاڭبالى سانداردى كوبەيتتى.

اسان ابدىبەكوۋ جاقسى كۇيهۋ جانە اسقار تاۋا كە بولا ەبىلدى. سىكەر، ەڭبەكقور، پاراساتتى قابىلەتتەرىنىڭ ارقاسىندا ول حالقتىڭ بىقلاسىنا يە بولدى. وعان كەڭس الۋ ەۋشىن قىرعىزستاندا دا، قازاقستاننىڭ جاقىن اймаقتارىندا دا تۇراتىن قازاق اقساقالدارى مەن جاستارى، كالىنىن، كوردوي، لۇگوۋو، شۇ اۋىلدارىنان كەلدى. ەوز حالقى ەۋشىن ول بارلىق باستامالارىندا مۇعالىم، تالىمگەر بولۋعا تىرىستى.

تەرەڭ ەدىندار ادام رەتىندە ول كۇنىنە بەس ۋاقت ناماز وقىپ، ورازا ۇستادى. ول جاس وتباسىلارعا قايرىمدىلىق كومەك كورسەتتى، ەار جۇما ساينى جۇما نامازىن وقىپ، مەشىتتە قۇرباندىق شالىپ وتىردى. 1990 جىلى

«Қыргызстан Қазқатары Қаўмдасҗы» қоғамдық берлестігі ақсақалдар кеҗесінің турағасы болып табылады, ұлтарақ келісім мен беіптешілікті неғайтұға қосқан ұлсы, қ қызметіне белсенді қатнасқан ғұшын қ қалықтары асамблеясының (қ қ а) қормет ғрамотасмен арапатталған, сондай-ақ 2016 жылы қыргыз республикасының тарихы мен мадеһіеті жылын текізу жонндегі әс-шараларға қатнасқан ғұшын арапаттары бар.

Қадыша

Қадыша тоқон қызы адыбеқоға 1972 жылы 23 қақтарда шўоблысы маскешў аўдансының сыпартак аўлында дўһеке келген. 1989 жылы орта меқтепіті әсатты аяқтағаннан кейін қыргыз мемлекеттік ўһе ресіетінің есеп-економика фақултеһне وقұға әтүсті. мемлекеттік кеден ынсепектасында қызметін 1996 жылы «манас» аўе жаының кеден ынсепекторы болып бастады. 1996 жылдан бастап бұқынғы кўнге деһін «бшкеш», «солтүстік», «ш», «орталық» әтүрлі кедендерде қызмет атқарды. 1-әші, 2-әші, 3-әші дарежелі мемдалармен жане қ қ кеден қызметінің қурбелғанна 20 жыл жане 25 жыл мемретіулық мемдалармен арапатталған. сондай-ақ, 2008 жылы қ қ мемлекеттік кеден коміетінің ғрамотасмен, 2012 жылы мемлекеттік кеден қызметінің ғрамотасмен, 2014 жылы мемлекеттік кеден қызметінің қормет ғрамотасмен арапатталған, 2016 жылы қыргызстан таўелсіздіқынның 25 жылдына байланысты қ қ қалықтары асамблеясының қормет ғрамотасмен арапатталған.

Қадыша адыбеқоға қоп жылдар бойы қыргызстан қалықтары асамблеясының қоғамдық мемрмен айналысып келді. «Қыргызстан қазқатары қаўмдасҗы» турағасының орныбасары. ол қазқатардың мадеһіеті, әдастүр, қолонеры тарихы тўрالی мұрағат матеріалдарын жинаў жўмстасрмен қызға айналысады. «екі баўырлас қыргыз қалқы мен қазқатардың қолонерде ұқсас мадеһіеті, әдастүр, бағыті бар. мысалы, қошылы кыз әуи, онқ бұымдары тўрндегі қолданбалы нер: шырдақы, тўс-кықыз. жанўарлардың терсенен, кызден, мата болықтернен тықылған кым, айелдер ашекейлері, бас кымдер. әбздің ата-бабалармыз кыз бен құрақтан әуи тўрмысын жоғары нер деқкеһне деһін

وتكەن قولونەرشلەر فەستیۋالىنە قاتىستى. سونمەن قاتار، 2018 جىلى ماسكەۋدە وتكەن «التىن كۆز» فەستیۋالىنە قاتىستى. جوعارىدا ايتىلعانداي، قادىشا ابدىبەكوۋانىڭ كوپتەگەن ماراپاتتارى بار، ولار وعان وتە قىمبات. ولاردىڭ ءبىرى قىرعىزستان حالقتارى اسسامبلەياسىنان «ق ر حالقتارىنىڭ بەيىتشىلىك پەن كەلىسىمىن جانە بىرلىگىن نىعايتۋعا قوسقان ۇلەسى ءۇشىن».

Арыстан баб кесенесі

QADISHA ÁBDIBEKOVA

Qyrǵyzstan halyqtary Asambleiasy Qyrǵyzstan qazaqtary qoǵamdyq birlestiginiń orynbasary,
Qyrǵyzstan Áielder Kongresiniń Múshesi

QYRǴYZSTANǴA KELÝ TARIHYMYZDAN

XX ǵasyrdyń basy qazaq halqynyń taǵdyryna qatty áser etti. Asharshylyq, repressia, baılarǵa qarsy kúres myńdaǵan otbasylardyń ómir men ólimniń arasynda qalýyna alyp keldi. Barlyq aýyrtpalyq pen apattardan qutylýdy kózdegen adamdar alys elderden pana izdep, Qytaıǵa, Iranǵa, Aýǵanstanǵa, Túrkiǵa qashyp, taraý elderge de qonystandy. Sol jyldary kóptegen qazaqtar kórshi Qyrǵyzstanǵa da qashty.

Bosqyndar júzdegen túrli synaqtardan, qaiǵy-qasiretlerden jáne sansyz joǵaltýlardan ótip, ýaqyt óte kele jańa jerlerde óz oryndaryn taba aldy. Olar úmit úzbedi, bastan keshken aýyrtpalyqtan ózderin joǵaltyp almady, jańa ómir bastai bildi. Óz eńbeginiń jáne basqa da kóptegen qyzmetteriniń arqasynda jaqyn jerde turatyn halyqtardyń qurmetine qol jetkizdi, aýyl sharýashylyǵynyń, mádenietiniń, ekonomikanyń jáne ómirdiń basqa da salalarynyń damýyna óz úlesterin qosty. Búginde qýǵyn-súrgin men asharshylyq saldarynan Qazaqstannan ketýge májbúr bolǵan bosqyndardyń shóbereleri ósip keledi, barlyq aýyrtpalyqqa qaramastan olar salt-dástúrlerin, tilin, rýlyq estelikterin, óz mádenietin saqtap qaldy. Olar buryńǵysha Qazaqstannyń bir bóligi bolyp qala beredi. Bul ángime bir otbasynyń tarihy týraly bolmaq...

Asan

Ábdibekovter otbasy orta júzge, Arǵyn-Qarakesek rýларына jatady. Olardyń rýlyq jerleri – Aqsý aýyly, Buǵyly taýлары. Qazir bul jerlerde Jaryq aýyly ornalasqan. Sol jerde Orman otbasynyń arǵy atasynyń kesenesi ornalasqan, ol rýdyń jetekshisi,

qurmetti, qorǵaýshy jáne dana bileýshi bolǵan. Otbasylyq aңыз boıynsha, XIX ǵasyrdyń basynda, Orman qaitys bolǵanǵa deın oǵan amalasyndaǵy týǵan jerine kórinis ashylatyn biik tóbede kesene salýdy buıyrǵan. Onyń ósietin oryndaý úshin 40 jigrit pen 40 qyz jerleý ǵımaratyn salyp, qurylysta jylqy qylyn, eshki súti men sazdy qoldanǵan. Kesene áli kúнге deın Jetski áydanyнын Tumsyq aýylynda tur, ol óte jaqsy saqtalǵan. Jańbyr, jel men qardyń saldarynan qabyrǵa tek bir jaǵynan ǵana zaqymdalǵan. Bul jer halyq arasynda qasietti, kielı bolyp sanalady. Eger adam mas bolsa, ol kesenege aparatyn joldy taba almaıdy, biraq munda oilary taza adamdar ǵıbadat ornyna kelip, aýrýларын emdeıdi.

Asan Ábdibekov 1908 jyly Qazaqstannyń Jambyl oblysy Dalaqainar aýylynda kóp balaly otbasynda dúniege kelgen. Asan úidiń úlkeni boldy, onyń ákesi Ábdibektiń Úsen, Álı, Ashen atty uldary, Záyre, Eleýken atty qyzdary boldy. 1927 jylǵa deın otbasy Qaraǵandy oblysynyń Aqsý aýdanynda turyp, keın Dalaqainar aýylyna kóshti.

1927 jyly Qazaqstanda ujymdastyry júrgiziletini týraly jarıalandy: rýlyq aqsúıekter ókilderinen, dáýletti adamdardan, tipti orta sharýalardan mal men múlik alyndy. Asannyń rýlyq múlki boldy: altyn er-toqym, jylqyǵa arnalǵan ábzelder, áielder áshekeıleri, kúmisten, mystan jasalǵan úı buıymdary. Sondai-aq, ol jetkilikti mólsherde malǵa da ie boldy: shamamen 80 bas túıe, 100-den astam jylqy jáne 40 bas iri qara, 5000 qoi. Ómirin saqtap, otbasynyń qaýıpsizdigin

qamtamasyz etýge tyrysý maqsatynda ol barlygын óz erkimen Dalaqainar kolhozyna berdi de, sol jerde ózi jumys isteı bastady.

Biraq sol jyldary tipti múlikti óz erkimen berý de adamdardy qýgын-súrginnen qutqara almady. Zattardyń ielerin múliktiń barlygын ótkizgen soń Sibirge aıdaýға jiberdi, kebirin atyp tastady, kebirin túrmege otyrǵyzdy. Qayıpti sezingen Asan 1928 jyldyń kúzinde túnde otbasymen birge Dalaqainar aýylynan jasyrynyp ketedi. Qos atty at arbaға zattardy, jolға azyq-túlik salyp, eki túeni, eki sıyrdy jáne birneshe qoidy alyp, olar Otanyn jyraqta qaldyrady. Asanmen birge jolға onyń áieli Ýlbosын, uly Ibrahim jáne eki qyzy attandy. Onymen birge eki aғasy Alı men Ashen, qaryndasy Eleýkan, onyń kúieýi jáne ápkesi Záýre birge ketedi. Olar Kamyschanovka aýylyna (Shý ózenine qarama-qarsy) baryp, sol jerde qystaidy. Olardyń artynan eshkimniń qýyp kele jatpaғanyna kózderi jetken soń, Shý arqyly Qyrǵyzstanға qarai ótip ketedi.

Otbasy Frýnze qalasyna jaqyn jerge ornalasady. Er adamdar kirpish zaýytyna jumysqa turady. Barlyq qaýipter artta qalady, biraq taғы da qyandyq paıda bolady. 1932 jyly Asan sheshek aýrýymen aýyrady. Epidemıadan onyń áieli men úsh balasy, Ospan atty kúieý balasy qaitys bolady.

Asan qymyzydyń arqasynda saýyǵyp ketedi. Sodan beri úde bie sútiniń bolýy otbasylyq dástúrge amalǵan. Búginde Ábdibekovter otbasy sol úshin arnayı jylqy ustaidy. Ǵasyrlar boı kóshpeliler baғalap kelgen bul sýsyn adamdarға epidemıa kezinde kúsh-jigerin qalpyna keltirýge kómektesti. Asan Ábdibekovtiń óziniń balalary men nemerelerine qaldyrǵan estelikteri boıynsha, soǵys jyldary qymyz jetispegendikten densaýlygын nyǵaitý úshin jas nárestelerge qymyzy kishkentaı qasyqpen bergen; qymyz arqyly emdeý jaralangán sarbazdardy qalpyna keltirý úshin qoldanylǵan.

Ótken ǵasyrdyń otyzynshy jyldarynda Keńes Odaǵynyń búkil aýmaǵynda ónerkásip,

aýyl sharýashylyǵy damı bastady, joldar men komýnikasialar tóseldi. Kóptegen myńdaǵan adamdardyń aýyr qara eńbegi qajet boldy. 1932 jyldan 1941 jylǵa deıin Asan men onyń aǵalary Frýnze-Almaty avtojolyynyń qurylysyna qatysty, Qyrǵyzstan astanasynan Qara-Balta qalasyna deıingi aýmaqta alyp jatqan Úlken Shý kanalyn saldy.

1936 jyly Asan Zyqyshqa (1920 jyly týǵan, arǵyn-kerneı rýynan), Damek Qudaıbergenovanyń jalǵyz qyzyna (1896 jyly týǵan, arǵyn-shúýrtpaly rýynan) úilenedi. Zyqysh áje 16 balany dúniege ákeledi, olardyń jeteýi aman qaldy: uldary Tursyn - 1940 jyly týǵan, Tokon - 1944 jyly týǵan, Akbar - 1958 jyly týǵan, qyzdary Bıbitaı - 1946 jyly týǵan, Zýhýra - 1950 jyly týǵan, Mýkaram - 1954 jyly týǵan, Rabıǵa - 1962 jyly týǵan. Asannyń inisi Álı 1937 jyly Shákir degen qyzǵa úilenedi, odan Temirbek atty bir uly bolady - 1950 jyly týǵan.

Тағы bir aғasy Ashen 1942 jyldan bastap fashıstermen soǵysyp, ofiser ataǵyna ie boldy jáne Stalingradtaǵy shaiqastarda batyl qaza taptı. Ábdibekovter otbasy áli kúнге deıin onyń jerlengen jerin taba almaı keledi, biraq tabatyndaryna áli de senedi. Múmkin, ol Ábdibekov, Qudaıbergenov nemese Toıǵonbaev degen familialaryń birimen jerlengen shyǵar. Asannyń ápkesi Záýre Bólekbaıǵa (arǵyn) turmysqa shyqsa, ápkesi Eleýken ekinshi ret óziniń birinshi kúieýiniń inisi Ospan Seıpatalǵa (sambet, uly júz) turmysqa shyǵady.

1941 jyldan 1942 jylǵa deıingi aralyqta otbasy «Shalta» kolhozyna kóship ketedi. Uly Otan soǵysy kezinde olar bıdaı ósiretin egistikterde jumys istep, mal bordaqylaýmen aınalysqan. Tyl ómiri qajyryly eńbekpen, azyq-túliktiń jetispeýshiligimen, qajettiliktiń bolmaýymen toly boldy. Biraq olar qajymaı jumys istedi, barlyǵy maıdan úshin, jeńis úshin. Asan ózin jaýaptı, bilimdi qyzmetker retinde kórsetti. 1945 jyly soǵystan keıin ol jańa jerlerdi ıgerýge jiberilip, Shý oblysyndaǵy D.Shopokov

атындағы колхоздың «Қыр Шор» ычаскесіне бұдай, жөңішқа және арпа егі, мал өсіріуі үшін ычаске меңгерішисі болып тағайындальды. Бул айылда ол қайтыс болғанға дейін өмір сүреді (11.06.1990 ж.)

Асан Абдібеков колхозда тынмысыз еңбек етті, терісі бағалы аңдарды, тұлкі, қасқыр, саршұнақ, борсық, қарсақ айлady. Еңбек сіңірген жылдары үшін, 1956 жылы оны өндіріс озаты ретінде кóтермеley тұрінде Мәскейге VДNH-ға жіберді. Ал аң терісін тасырыу жоспарын орындағаны үшін аңшылық қары берілді. Ол мал бағымен айналысып, үйде ерекше қои туқымын өсірді, оның ішінде Гиссар мен қаззақ-қырғыз туқымдары болды. Ол туқымдар көп жүн мен ет берді. Ол керемет математикалық қабілеттерге де іе болды, оша екі және үш таңбалы стандарты көбейтті.

Асан Абдібеков жақсы күеуі және аке бола бұлді. Іскер, еңбекқор, парасатты қабілеттерінің арқасында ол халықтың ықпласына іе болды. Оған кеңес алы үшін Қырғызстанда да, Қаззақстанның жақын аймақтарында да тұратын қаззақ ақсақалдары мен жастары, Калың, Кордои, Лыговое, Шы айылдарынан келді. Өз халқы үшін ол барлық бастамаларында мұғалім, тәлімгер болыға тырсты.

Терен діндар адам ретінде ол күніне бес рет намаз оқып, ораза ұстады. Ол жас отбасыларға қайырымдылық көмек көрсетті, ар жума сайын жума намазын оқып, мешітте қурбандық шалып отырды. 1990 жылы Асан қайтыс болғаннан кейін, «Шопокон» колхозының, айдандық акімшіліктің және мұсылман дінбасыларының шешімі бойынша Асан Абдібековтың ұлдары Тұрсын, Тоқон, Ақбар өз қарайаты мен колхоздың көмегіне сүйене отырып, мешіт салып, оны «Ақсақал Асан атындағы мешіт» деп атады.

Токон

Асан Абдібековтің ұлы Тоқон 1944 жылы Орта Шорго айылында дүниеге келген. 1961 жылы кооператив техникымына түсіп, оны 1964 жылы бітіріп, бйхгалтер мамандығын алды. Жан-жаққа бóлы

кезінде оны Тоғыз Тороуы айдынына айдандық дайындау кеңесінің аға бйхгалтері етіп жіберді. Бір жылдан кейін Токон Гавріловскі селпоның Бас бйхгалтері болып тағайындальды.

Мансаптық өсіге ұмтыла отырып, ол 1966 жылы Алматыдағы ревизорлар мектебін бітірді. Ал 1967 жылдан 1972 жылға дейін Самарқандта Самакарканд сайда-экономикалық институтының сырттай бóлімінде экономіс мамандығы бойынша оқыды. Сондай-ақ, 1967 жылы Сокылық айдандық тұтыншылар одағының аға ревизоры болып тағайындальп, кейін «Қырғыз тұтыншылар одағына» ревизор болып айыстырылды. Ол 1979 жылға дейін аға ревизор, КРҰ бóлімінің бастығы болып жұмыс істеді. Содан кейін ол Фрынзе қалалық сайда орталығының директоры болды. 1984 жылдан бастап Сокылық айылында дайындау-шікізат базасын басқарды.

1979 жылдан бастап және жыл сайын Токон Мәскейде КСРО Халық шарыашылықы жетістіктерінің көрмесінде Қырғызстанның айылшарыашылық өнімдерінің көрмелеріне қатысып, оны ұымдастырып тұрды. Бул өте жауапты және маңызды іс болды. Жұмыс істеген жақтыңда ол «Қырғыз тұтыншылар Одағы» тарاپынан көптеген марапаттарға, грамоталарға іе болды.

Тоқон Абдібеков отбасына адал болды, бүкіл өмірін әйелі Сандықұлмен өткізді, одан төрт қызы бар: Тышқұл, Қадішй, Сәйле, Шолпан. Экономика саласында ұзақ жылдар бойы еңбек еткен кәсібі маман ретінде ол лайықты беделге іе болды, көптеген шәкірттері бар. Қырғызстанның әртүрлі шақырылымдарының көптеген депытатарына тәлімгер болғандар арасында табасты бйзнесмендер де бар. Тоқон Абдібеков зейнеткерлік демалыста бола тұра, қажетті адамдар қатарында болып қала береді, ол «Қырғызстан қаззақтары қауымдастығы» қоғамдық бірлестігі ақсақалдар кеңесінің төрағасы болып табылады, ұлтаралық келісім мен беібітшілікті нығайтыға қосқан үлесі, ҚҒА қызметіне белсенді қатысқаны үшін КР халықтары Асамблеясының (ҚҒА) Құрмет грамотасымен марапатталған,

sonдай-ақ 2016 жылы Қырғыз Республикасының тарихы мен мәдениеті жылын өткізіу жónіндегі ішараларға қатысқаны ұшін марапаттары бар.

Kadisha

Men, Qadisha Toqonqyzy Ábdibekova 1972 жылы 23 қаңтарда Шы облысы Мәскеу ауданының Spartak аылында дýнеге келдім. 1989 жылы орта мектепті сáтті ашақтағаннан кейін Қырғыз мемлекеттік ынiversitetінің есеп-экономика факýлтетіне оқыға тýстім. Мемлекеттік кеден инспексyasында қызметімді 1996 жылы «Манас» áйежайының кеден инспекторы болып бастадым. 1996 жылдан бастап бýгінгі күнге дейін «Bishkek», «Soltýstik», «Osh», «Ortalyq» тýрлі кедендерде қызмет атқардым. 1-ші, 2-ші, 3-ші дәрежелі медальдармен және QR кеден қызметінің қурылғанына 20 жыл және 25 жыл мерейтойлық медальдарымен марапатталдым. Сондай-ақ, 2008 жылғы QR Мемлекеттік Кеден комитетінің грамотасымен, 2012 жылы Мемлекеттік кеден қызметінің грамотасымен, 2014 жылғы Мемлекеттік кеден қызметінің Құрмет грамотасымен, 2016 жылы Қырғызстан Тáйелсиздігінің 25 жылдығына байланысты QR халықтары Асамблеясының Құрмет грамотасымен марапатталғанмын.

Кóp жылдар бойы Қырғызстан халықтары Асамблеясының қоғамдық óмiрiмен аналýсýп келемін. «Қырғызстан қазақтары қаýымдас­тығы» тóрағасының орынбасары болып табыламын. Мен қазақтардың мәдениеті, дәстүрі, қолóнері тарихы тýрлы мұрағат материалдарын жинау жұмыстарымен қызыға аналýсýп келемін. Екі баýырлас қырғыз халқы мен қазақтардың қолóнерде ұқсас мәдениеті, дәстүрі, бағыты бар. Мысалы, кóшпелі киіз úi, оның бұйымдары тýріндегі қолданбалы óнер: ширдакі, тус киіз. Жанýрлардың терісінен, киізден, мата бóліктерінен тигілген киім, әйелдер әшекеілері, бас киімдер. Біздің ата - бабаларымыз киіз бен қурақтан úi турмысын жоғары óнер деңгейіне дейін жеткізген. Бізге бала кезімізде Қазақ аталары мен әжелері óз қолдарымен úi yдýстарын, киімдерін, әшекеілері мен ултық тағамдарын (qымыз,

бесбармақ, баýырсақ) қалай жасағанын кóрсетіп, мәдениет пен қолóнерде óз іздерін қалдырды. Олар осы саладағы бiлiмдерін бiздің балаларымызға толықтай жеткізді. Қазіргі әлемде бұл бiлiм бiздің халқымыздың óткенін естен шығармас ұшін және балаларымыз бен немелерімізді тәрбиелеу ұшін қажет. Óз мәдениетіміз мен дәстүрлерімізді сақтау ұшін керек.

«Қырғызстан қазақтары қаýымдас­тығының» óкiлi ретінде бiз әртýрлі халықаралық фестивалдарға, форýмдарға қатысып жүрміз.

2017 жылы «Алтай óркеніеті және Алтай тiлдiк отбасының тýстас халықтары» атты қызықты форýмдардың бiрi óткен еді. Форýм Қырғызстан Президентінің бастамасымен ұымдас­тырылды. Оның аiasында Yстықкóл облысының Шон Сары аылындағы Қурманжан Датка атындағы кóшпелі óркеніет орталығында «Алтай қонысы» експозицyasының ашылýы óтті. Орталық аймағында 30 киіз úiden туратын кóшпелі мұражайлар орналас­тырылды, онда Алтай халықтарының және Жібек жолы óкiлдерінің: қырғыздардың, қазақтардың, татарлардың, башқұрттардың, ұғырлардың, óзбектердің, тáжiктердің óмiр салты кóрсетiлдi. Форýмның ашылýында Bishкекте Президент Алмазбек Атамбаев, Ресей Федерациясы Башқұртстан Республикасының басшысы Рýстам Хамитов, Ресей Федерациясы Татарстан республикасының басшысы Рýстам Минниханов және Саха Республикасы (Iакýтия) Мемлекеттік жналýсýның тóрағасы Александр Jirkov сóz сóiledi.

«Қырғызстан қазақтарының қаýымдас­тығы» Қырғызстан халықтары Асамблеясының белсенді мүшесі болып табылады, Nursultan Назарбаевтың бастамасымен Астананда óткен 5 Дýнежýзiлiк қазақтар қурылтайының óкiлдерi boldы. Қырғызстаннан 2018 жылы Астананда óткен қолóнершiлер фестивалiне, 2019 жылы Тýркiстанда, 2019 жылы Таразда óткен қолóнершiлер фестивалiне қатысты. Сонымен қатар, 2018 жылы Мәскеуде óткен «Алтын Кúз» фестивалiне де қатысқан еді.

Сәуле ДУЛАТИ СОВХОЗҚЫЗЫ

*Облыстық Халықтар Достығы
Үйі қоғамдық ұйымы
Халықаралық «Қазақ тілі»
орталығының
Орынбордағы Өкілдігі*

МҰРАЖАЙ САҚТАУШЫСЫ

Әр музейде мұражайдағы барлық заттар туралы бәрін білетін адам бар: ол қай жерде сақтаулы, қандай күйде, құндылығы, музейде пайда болу тарихы, бұрынғы иесі. Бұл адам мұражайдың басты қамқоршысы болып саналады.

Күзетші - бәрін сөрелерге салғанды ұнататын педант, бұйымдардағы кескіндеме мен жиһаз жасау туралы бәрін білетін этнограф, сонымен бірге кескіндеме мен мүсінді жақсы көретін өнер тарихшысы. Ол - заңгер, басшы, археолог. Жалғыз болуды және заттарды сипаттауды және зерттеуді ұнататын адам. Сонымен қатар, бұл оңай әрі қызық сөйлей алатын психолог.

Орынбор облысының мәдениет Министрлігі жанындағы Аймақтық мәдениетті дамыту орталығының қызметкері, экскурсовод Адима Айткалиевна Файзуллина дәл осындай болып табылады. Әл Фараби атындағы Шымкент мемлекеттік мәдениет институтының түлегі. Ол бүгінде «Ұлттық ауыл» мәдени кешеніндегі қазақ мәдениеті мұражайының нағыз сақтаушысы.

«Қазақтың киіз үйі» ұзақ жылдар бойы қарапайым халыққа қолжетімді болмағаны өкінішті. Егер киіз үйлерді 2007 жылы Ақтөбе облысының әкімдігі Қазақ ауласының аумағында орналастыру үшін Орынбор облысының мәдениет министрлігіне сыйға тартқанын ескерсек, 2017 жылға дейін мұражай өңірдің маңызды оқиғалары бойынша ғана жұмыс істеді. Міне, 3 жыл бойы «Қазақ киіз үйі» этникалық

тегіне қарамастан, қазақ мәдениетін сүйетіндер үшін өз есігін айқара ашты.

Өкінішке орай, бүгін осы мұражайға барып, көптеген экспонаттар жоқ екенін білдім. Яғни, киіз үйден белгісіз әрі қызық жолмен жоғалып кеткен. Адима Айткалиевнаның қоғамдастық өкілдерімен тығыз қарым-қатынасы ғана мұражайға жетіспейтін және әлі толық емес нәрсені жинауға мүмкіндік берді. Ерекше атап өткім келетіні, бұл талпыныс сезіледі. Ең бастысы, халқымыздың мәдениетін еске түсіретін барлық нәрсені жоғалтпау керек. Бүгін де музейдің жанашыр сақтаушысы қонақтарды жылы қарсы алды. Халқымыздың мәдениетін, салт-дәстүрін білу сезілді. Бір қуантатыны, Облыстың мәдениет министрлігі бұл мұражайға баруды қол жетімді етті.

Облыстың мәдениет министрлігіне және менің бұрынғы әріптестеріме 9.00-19.00 аралығында кез-келген уақытта халықтық мәдениет мұражайына баруға мүмкіндік берген министр Шевченкоға рахмет.

ТЫЛ ЕҢБЕККЕРІ. (БІЗДІҢ АҚСАҚАЛ ТУРАЛЫ БІРНЕШЕ СӨЗ).

Орынборлық Яков Захарович (Едіге Зейнуллоевич) Абдрахмановқа 90 жыл! Еңбек ардагері Қазақ КСР Қызылорда қаласында дүниеге келген. Алты жасында туыстарымен бірге Орынбор облысының Құрманбаев ауданына көшіп келді.

Андреев орта мектебін, кейін мұғалімдер институтын бітірген. Әр жылдары орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі, БЛКЖО аудандық комитетінің екінші, содан кейін бірінші хатшысы, аудандық газеттің жауапты хатшысы, аудан инспекторы, колхоз парткомының хатшысы, кадр бөлімінің инспекторы және осы шаруашылықтың кәсіподақ комитетінің төрағасы болып жұмыс істеді.

Енді осы жайлы ретпен айтсақ...

Андреевка орта мектебін бітіргеннен кейін Яков Захарович Магнитогорск тау-кен институтына түскісі келді, бірақ медициналық комиссиядан өтпеді. Үйге оралып, бригаданың есепшісі болып жұмыс істей бастады. Бузулук қаржы техникумына оқуға түсті, бірақ қыркүйек айының басында аудандық білім бөліміне шақыру алды. Сол кездегі мектептерде мұғалімдер жетіспеді және олар сәтті түлектер арасында ізделді.

Ауданда оған Васильев жеті жылдық мектебінің 5-7 сыныптарында орыс тілі мен әдебиеті, сондай – ақ дене шынықтыру және сурет мұғалімі лауазымына ұсынылды, дәлірек айтқанда көндірілді. Яков Абдрахманов жас еді және мұндай ұсыныс өте жауапты болды, бірақ оның бас тартуы қабылданбады.

Ал мектепте оны жылы қабылдады және кез келген көмек көрсетіліп тұрды. Кейін Чкалов мұғалімдер институтына сырттай оқуға түсті.

1951 жылы аудандағы бірінші сессиядан кейін күтпеген жаңалық болды: «Егорьев бастауыш мектебінде біз бесінші сыныпты ашамыз. Сіздің осы мектептің директоры және жаңа сыныптағы барлық оқу пәндерінің оқытушысы болып тағайындалуыңыз туралы бұйрық дайындалды. Екі күннен кейін бастаңыз».

Келіскісі келмеді, алып тастауды сұрады, бірақ бас тартуы қабылданбады.

Яков Захарович сол кездегі жауапкершіліктің қаншалықты ауыр болғанын есіне алады. Сыныпқа әртүрлі жастағы оқушылар келді. Ең кішісі 11 жаста, үлкені 19 жаста еді. Көпшілігі орыс тілін нашар білетін чуваштар болды. Бірақ оқу жылы сәтті аяқталды.

Біраз уақыттан кейін ол аудандық комсомол комитетінен шақырту алды. Ол Андреевка аудандық комсомол комитетінің екінші хатшысы болып ұсынылды. Жылдың соңына қарай Яков Захарович бірінші хатшы болып сайланды.

Содан кейін ол аудандық «Стахановец полей» газетінің редакциясында жауапты хатшы болып жұмыс істей бастады. Кейін «Знамя труда» газетінің үздік селкорларының бірі болды.

1956 жылдың қыркүйегінде Яков Захарович демалысқа кеткенде Егорьевка ауылының тұрғындары ауданға Абдрахмановты орыс тілі мұғалімі ретінде жіберуді сұрап хат жазды. Ол оларға өте ұнады. Яков Захарович кетті.

Онда ол 1972 жылға дейін жұмыс істеді. Сол жерде Чапаев атындағы ұжымшардың цехтық партия ұйымының хатшысы, Васильев ауылдық Кеңесінің депутаты, ауыл комитетінің төрағасы болды. Кейін колхоз парткомының хатшысы болды.

Содан кейін колхозды Михаил Лепехов басқарды, оның орынбасары Василий Елистратов

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ТЫНЫСЫ

болды. Яков Захарович бұл командаға сәйкес келді.

Олар экономикалық көрсеткіштер бойынша шаруашылықты аудандағы үздіктер қатарына қоса алды.

15 жыл ішінде мектеп, екі дүкен, балабақша, Мәдениет Үйі, Әкімшілік ғимарат салынды, онда колхоз басқармасы, ауылдық кеңес, Сбербанк және пошта байланысы бөлімшелері, сондай-ақ 70 пәтер орналасқан, Ауылдың үздік 30 еңбеккері мемлекеттік наградаларға ие болды.

«Менің жақсы адамдарды кездестіруде жолым болды», – дейді Яков Захарович, және оның тағдырына қандай-да бір жолмен қатысып, қиын уақытта көмектескендерді ризашылықпен еске алады. 65 жыл бірге тұрған жұбайы Татьяна Федоровнамен бірге екі бала тәрбиелеп өсірді.

«Құрмет Белгісі» орденімен, «1941 – 1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы ерен еңбегі үшін», «Еңбек ардагері» медальдарымен, мерейтойлық және естелік медальдарымен және түрлі ведомстволардың көптеген Құрмет грамоталарымен марапатталған.

MURAJAI SAQTAÝSHYSY

Ár mýzeide murajadaǵy barlyq zattar týraly bárin biletin adam bar: ol qai jerde saqtaýly, qandai kúide, qundylyǵy, mýzeide paida bolý tarihy, buryńǵy iesi. Bul adam murajaidyń basty qamqorshysy bolyp sanalady.

Kúzetshi - bárin sórelerge salǵandy unatatyn pedant, buıymdardaǵy keskindeme men jihaz jasaý týraly bárin biletin etnograf, sonymen birge keskindeme men músindi jaqsy kóretin óner tarihsy. Ol - zańger, basshy, arheolog. Jalǵyz bolýdy jáne zattardy sıpattaýdy jáne zertteýdi unatatyn adam. Sonymen qatar, bul ońai ári qyzyq sóilei alatyn psiholog.

Orynbor oblysynyń mádeniet Ministrliǵi janyndaǵy Aimaqtyq mádenietti damytý ortalyǵynyń qyzmetkeri, ekskýrsovod Adıma Aıtkalıevna Faızýllına dál osyndaı bolyp tabylady. Ál Farabi atyndaǵy Shymkent memlekettik mádeniet instıtútynyń túlegi. Ol búginde «Ulttyq aýyl» mádeni keshenindegi qazaq mádenieti murajaiynyń naǵyz saqtaýshysy.

«Qazaqtıń kiiz úii» uzaq jyldar boıy qarapaim halyqqa qoljetimdi bolmaǵany ókinishti. Eger kiiz úilerdi 2007 jyly Aqtóbe oblysynyń ákimdigi Qazaq aýlasynyń aýmaǵynda ornalastyryúshin Orynbor oblysynyń mádeniet ministrliǵine syǵa tartqanyn eskersek, 2017 jylǵa deın murajai óńirdiń mańyzdy oqıǵalary boıynsha ǵana jumys istedi. 2018 jyly Oblystyń mádeniet ministrliǵi aýlaldardaǵy ár murajaiǵa ekskýrsıa jasaýshylardy anyqtady, saıkesinshe sońǵylardyń aqysyn eskere otyryp.

Mine, 3 jyl boıy «Qazaq kiiz úii» etnikalyq tegine qaramastan, qazaq mádenietin súietinder úshin óz esigin aıqara ashty.

Ókinishke orai, búgin osy murajaiǵa baryp, kóptegen eksponattar joq ekenin bildim. Iaǵni, kiiz úiden belgisiz ári qyzyq jolmen joǵalyp ketken. Adıma Aıtkalıevnanyń qoǵamdastyq ókilderimen tyǵyz qarym-qatynasy ǵana murajaiǵa jetispeitin jáne áli tolyq emes nárseni jınaýǵa múmkindik berdi.

Erekshe atap ótkim keletini, bul talpynys seziledi. Eń bastysy, halqymyzdyń mádenietin eske túsiretin barlyq nárseni joǵaltpaý kerek. Búgin de mýzeidiń janashyr saqtaýshysy qonaqtardy jyly qarsy aldy. Halqymyzdyń mádenietin, salt-dástúrin bilý sezildi. Bir qýantatyny, Oblystyń mádeniet ministrliǵi bul murajaiǵa barýdy qol jetimdi etti.

Kiiz úide bolý jaqsy boldy josparlar týraly sóilesý jáne t. b.

Aıtpaqshy, Orynbor qazaqtary kiiz úige kelip, mýzei túinde ótkizilgen ekskýrsıaǵa rıza boldy. Oblystyń mádeniet ministrliǵine jáne meniń buryńǵy áriptesterime 9.00-19.00 aralyǵynda kez-kelgen ýaqytta halyqtyq mádeniet murajaiyna barýǵa múmkindik bergen ministr Shevchenkoǵa rahmet.

Iakov Zaharovich bul óte qıyn ekenin esine alady. Synypqa ártúrli jastaǵy oqýshylar keldi. Eń kishisi 11 jasta, úlkeni 19 jasta edi. Kópshiligi orys tilin nashar biletin chývashtar boldy. Biraq oqý jyly sátti aiaqtaldy.

Biraz ýaqyttan keın aýdandyq komsomol komitetinen shaqyrtý aldy. Ol Andreevka aýdandyq komsomol komitetiniń ekinshi hatshysy bolyp usynylatynyn málimdedi. Jyldyń sońyna qarai Iakov Zaharovich birinshi hatshy bolyp sailandy.

Sodan keın ol aýdandyq «Stahanoves poleı»g azetiniń redaksiyasında jaýapty hatshy bolyp jumys isteı bastady. Keın «Znamá trýda» gazetiniń úzdik selkorlarynyń biri boldy.

1956 jyldyń qyrkúeginde Iakov Zaharovich demalysqa ketkende Egorevka aýylynyń turǵyndary aýdangá Abdrahmanovty orys tili muǵalimi retinde jiberýdi surap hat jazdy. Ol olarǵa óte unady. Iakov Zaharovich ketti.

Onda ol 1972 jylǵa deın jumys istedi. Sol jerde Chapaev atyndaǵy ujymshardyń sehtyq partıa uıymynyń hatshysy, Vasılev aýyldyq Keńesiniń depýtaty, aýyl komitetiniń tóraǵasy boldy. Keın kolhoz partkomynyń hatshysy boldy.

TYL EՆBEKKERI. (BIZDIՆ AQSAQAL T՚RYALY BIRNESHE SՔZ).

Orynborlyq Iakov Zaharovich (Edige Zeinýllovich) Abdrahmanovqa 90 jyl! Eńbek ardageri Qazaq KSR Qyzylorda qalasynda dúmige kelgen. Alty jasynda týystarymen birge Orynbor oblysynyń Qurmanaev aýdanyna kóship keldi.

Andreev orta mektebin, keiin muǵalimder institýtyn bitirgen. Ár jyldary orys tili men ádebietiniń muǵalimi, BLKJO aýdandyq komitetiniń ekinshi, sodan keiin birinshi hatshysy, aýdandyq gazettiń jaýapty hatshysy, aýdan inspektory, kolhoz partkomynyń hatshysy, kadr bóliminiń inspektory jáne osy sharýashylyqtyń kásipodaq komitetiniń tóraǵasy bolyp jumys istedi.

Endi osy jaily retpen aitsaq...

Andreevka orta mektebin bitirgennen keiin Iakov Zaharovich Magnitogorsk taý-ken institýtyna túskisi keldi, biraq medısınalyq komisiadan ótpedi. Úige oralyp, brigadanyń esepshisi bolyp jumys iste bastady. Býzýlyk qarjy tehnikýmyna oqýǵa tústi, biraq qyrkúiek aıynyń basynda aýdandyq bilim bólimine shaqyrý aldy.

Sol kezdegi mektepterde muǵalimder jetispedi jáne olar sátti túlekter arasynda izdeldi.

Aýdanda oǵan Vasilev jeti jyldyq mektebiniń 5-7 synyptarynda orys tili men ádebieti, sonai – aq dene shynyqtyrý jáne sýret muǵalimi laýazymyna usynylды, dálirek aıtqanda kóndirildi.

Iakov Abdrahmanov jas edi jáne mundaı usynys óte jaýapty boldy, biraq onyń bas tartýy qabyldanbady.

Al mektepte ony jyly qabyldady jáne kez kelgen kómek kórsetti. Keiin Chkalov muǵalimder institýtyna syrtaı oqýǵa tústi.

1951 jyly aýdandaǵy birinshi sesıadan keiin ony kúttegen jańalyqpen tań qaldyrdy: «Egorev bastaýysh mektebinde biz besinshi synypty ashamyz. Sizdiń osy mekteptiń direktory jáne jańa synyptaǵy barlyq oqý pánderiniń oqytýshysy bolyp taǵaındalýynyń týraly buıryq daıyndaldy. Eki kúnнен keiin bastaңыз».

Keliskisi kelmedi, alyp tastaýdy surady, biraq bas tartýy qabyldanbady.

Sodan keiin kolhozdy Mihail Lepenov basqardy, onyń orynbasary Vasılı Elıstratov boldy. Iakov Zaharovich bul komandaǵa sáikes keldi.

Olar ekonomikalыq kórsetkishter boıynsha sharýashylyqta aýdandaǵy úzdikter qataryna qosa aldy.

15 jyl ishinde mektep, eki dúken, balabaqsha, Mádeniet Úii, Ákimshilik ǵımarat salyndy, onda kolhoz basqarmasy, aýyldyq keńes, Sberbank jáne poshta bairanysy bólimsheleri, sonai-aq 70 páter ornalasqan, Aýyldyń úzdik 30 eńbekkeri memlekettik nagradalarǵa ie boldy.

«Meniń jaqsy adamdardy kezdestirýde jolym boldy», – deidi Iakov Zaharovich, jáne onyń taǵdyryna qandaı-da bir jolmen qatysyp, qıyn yaqytta kómekteskenderdi rızashylyqpen eske alady.

65 jyl birge turǵan jubayı Tatána Fedorovnamen birge eki bala tárbielep ósirdi.

«Qurmet Belgisi» ordenimen, «1941 – 1945 jyldardaǵy Uly Otan soǵysyndaǵy eren eńbegi úshin», «eńbek ardageri» medaldarymen, meritoılyq jáne estelik medaldarymen jáne túrli vedomstvolardyń kóptegen Qurmet gramotalarymen marapattalǵan.

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

**Еркежан
БЕЙСЕНБЕКҚЫЗЫ**
*1988 жылы 5 желтоқсанда ҚХР Мори
ауданында дүниеге келген.
2016 жылы Қазақстанға
қоныс аударған.*

Астанаға ақ тілек

– Тағы қайда көшеміз біз, жан ана,
Тұрақ болар қазақтың қай даласы?
– Баспанамыз жоқ болса да балам-ау,
Астанамыз қандай әсем, қарашы!

Мынау сурет – мейір төгіп Жаратқан,
Кездер еді еркіндікті ел сезінген.
Кірпігіне нұр қондырып азат таң,
Сордың жасы құлап түскен көзінен.

Мынау сурет – таққа отырып әйдік ұл,
Ел төбесі көкке жеткен кезең ғой.
Толқындарын тіліп-тіліп айдынның,
Ақ желкенін желге жайған кемедей.

Мынау сурет – Астанамыз арманмен,
Құмнан шыққан құба талдай көктеген.
Балалары тез самғады жолдармен,
Бабалары баққа қолы жетпеген.

Кір келтірме қайсар елдің атына,
Қазақсың сен,
Қазақ деген – заңғар ел.

Дұспандары су құйса да отына,
Сексеуілдің шоғындай боп қалған ел.

«Көп көштік» деп мазаланба құлыным,
Көшпенді елдің ұрпағымыз кешегі.
Тани білген ұрпақ қана бүгінін,
Туға қарап талпынумен өседі.

Қасіретін оқып елдің сан ғасыр,
Қарашығым кеткен менің қарайып.
Еңселі ордам тұрғанында мәңгі асыл,
Ешкім бізге қарай алмас алайып.

Бұл қалада жасап жатыр бар адам,
Жақсылықтың ақ дәмінен татып той.
Көшелі елім өз қолымен қалаған,
Көшелерін сыпырсақ та бақыт қой.

Ер еңсесі биік болып билесін,
Ел іргесі берік болып әлемді.
Сырттағы анау әкелші әкең жейдесін,
Жиналайық, ақ күнішім, ал енді.

Нұрлы таңға сүйініш

Көкірекке көміп шерлі мұңымды,
Өтті бастан баянсыз күн не түрлі.
Күрсініспен батқан сол бір күнімді,
Күліп тұрып қарсы алғаным секілді.

Мөлдір көздің ағы менен қарасы,
Елордасы Есіліме бекінді.
Қазағымның әнге толып далас,
Қазынама қақ тұрғаны секілді.

Дүниені дүбірлетіп дүлдүл үн,
Үзеңгі елмен қағысқаны секілді.
Шұбырған көш адастырған ұл-қызың,
Шұрқырасып табысқаны секілді.

Нұрлы Астанам елден айбын асырып,
Ұлы иманды, қызы ибалы жетілді.
Сұлулығын жанарына жасырып,
Жас арудың жымығаны секілді.

Осыншама бақтың, елдің ертеңі,
Нұр ағамыз ортақ пікір кесімді.
Қалірлі хәм басқалардан еңселі,
Қазағымның тұңғыш ұлы секілді.

«Отан» сүю әр азамат намысы,
«Нұрға» төсеп күлімдеймін бетімді.
Бес-ақ күндік жалғанымның мәнісі –
Үш-ақ әріп секілді.

Желтоқсан жыры

Бейбіт күні берген сыйы тәңірдің,
Мен қазақтың тулап аққан қанымын,
Аңтарыла құлақ тұрсын дүние,
Ару қызы жыр ақтарса ауылдың.

Шаттық кешпей шаштың ағы молайып,
– Аға дедім қараса жау алайып,
Қасыреттің хатын оқып сан ғасыр,
Қарашығым кеткен менің қарайып.

Кенет бір от жарық еткенде аспаннан,
Қуаныштан жүрегіме жас тамған.
Қолымда алтын тостағанды мыс деп мен,
Қайыр тілеп кетугеде шақ қалғам.

Сәбилердің жөргегінде көзілген,
Иманымдай ирадалы сезілген,
Кірпігіме нұр қондырып азат таң,
Сордың жасы құлап түскен көзімнен.

Мен туылған күн сондықтан бүгін күн,
Қыбылаға қырық мәрте бүгілдім.
Тұбырынен көктеп өнген жас талмын,
Балта шауып арандалған тұбырдың.

Жауырыны жерге тимес өлеңмін,
Маңдайыңнан арылмайтын беделімін.
Толқындарын тіліп – тіліп айдынның,
Ақ желкенін жел билеген кемеңмін.

Абылайдан адаспаған арманымын,
Жәнібектің жігері боп жалғандым,
Дұспандарым су құйса да отыма,
Сексеуілдің шоғындай боп қалғанымын

Асан бабам аз жырындай беу дала,
Саған көзін салады өзге ел қорғана.
Мәңгілік ұлы боп қалады Абай мен,
Махамбетін ардақтаған ел ғана.

Ата мекенге ақ сәлем

Сәлем саған ата мекен, дана елім.
Қабыл болғай құзырыңа сәлемім.
Нар атанның оқ кескенде бұйдасын
Кебежеде кеткен кекті бала едім.

Кімсің деме,
Сынбай кеткем (илгем).
Әке ерлігі ем,
Жаулары да сүйінген.
Жүз егіліп, мың езілген жүрекпін,
Аналардың жаулығына түйлген.

Жанарладан арман болып қалғыдым,
Кісенделдім,
Кісіндедім,
Қарғыдым!
Көкбөрідей көкке тамып көз жасы,
Айбарланып айға ұлыған тағдырмын.

Кімсің деме,
Өтінде қап дауылдың,
Аяр жылдар арқалатқан ауыр мұң -
Шегараның сыртындағы шерменде
Шолпысында шер байланған арумын!

Сүйегім-сақ,
Түбімді ізде - түркімін.
Қасіреттен қатып қалған кірпігім.
Ата жаудың алдаспаны өтпеген
Мен қазақтың қалғымаған рухымын.

«Ләзәттәрдін» мойыл қара көзі едім,
Желтоқсанның қарып кеткем өзегін.
Қарусыз-ақ қарғып шыққан майданға
«Қайраттардың» ең ақырғы сөзі едім!

Тәтті сыйын ұсынғандай тәңірім,
Азаттықтың арайланған таңымын.
Тізе бүкпей басын берген жауына
Мен қазақтың жалғыз тамшы қанымын!
У да іштім,
Удай апшты болмады.
Бал да жұттым,
Балдай тәтті болмады.
Атамекен ауанды бір жұтпасам,
Менің әйтеу, кем-кетігім толмады.

Дұға қылып бабалардың басына,
Атамекен жеттім саған асыға.
Өшкен жанып, тірілгендей өлгенім,
Төбем көкке тиді деген осы ма!?

Қорғансыз қап қорқаулардан қорықтым,
Тобыр болып кетем бе деп торықтым.
Қонақтайтын өз ұясы болса егер,
Қорғаламай құс та ұшады,
Соны ұқтым!

Аш та болғам,
Сүргін көргем қуылып,
Міне, Астанам бердің маған жылулық.
Өксіп-өксіп алсам бе екен жел болып,
Ала таудың бауырына тығылып.

Жер бетінде көп емеспін,
Аз-ақпын.
Сен барда елім,
Етер мені мазақ кім?!
Азат күнін айырбастап шаттыққа,
Азаттығын тойлап жатқан қазақпын.
Кімсің деме,
Мен қазақпын, азатпын!!!

*Aqyn ERKEJAN BEISENBEKQYZY 1988 jyly 5 jeltoqsanda
QHR Mori áydanynda dúniege kelgen.*

*El ishi-syrtyndaǵy merzimdi basylymdarda shyǵarmalary
jarialanyp turady. Ónerdegi qadamyn atyskerlikten bastaǵan
Erkejan arǵy bettegi qandastarymyzǵa syrshyl, ásem poeziyasymen tanys.
Qytauda jáne elimizde ótken birneshe retki jyr dodalarynyń júldegeri.
2014 jyly jeltoqsanda Kazaitys.kz saıtynyń utymdastyrýymen ótken
«Óleńge árkimniń-aq bar talasy» atty halyqaralyq músháiranyń jyl jeńimpazy.
Erkejan Beisenbekqyzynyń buǵan deiin «Kóktem qyzdyń ernindegi kúbirler»
atty jyr jınaǵy jaryq kórgen. Aqyn 2016 jyly Qazaqstanǵa qonys áydardy.
Biz jýrnalymyzdyń kezekti sanynda aqynnyń otanshyldyq
taqyryptaǵy birneshe óleńin jarialap otyrmyz.*

Astanaǵa aq tilek

– Taǵy qaıda kóshemiz biz, jan ana,
Turaq bolar qazaqtyń qai dalasy?
– Baspanamyz joq bolsa da balam-aý,
Astanamyz qandaı ásem, qarashy!

Mynaý sýret – meir tógip Jaratqan,
Kezder edi erkindikti el sezingen.
Kirpigine nur qondyryp azat tań,
Sordyń jasy qulap túsken kózinen.

Mynaý sýret – taqqa otyryp ádik ul,
El tóbesi kókke jetken kezeń ǵoi.
Tolqyndaryn tilip-tilip aıdynnyń,
Aq jelkenin jelge jaiǵan kemedei.

Mynaý sýret – Astanamyz armanmen,
Qumnan shyqqan quba taldaı kóktegen.
Balalary tez samǵady joldarmen,
Babalary baqqa qoly jetpegen.

Kir keltirme qaisar eldiń atyna,
Qazaqsyń sen,
Qazaq degen – zańǵar el.
Duspandary sý quisa da otyna,
Sekseyildiń shoǵyndaı bop qalǵan el.

«Kóp kóshtik» dep mazalanba qulynym,
Kóshpendi eldiń urpaǵymyz keshegi.
Tani bilgen urpaq qana búginin,
Týǵa qarap talpynymen ósedi.

Qasiretin oqyp eldiń san ǵasyr,
Qarashyǵym ketken meniń qarayıp.
Eńseli ordam turǵanynda máńgi asyl,
Eshkim bizge qarai almas alayıp.

Bul qalada jasap jatyr bar adam,
Jaqsylyqtyń aq dáminen tatyp toı.
Kósheli elim óz qoly men qalaǵan,
Kóshelerin sypyrsaq ta baqyt qoi.

Er eńsesi biik bolyp bilesin,
El irgesi berik bolyp álemdi.
Syrttaǵy anaý ákelshi ákeń jeıdesin,
Jınalayıq, aq kúnishim, al endi.

Nurly tańǵa súinish

Kókirekke kómip sherli muńymdy,
Ótti bastan baıansyz kún ne túrli.
Kúrsinispen batqan sol bir kúnimdi,
Kúlip turyp qarsy alǵanym sekildi.

Móldir kózdiń aǵy menen qarasy,
Elordasy Esilime bekindi.
Qazaǵymnyń ánge tolyp dalas,
Qazynama qaq turǵany sekildi.

Dúnieni dúbirletip dúldúl ún,
Úzeńgi elmen qaǵysqany sekildi.
Shubyrǵan kósh adastyrǵan ul-qyzyń,
Shurqyrasyp tabysqany sekildi.

Nurly Astanam elden abyn asyryp,
Uly imandy, qyzy ibaly jetildi.
Sulýlyǵyn janaryna jasyryp,
Jas arýdyń jymyǵany sekildi.

Osynshama baqtyń, eldiń erteńi,
Nur aǵamyz ortaқ pikir kesimdi.
Qalirli hám basqalardan eńseli,
Qazaǵymnyń tuńǵysh uly sekildi.

«Otan» súıy ár azamat namysy,
«Nurǵa» tósep kúlimdeımin betimdi.
Bes-aq kúndik jalǵanymnyń mánisi –
Úsh-aq árip sekildi.

Jeltoqsan jyry

Beibit kúni bergen syıy táńirdiń,
Men qazaqtyń týlap aqqan qanymyn,
Ańtarylǵa qulaq tursyn dúnie,
Arý qyzy jyr aqtarsa aýyldyń.

Shattyq keshpei shashtyń aǵy molaiyp,
– Aǵadedim qarasa jaý alaiyp,
Qasyrettiń hatyn oqyp san ǵasyr,
Qarashyǵym ketken meniń qaraiyp.

Kenet bir ot jaryq etkende aspannan,
Qýanysthan júregime jas tamǵan.
Qolymda altyn tostaǵandy mys dep men,
Qaiyr tilep ketýgede shaq qalǵam.

Sábilerdiń jórgeginde kózilgen,
Imanymdaı iradaly sezilgen,
Kirpigime nur qondyryp azat tań,
Sordyń jasy qulap túsken kózimnen.

Men týylǵan kún sondyqtan búgin kún,
Qybylaǵa qyryq márte búgildim.
Tubyrynen kóktep óngen jas talmyn,
Balta shaýyp arandalǵan tubyrdyń.

Jaýyryny jerge tyimes óleńmin.
Mańdaıyńnan arylmatyn bedelimin.
Tolqyndaryn tilip – Tilip aıdynnyń,
Aq jelkenin jel bilegen kemeńmin.

Abylardan adaspaǵan armanymyn,
Janybektiń jigeri bop jalǵandym,
Duspondarym sý quisada otyma,
Sekseýildiń shoǵyndaı bop qalǵanymyn

Asan babam az jyryndaı beý dala,
Saǵan kózin salady ózge el qorgana.
Mańgilik ulyt bop qalady abaimen,
Mahambetin ardaqtaǵan el ǵana.

Atamekenge aq sálem

Sálem saǵan ata meken, dana elim.
Qabyl bolǵaı quzyryńa sálemim.
Nar atannyń oq keskende buıdasyn
Kebejede ketken kekti bala edim.

Kimsiń deme,
Synbaı ketkem (ilgem) .
Áke erligi em,
Jaýlary da súingen.
Júz egilip, myń ezilgen júrekpın,
Analardyń jaýlyǵyna túlgen.

Janarladan arman bolyp qalǵydym,
Kisendeldim,
Kisindedim,
Qarǵydym!
Kókbórideı kókke tamyp kóz jasy,
Aıbarlanyp aıǵa ulyǵan taǵdyrmyn.

Kimsiń deme,
Ótinde qap daýyldyń,
Aıar jyldar arqalatqan aýyr muń -
Shegerániń syrtyndaǵy shermende
Sholpysynda sher bailanǵan arýmyn!

Súıegim-saq,
Túbimdi izde - túrkimin.
Qasretten qatyp qalǵan kirpigim.
Ata jaýdyń aldaspany ótpegen
Men qazaqtyń qalǵymaǵan rýhymyn.

«Lázattardıń» moıyl qara kózi edim,
Jeltoqsannyń qaryp ketkem ózegin.
Qarýsyz-aq qarǵyp shyqqan mardanǵa
«Qairattardyń» eń aqyrǵy sózi edim!

Tátti syıyn usynǵandaı táńirim,
Azattyqtyń arailanǵan tańymyn.
Tize búkpeı basyn bergen jaýyna
Men qazaqtyń jalǵyz tamshy qanymyn!
Ý da ishtim,
Ýdaı ashty bolmady.
Bal da juttym,
Baldaı tátti bolmady.
Átameken aýańdy bir jutpasam,
Meniń áiteý, kem-ketigim tolmary.

Duǵa qylyp babalardyń basyna,
Átameken jettim saǵan asyǵa.
Óshken janyp, tirilgendeı ólgenim,
Tóbem kókke tidi degen osy ma! ?

Qorǵansyz qap qorqaýlardan qoryqtym,
Tobyr bolyp ketem be dep toryqtym.
Qonaqtatyn óz uıasy bolsa eger,
Qorǵalamaı qus ta ushady,
Sony uqtym!

Ash ta bolǵam,
Súrgin kórgem qýylyp,
Mine, Astanam berdiń maǵan jylýlyq.
Óksip-óksip alsam be eken jel bolyp,
Ala taýdyń baýyryna tyǵylyp.

Jer betinde kóp emespin,
Az-aqpyn.
Sen barda elim,
Eter meni mazaq kim? !
Azat kúnin aıyrbastap shattyqqa,
Azattyǵyn toılap jatqan qazaqpyn.
Kimsiń deme,
Men qazaqpyn, azatpyn! !

Кеткім келіп отыр өзіңе...

Кеткім келіп отыр, тағы өзіңе!
Кім түсінер, кім бар сенер сөзіме?
Тауды көрсем, төбем көкке жетер ед,
Табанымды сүйгізсем топырағыңа егіле.

Анам менен әкеме арнап құранды,
Айтар едім, арыз-мұңды төгіле!
Самал сипап шашымды, Күн сүйсе бір,
Қуаттанып келер едім өзіме!

Кеткім келіп отыр, тағы өзіңе!
Сені көрмей, келер емеспін, өзіме.
Кешіп өтіп, өзеніңді бір рет,
Сағынышымды айтар едім, езіле.

Туған үйдің орынына бір аунасам,
Жазылар ма, жараларым сыздаған.
Көзкөргендер қалды ма, екен ауылда?
Балалығыма жақындатар, бір табан.

Кеткім келіп, отыр тағы өзіңе!
Бар келбетің келді дағы, көзіме.
Жіпсіз байлап қойған мына өмірдің,
Бытырлай үзіп жіптерін, брып қайтам, өзіңе!

Барып қайтам, өзіңе!
Бір жарым жыл,
Бір ғасырдай болып тұр.
Сағынышым төгіліп тұр көзімде...

30.05.2021 жыл, Мәскеу

Утешова ЖАРҚЫН ҚОҢЫРБАЙҚЫЗЫ

*Мәскеудегі «Халықтар достығы мен
ұлттық мәдениеттердің дамуын
қолдау «Астана» қорының
президенті, Халықаралық Жазушылар
Одағының мүшесі, ҚР журналистер
Одағының мүшесі*

Өкініш қалмайтын...

Төзім бер, болаттай мықты майыспас,
Қайрат бер, нардай нақты қайыспас!
Сезім бер, моншақтай жырлар жазатын,
Жүрекке еніп, ауруды жазар айықпас..!

Талап бер, таудай биіктеп еш талмайтын,
Талант бер, тәтті таусылмайтын, тозбайтын!
Денсаулық бер, суға батып, отқа жанбайтын,
Немере, шөбере бақытын бірге тойлайтын!

Бақыт бер, бал дәміне қанбайтын,
Өріс бер, өркенім өсіп, жайлайтын!
Жалғанның мынау жалпағын еш аяма,
Жалған -ай, деп, артымда өкініш қалмайтын!

2014 жыл, Мәскеу

ЖАҢАЛЫҚТАР

Түркияның Алания қаласындағы саябаққа қазақтың ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлының есімі беріліп, ескерткіші бой көтерді. Абайдың 175 жылдығына орайластырылған шара ҚР Түркиядағы елшілігі, ҚР Анталия Консулдығы, Алания Муниципалитеті мен Аланиядағы Қазақстандықтар қауымдастығының ұйытқысымен өтті.

Салтанатты рәсімге Қазақстанның Түркиядағы Елшісі Абзал Сапарбекұлы, Алания муниципалитеті басшысы Адем Мурат Южел, Қазақстанның Анталиядағы консулы Мәулен Ыбырайқұлов, Қазақстанның Аланиядағы құрметті консулы Ахмет Джебежи, қала тұрғындары мен қонақтары қатысты.

Шара Анталия, Алания қалаларында өмір сүретін отандастарымыздың ұйымдастырған концерттік бағдарламасымен жалғасты. Гүлнұр Ерманова мен балалар хорының орындауында «Көзімнің қарасы», Нұрлан Өтеповтың орындауында Абай Құнанабаевтың «Сегіз аяқ», Гүлнұр Ерманованың жеке орындауында «Айттым сәлем, Қаламқас» әндері шырқалып, ақынның өлеңдері оқылды. Мың бұралған қазақ қыздары «Қамажай» биін билеп, көрерменді таң қалдырды.

Айта кеткен жөн, Алания саябағында бой көтерген ақын ескерткішінің авторы Нұрлан Ахметов.

2021 жылғы 26 мамыр күні Киев қаласында Украинада тұратын қазақтардың тұңғыш құрылтайы өтті. Игілікті іс-шара Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығын мерекелеу аясында Қазақстан Республикасының Украинадағы Елшілігі мен қазақ диаспорасы бірлесіп алғаш рет өткізілді.

Алыстағы ағайынға ҚР Украинадағы Елшісі Дархан Қалетаев құттықтау сөзін сөйлеп, атажұрттың ыстық сәлемін жеткізді. Сондай-ақ, жиынға Украинаның этносаяси және ар-ождан бостандығы жөніндегі мемлекеттік қызмет төрағасы Елена Богдан, Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ректоры Ерлан Сыдықов және Украина Жоғарғы Радасының халық депутаты, Қазақстанмен ынтымақтастық жөніндегі парламентаралық топтың мүшесі Сергей Нагорняк қатысты.

Құрылтайдың екінші бөлігінде Киев қаласындағы «Достық» Қазақ мәдени қоғамының басшысы Данияр Егамбердиев, Харьков қаласындағы «Бірлік» қазақстандық ұлттық ҚБ басшысы Макка Қаражанова және қазақ диаспорасының өкілі Рүстем Жанғожа шеттегі қандастар атынан сөз сөйлеп, атажұртпен арадағы рухани, мәдени, экономикалық байланыстың артуына күш салатындарын атап өтті. Олар халқымыз тату береке-бірлік арқасында талай белестерді бағындыратынына тоқталды.

Этникалық өнер қайраткерлері қауымдастығы басқармасының президенті, Украинаның Ұлттық қоғамдастықтары бойынша Рада төрағасының орынбасары, Украинаның еңбек сіңірген әртісі Инеш Кдырова өз сөзінде украин және қазақ халықтарының берік достық қарым-қатынасына ризашылығын жеткізді.

Құрылтай соңында жаңа қауымдастық басшысы сайланды. Қатысушылар түрлі атқарылған бағдарлама мен жобаларға қатысты ұсыныс-пікірлерін ортаға салып, жиынды қорытындылады. Қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан қандастарымыз ҚР Украинадағы Елшісі мен «Отандастар қоры» КеАҚ-тың Алғыс хатымен марапатталды.

2021 жылғы 25 мамырда «Отандастар қоры» КеАҚ қолдауымен РФ, Томск облысындағы «Ресей-қазақ үйі» мен ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитеті арасында ZOOM платформада онлайн кездесу өтті.

Бұл кездесуге ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі

комитеті Төрағасының орынбасары Құтпанбаев Ерлан Нұрқанатұлы, ҚР Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитетінің Орман шаруашылығын дамыту басқармасының бас сарапшысы Егембердиев Нартай Әлібекұлы, РФ, Томск облысы «Ресей-қазақ үйінің» төрағасы Орынғожын Ұрықбай Қамешұлы, РҚҰ Басқарма мүшесі Шалимов Вячеслав Александрович және «Отандастар қоры» КеАҚ Шетелдегі отандастарды қолдау департаментінің консультанты Тәжібекова Гүлсім Нұрлыбекқызы қатысты.

Кездесу барысында өзара ынтымақтастықта жұмыс істеу үшін орман шаруашылығы саласындағы жүзеге асырылатын маңызды сұрақтар талқыланды.

*«Отандастар қоры»
КеАҚ Баспасөз қызметі*

Ақтөбе және Орынбор облыстары сауда және логистика саласындағы ынтымақтастықты күшейтеді

Ақтөбе облысының әкімі Ондасын Оразалин Орынбор облысының губернаторы Денис Паслермен кездесті.

Денис Паслер Ақтөбеге 29 сәуір күні келді. Кездесу барысында аймақ басшылары экономикалық және әлеуметтік-мәдени тұрғыдан ынтымақтастық мәселелерін талқылады.

COVID-19 пандемиясы салдарынан Қазақстан-Ресей шекарасының жабылуына байланысты, логистика және сауда бағыттары тараптар үшін маңызды болып отыр. Атап өтейік, 2020 жылдың қорытындысына сәйкес Ақтөбе облысының Орынбор облысымен тауар айналымы 106 миллион АҚШ долларынан асты.

Содан кейін Орынбор облысының губернаторына Ахуалдық орталықтың жұмысы таныстырылды.

Ондасын Оразалин 24/7 режимінде жұмыс істейтін жаңа қызмет коммуналдық сервисті, абаттандыру мен қауіпсіздікке жауап беретін қызметтерді біріктіретінін айтты. Жүйеге

бірнеше модульдер кіреді, соның ішінде тұрғындарға арналған портал, мобильді қосымша, сервистік операторлар және тағы басқалар.

Платформа - бұл сұраныстарды жылдам өңдеуге мүмкіндік беретін интеллектуалды интерфейсін бар толыққанды жүйе.

Мәліметтер базасы барлық мемлекеттік органдармен, аудандық әкімдіктермен интеграцияланған, яғни нақты уақыт режимінде сіз әртүрлі салалардағы жобаларды, мемлекеттік бағдарламаларды және т.б. іске асырудың барысын бақылай аласыз. Қонақ жобаға қызығушылық танытты.

Сонымен қатар, Денис Паслер облыстық тарихи-өлкетану мұражайының жұмысымен танысып, экспозицияларды көрді. Сондай-ақ Тасқопа I қорымының элиталық I қорғанынан алынған материалдарды ғылыми қайта құрумен танысты.

Көші-қон саясатын қолдау жергілікті жерден басталады

2021 жылғы 30 маусымда «Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы» РҚБ-нің Шығыс Қазақстан облысы филиалының жетекшісі Иманғалиев Совет Қапанұлы және ШҚО Ұлан ауданы әкімі Құрмамбаев Ренат Тілеуханұлы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасын назарға ала отырып, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 18 мамырдағы М9 280 қаулысымен бекітілген шетелдегі этникалық қазақтарды шетелде қолдау жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары негізінде өзара түсіністік пен

ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойды.

Аталмыш Меморандумның мақсаты Ұлан ауданындағы көп шоғырланған қандастарға заңдық-құқықтық кеңестер беру мен түрлі құжаттық мәселелерінің шешілуіне бірге атсалысу. Қандастарды жергілікті ортаға бейімдеу мен кәсіпкерлікке бағыттау, мемлекетіміздің тиімді саясаттары мен ақпараттарын жеткізу, еліміздің көші-қон саясатына қолдау таныту.

*Дүниежүзі қазақтары
қауымдастығының баспасөз қызметі*

Қазақстан және ЕО: Академиялық ынтымақтастықтың болашағы

30 маусым, сәрсенбі күні ҚР Білім және ғылым министрлігі, ЕО-ның Қазақстандағы Өкілдігі және «Халықаралық бағдарламалар орталығы» іске қосқан білім саласындағы бірінші қазақстандық-еуропалық форум ашылды.

«Халықаралық бағдарламалар орталығының» алаңында өткен жоғары деңгейдегі іс-шараға ҚР Білім және ғылым министрі, Еуроодақтың Қазақстандағы елшісі Свен-Олов Карлссон, ЕО елдерінің елшілері, қазақстандық және еуропалық университеттердің өкілдері, сарапшылар мен журналистер қатысты. Форумда жаңа мүмкіндіктер жағдайындағы жоғары білім дамуының жаһандық трендтері, интернационалдандыруды кеңейтудің мәселелері талқыланды, қатысушылар Қазақстан мен Еуропа университеттерінің арасындағы академиялық ынтымақтастықты әрі қарай дамытудың бағыттарын ұсынды. «Болашақ» бағдарламасы туралы айтатын болсақ, еуропалық университеттерде білім алушы студенттердің саны азаюда. Бұл бізді аландатады», - деді өзінің баяндамасында Асхат Аймағамбетов. Бұл үрдіс бұрыннан ЕО дипломаттарының назарында екен. Отандық ведомствоның басшысы «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алуға болатын еуропалық жоғары оқу орындарының тізімін кеңейту тақырыбын ортаға салды. Өткен оқу жылы «Болашақ» стипендиясы бойынша білім алуға мүмкіндік алған қазақстандық студенттердің тек 15%-ы Еуроодақ елдерінің университеттерін таңдаған. Халықаралық бағдарламаның 27 жылдық тарихында 11 мың маман дайындалған, олардың мыңнан астамы ЕО елдерінде оқыған. «Биыл біз тізімді екі есеге кеңейттік. Оған 14 елден 51 жоғары оқу орны кірді», - деді министр. Онымен қоса, ҚР Білім және ғылым министрлігі еуропалық әріптестерінен

де осындай бастамаларды күтетінін жеткізді. «Қазақстан ЕО елдерінің үшеуімен студенттерді алмастыру бойынша үкіметаралық келісімге келді. Олар: Венгрия, Польша және Словакия. Басқа да Еуропа елдермен осындай үкіметаралық келісімшарт жасасуға қарсы емеспіз», - деді Асхат Аймағамбетов. Отандық ведомствоның басшысы шараға қатысып отырған еуропалық дипломаттарға мемлекетаралық стипендиялық бағдарламаларға тартылған ЕО елдерінің тізімін кеңейтуге ықпалдасуға шақырды. «Бізде Франциямен «Абай-Верн» деген жақсы бағдарламамыз бар, неліктен «Абай-Гёте» және «Абай-Шекспир» бағдарламасы пайда болмасқа?» - деп сұрады ол. - Мен әріптестерімді ұқсас бағдарламаларды жүзеге асыруға шақырамын. Магистранттар мен докторанттарға арналған «Абай-Верн» бағдарламасының аясында қазақстандық студенттер Францияда білім ала алады. Қазақстандық тарап білім алушының жүріп-тұру шығын өтеп береді, ал білім алу француздық серіктестер қаражатынан қарастырылады. Өз кезегінде Еуроодақ Өкілдігінің басшысы Свен-Олов Карлссон қазақстандық тараптың Қазақстанның шетелдік білім беру бағдарламаларындағы ЕО білім ордаларының бұрыннан қалыптасқан мәртебесіне назар аударуын оң қабылдады. Еуропалық дипломат студенттер мен оқытушыларды алмастыруға мүмкіндік беретін «Эразмус» еуропалық бағдарламасына тоқталып өтті. «Соңғы төрт жылдың ішінде Қазақстанның 14 өңірінің университеттері жоғары білім әлеуетін нығайтудың 40 бағдарламасына қатысты, ал қазақстандық студенттер 124 стипендияны қолданды», - деді ол. Свен-Олов Карлссон қатысушыларды ЕО-ның «Орталық Азиядағы тапқыр жастардың диалогы мен

ЖАҢАЛЫҚТАР

әрекеттері» деген жаңа білім беру бағдарламасы бойынша жұмыс істеп жатқанынан жеткізді. Ол инклюзивті және еңбек нарығына сай келетін білімді қолдау шараларына бағытталған. «Болашақ» стипендиясы ұсынылған жоғары оқу орындары тізіміне сай жетекші университеттерде

білім алуға мүмкіндік береді. Осы жылғы тізімде 27 елдің 207 жетекші университеті бар. Мемлекетаралық стипендиялық бағдарламаларға тоқталатын болсақ, біздің еліміз 10 елмен осындай келісімге отырды.

Алматыда мектеп директорларын қайта даярлау бағдарламасы іске қосылды

Алматы әкімдігі білім сапасын арттыру мақсатында мектеп директорларын қайта даярлау бағдарламасын іске қосты.

Алматы қаласы әкімінің орынбасары Ержан Бабақұмаров алғашқы дәрістерге қатысып, қала мектептері директорларының құзыретін арттыру жөніндегі жұмыс жоспарларын қарап, орта білім берудің ерекше маңызы бар адами капиталды дамытудың маңыздылығын атап өтті. Бағдарлама жаңа мазмұнға ие, оған қоса білім беру саясатын жобалау мен қалалық білім беру жүйесі менеджерлерінің басқарушылық білімі мен құзыреттілігін жетілдіруге бағытталған. Алматы қаласы Білім басқармасының ақпаратына сәйкес, 2022 жылдың ақпан айына дейін 50 білім беру ұйымының басшылық құрамынан 150 адам қайта даярлау бағдарламасынан өтеді. «Бағдарлама жетекші білім беру орталықтарымен бірлесіп жобаланған. Оқытушылар мен әлемнің жетекші мамандарымен өзара әрекеттесу, тәжірибе алмасу және жаңа білім мен дағдыларға ие

болу Алматы білім беру сапасын халықаралық деңгейге көтеруге айтарлықтай серпін береді», – деді қалалық Білім басқармасының басшысы Ләззат Жылқыбаева. Бұл жобаны EdCrunch Academy заманауи білім беруді дамыту институты «НЗМ» ДББҰ-мен бірлесіп, ҚР Білім және ғылым министрлігінің қолдауымен жүзеге асыруда. Бағдарламаның оқытушылары білім беру саласындағы жетекші сарапшылар, соның ішінде экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының сарапшылары бар. Оқыту кезінде қатысушылар тәжірибелі сарапшылардан тьюторлық қолдау алады, жаңа құзыреттер бойынша модульаралық онлайн курстарға қол жеткізе алады және шетелде тағылымдамадан өту мүмкіндігіне ие болады. Бағдарлама аяқталғаннан кейін қатысушылар бітіру жұмыстарын – Алматы қаласы білім басқармасы мен «НЗМ» ДББҰ сарапшылар қоғамдастығы алдында өздерінің білім беру ұйымдарын дамыту бағдарламасын қорғайды.

Шетелдегі қандастар арасында «Отанға барар жол» байқауы жарияланды

Шетелде тұратын қандастарымыздың арасында жоғары білім алуға арналған «Отанға барар жол» байқауы жарияланды. Бұл туралы Халықаралық білім беру корпорациясының ректоры Маргарита Имандосова айтты, деп хабарлайды ҚазАқпарат тілшісі.

«Биылдан бастап Халықаралық білім беру корпорациясы «Da Vinci Code», «American Education Challenge», «KAU Challenge», «Connecting Challenge» сияқты республикалық олимпиадалардың нәтижелері бойынша мектеп пен колледждердің ең дарынды түлектері үшін 100-ден астам ішкі грант бөліп отыр. Ал, олимпиаданың барлық қатысушыларына арнайы жеңілдіктер қарастырылған. Сонымен қатар талапкерлерге ҰБТ қорытынды ұпайлары бойынша барлық оқу кезеңіне 100 пайызға дейін жеңілдіктер беріледі», - деді ол Орталық коммуникациялар қызметінде өткен брифинг барысында. Мұнан бөлек Маргарита Имандосова Халықаралық білім беру корпорациясында екі және одан да көп баласы бар отбасылар, ХБК білім беру ұйымдарында оқитын білімгерлер үшін арнайы жеңілдіктер, сонымен қатар ХБК-да жұмыс істейтін қызметкерлердің балалары үшін, академиялық үлгерімі жоғары студенттер үшін, көп балалы және аз қамтылған отбасылардан шыққан білімгерлер үшін арнайы жеңілдіктер қарастырылғанын айтты. «ХБК-да

ақылы негізде оқитын, бірақ әр түрлі әлеуметтік және материалдық жағдайларға байланысты оқу ақысын төлеуге мүмкіндігі жоқ дарынды магистранттар мен білімгерлерге «Scholarships» арнайы шәкіртақысы қарастырылған. Осы жылы біз «Отанға барар жол» байқауын ұйымдастыруға шешім қабылдадық», - деді корпорация ректоры. Ал Халықаралық білім беру корпорациясының бірінші проректоры Қайыржан Меңдіғалиев айтуынша, «Отанға барар жол» байқауы бірнеше кезеңнен тұрады және онлайн форматта өткізіледі. Негізгі кезеңде, байқауға қатысушылар Instagram әлеуметтік желісінде «Қазақ халқының тарихындағы көрнекті тұлғалар» және «Мен неге Халықаралық білім беру корпорациясына түскім келеді» тақырыптарында бейне-эсселер ұсынады. Ақтық сында қатысушылар онлайн-сұхбаттасудан өтеді. Сонымен қатар ол Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарын осы бастамаға қосылуға, шетелде тұратын және өз туған елімен бірігуге ұмтылған отандастарымызды - этникалық қазақтарды қолдауға шақырды. «Болашақта, егер еліміздегі 120-дан астам ЖОО-ның әрқайсысы 1 ішкі гранттан бөлсе, тиісінше 120-дан астам талапкер-қандас өз отбасыларымен бірге туған жерінде өз болашағын табуға мүмкіндік алады», - деді Қайыржан Меңдіғалиев.

inform.kz

ЖАҢАЛЫҚТАР

Túrkiанын Alania qalasyndaǵy sarabaqqa qazaqtyń uly oıshyly Abai Qunanbaıulyńyń esimi berilip, eskertkishini boı kóterdi. Abaıdyń 175 jylǵyna oraılastyrylǵan shara QR Túrkiadaǵy elshiligi, QR Antalya Konsýldyǵy, Alania Mýnısipaliteti men Alaniadaǵy Qazaqstandyqtar qaýymdastyǵynyń uıyqtysymen ótti.

Saltanatty rásimge Qazaqstannyń Túrkiadaǵy Elshisi Abzal Saparbekuly, Alania mýnısipaliteti basshysy Adem Mýrat Iýjel, Qazaqstannyń Antaliadaǵy konsýly Máýlen Ybyraıkulov, Qazaqstannyń Alaniadaǵy qurmetti konsýly Ahmet Djebeji, qala turǵyndary men qonaqtary qatysty.

Shara Antalya, Alania qalalarynda ómir súretin otandastarymyzdyń uıymdastyrǵan konserttik baǵdarlamasymen jalǵasty. Gúlnur Ermanova men balalar horynyń oryndaıynda «Kózimniń qarasy», Nurlan Ótepovtyń oryndaıynda Abai Qunanbaevtyń «Segiz aıaq», Gúlnur Ermanovanyń jeke oryndaıynda «Aıtym sálem, Qalamqas» ánderi shyraqalyp, aqynnyń óleńderi oqyldy. Myń buralǵan qazaq qyzdary «Qamajai» biin bilep, kóreremendi tań qaldyrdy.

Aıta ketken jón, Alania sarabaǵynda boı kótergen aqyn eskertkishiniń avtory Nurlan Ahmetov.

***

2021 jylǵy 26 mamyr kúni Kiev qalasynda Ýkrainada turatyn qazaqtardyń tuńǵysh quryltaiy ótti. Igilikti is-shara Qazaqstan Táýelsizdiginiń 30 jylǵyyn merekeleý aıasynda Qazaqstan Respýblikasynyń Ýkrainadaǵy Elshiligi men qazaq diasporasy birlesip alǵash ret ótkizildi.

Alystaǵy aǵaıyńǵa QR Ýkrainadaǵy Elshisi Darhan Qaletaev quttyqtaý sózin sóilep, atajurttıy ystyq sálemin jetkizdi. Sondai-aq, jıyńǵa Ýkrainanyń etnosıası jáne ar-oıdan bostandyǵy

jónindegi memlekettik qyzmet tóraǵasy Elena Bogdan, Gýmılev atyndaǵy Eýrazia ulttyq ýnıversiteti rektory Erlan Sydyqov jáne Ýkraina Joǵarǵy Radasynyń halyq depýtaty, Qazaqstanmen yntymaqtastyq jónindegi parlamentaralyq toptyń múshesi Sergei Nagornák qatysty.

Quryltaidyń ekinshi bóliginde Kiev qalasyndaǵy «Dostyq» Qazaq mádeni qoǵamynyń basshysy Daniar Egamberdiev, Harkov qalasyndaǵy «Birlik» qazaqstandyq ulttyq QB basshysy Makka Qarajanova jáne qazaq diasporasynyń ókili Rústem Jangoja shettegi qandastar atynan sóz sóilep, atajurtpen aradaǵy rýhanı, mádeni, ekonomıkalyq bailyastyń artýyna kúsh salatındaryn atap ótti. Olar halqymyz tatý bereke-birlik arqasynda talai belesterdi baǵyndyratynyna toqtaldy.

Etnıkalyq óner qairatkerleri qaýymdastyǵy basqarmasynyń prezidenti, Ýkrainanyń Ulttyq qoǵamdastyqtary boıynsha Rada tóraǵasynyń orynbasary, Ýkrainanyń eńbek sińirgen ártisi Inesh Kdyrova óz sózinde ýkrain jáne qazaq halyqtarynyń berik dostyq qarym-qatynasyna rızashylyǵyn jetkizdi.

Quryltai sońynda jańa qaýymdastyq basshysy sailandy. Qatysýshylar túrli atqarylǵan baǵdarlama men jobalarǵa qatysty usynys-pikirlerin ortaǵa salyp, jıyndy qorytyndylady. Qoǵamdyq jumystarǵa belsene aralasqan qandastarymyz QR Ýkrainadaǵy Elshisi men «Otandastar qory» KEAQ-tyń Alǵys hatymen marapattaldy.

***

2021 jylǵy 25 mamyrda «Otandastar qory» KeAQ qoldaıymen RF, Tomsk oblysyndaǵy «Resei-qazaq úii» men QR Ekologıa, geologıa jáne tabıǵı resýrstar ministriliginiń Orman sharýashylyǵy jáne janýarlar dúnesi komiteti arasynda ZOOM platformada onlain kezdesý ótti.

Bul kezdesýge QR Ekologiya, geologiya jáne tabıgı resýrstar ministrliginiń Orman sharýashylyǵy jáne janýarlar dúnesi komiteti Tóraǵasynyń orynbasary Qutpanbaev Erlan Nurqanatuly, QR Ekologiya, geologiya jáne tabıgı resýrstar ministrliginiń Orman sharýashylyǵy jáne janýarlar dúnesi komitetiniń Orman sharýashylyǵyn damytý basqarmasynyń bas sarapshysy Egemberdiev Nartai Álibekuly, RF, Tomsk oblysy «Resei-qazaq úiniń» tóraǵasy Oryńǵojyn Uryqbaı Qameshuly, RQÚ Basqarma

múshesi Shalimov Vácheslav Aleksandrovich jáne «Otandastar qory» KeAQ Sheteldegi otandastardy qoldaý departamentiniń konsýltanty Tájbekova Gúlsim Nurlybekqyzy qatysty.

Kedesý barysynda ózara yntymaqtastyqta jumys isteý úshin orman sharýashylyǵy salasyndaǵy júzege asyrylatyn mańyzdy suraqtar talqylandy.

«Otandastar qory» KEAQ Baspasóz qyzmeti

Aqtóbe jáne Orynbor oblystary saýda jáne logistika salasyndaǵy yntymaqtastyqta kúsheitedi

Aqtóbe oblysynyń ákimi Ońdasyn Orazalın Orynbor oblysynyń gýbernatory Denis Paslermen kezdesti.

Denis Pasler Aqtóbege 29 sáyir kúni keldi. Kezdesý barysynda aймаq basshylary ekonomikalыq jáne áleýmettik-mádeni turǵydan yntymaqtastyq máselelerin talqylady.

COVID-19 pandemiasy saldarynan Qazaqstan-Resei shekarasynyń jabylýyna bailysty, logistika jáne saýda baǵyttary taraptar úshin mańyzdy bolyp otyr. Atap óteik, 2020 jyldyń qorytyndysyna saıkes Aqtóbe oblysynyń Orynbor oblysymen taýar ainalymy 106 million AQSh dollarynan asty.

Sodan keıin Orynbor oblysynyń gýbernatoryna Ahýaldyq ortalyqtyń jumysy tanystyryldy.

Ońdasyn Orazalın 24/7 rejiminde jumys isteitin jańa qyzmet komýnaldyq servisti, abattandyry men qaýipsizdikke jaýap беретin qyzmetterdi

biriktiretinin aıttı. Júıege birneshe modýlder kiredi, sonyń ishinde turǵyndarǵa arnalǵan portal, mobildi qosymsha, servistik operatorlar jáne taǵy basqalar.

Platforma - bul suranystardy jyldam óndeýge múmkindik беретin intellektýaldy interfeisi bar tolyqqandy júıe.

Málimetter bazasy barlyq memlekettik organdarmen, aýdandyq ákimdiktermen integrasialanǵan, ıaǵni naqty yaqyt rejiminde siz ártúrli salalardaǵy jobalardy, memlekettik baǵdarlamalardy jáne t.b. iske asyrdyń barysyn baqylai alasyz. Qonaq jobaǵa qyzyǵyshylyq tanytty.

Sonymen qatar, Denis Pasler oblystyq tarıhı-ólketaný murajaiynyń jumysymen tanysyp, ekspozitsialardy kórdi. Sondai-aq Tasqopa I qorymynyń elitalyq I qorǵanyнан alyngan materialdardy ǵylymı qaıta qurýmen tanysty.

Kóshi-qon saiasatyn qoldaý jergilikti jerden bastalady

2021 jylgy 30 maýsymda «Dúnejúzi qazaqtarynyń qaýymdastygy» RQB-niń Shygys Qazaqstan oblysy filialynyń jetekshisi Imanǵaliev Sovet Qapanuly jáne ÍSHQO Ulan aýdany ákimi Qurmambaev Renat Tileýhanuly, Qazaqstan Respýblikasynyń Tuńǵysh Prezidenti – Elbasy N.Á.Nazarbaevtyń tapsyrmasyn nazargá ala otyryp, Qazaqstan Respýblikasy Úkimetiniń 2018 jylgy 18 mamyrdaǵy M9 280 qaýlysymen bекитilgen sheteldegi etnikalyq qazaqtardy shetelde qoldaý jónindegi 2018-2022 jyldarǵa arnalǵan is-sharalar jospary negizinde ózara túsinistik pen yntymaqtastyq týraly Memorandýmǵa qol qoidy.

Atalmysh Memorandýmnyń maqsaty Ulan aýdanyndaǵy kóp shoǵyrlanǵan qandastarǵa zańdyq-quyqytyq keńester berý men túrli qujattyq máseleleriniń sheshilýine birge atsalysý. Qandastardy jergilikti ortaǵa beirimdeý men kásipkerlikke baǵyttaý, memleketimizdiń tıimdi saiasattary men aqparattaryn jetkizý, elimizdiń kóshi-qon saiasatyna qoldaý tanytý.

*Dúnejúzi qazaqtary
qaýymdastyǵynyń baspasóz qyzmeti*

Qazaqstan jáne EO: Akademialyq yntymaqtastyqtyń bolashaǵy

30 maýsym, sársenbi kúni QR Bilim jáne ǵylym ministrliǵy, EO-nyń Qazaqstandaǵy Ókildigi jáne «Halyqaralyq baǵdarlamalar ortalyǵy» iske qosqan bilim salasyndaǵy birinshi qazaqstandyq-eýropalyq forým ashıldı.

«Halyqaralyq baǵdarlamalar ortalyǵynyń» alańynda ótken joǵary deńgeidegi is-sharaǵa QR Bilim jáne ǵylym ministri, Eýroodaqtyń Qazaqstandaǵy elshisi Sven-Olov Karlsson, EO elderiniń elshileri, qazaqstandyq jáne eýropalyq ýniversitetterdiń ókilderi, sarapshylar men jýrnalister qatysty. Forýmnda jańa múmkindikter jaǵdaiyndaǵy joǵary bilim damýynyń jahandyq trendteri, internacionaldandyrdy keńeıtydiń máseleleri talqylandy, qatysýshylar Qazaqstan men Eýropa ýniversitetteriniń arasyndaǵy akademialyq yntymaqtastyqty ári qarai damytýdyń baǵyttaryn usyndy. «Bolashaq» baǵdarlamasy týraly aıtatyn bolsaq, eýropalyq ýniversitetterde bilim alýshy stýdentterdiń sany azaiýda. Bul bizdi alańdatady», - dedi óziniń baıandamasynnda Ashat Aımaǵambetov. Bul úrdis burynnan EO diplomattarynyń nazarynda

eken. Otandyq vedomstvonyń basshysy «Bolashaq» baǵdarlamasy boıynsha bilim alýǵa bolatyn eýropalyq joǵary oqý oryndarynyń tizimin keńeıty taqyrybyn ortaǵa saldy. Ótken oqý jyly «Bolashaq» stipendiasy boıynsha bilim alýǵa múmkindik alǵan qazaqstandyq stýdentterdiń tek 15%-y Eýroodaq elderiniń ýniversitetterin tańdaǵan. Halyqaralyq baǵdarlamanyń 27 jyldyq tarıhynda 11 myń maman daiyndalǵan, olardyń myńnan astamy EO elderinde oqyǵan. «Bıyl biz tizimdi eki esegе keńeıttik. Oǵan 14 elden 51 joǵary oqý orny kirdi», - dedi ministr. Onymen qosa, QR Bilim jáne ǵylym ministrliǵy eýropalyq áriptesterinen de osyndaı bastamalardy kútetinin jetkizdi. «Qazaqstan EO elderiniń úsheýimen stýdentterdi almastyry boıynsha úkimetaralyq kelisimge keldi. Olar: Vengria, Polsha jáne Slovakiya. Basqa da Eýropa eldermen osyndaı úkimetaralyq kelisimshart jasasýǵa qarsy emespiz», - dedi Ashat Aımaǵambetov. Otandyq vedomstvonyń basshysy sharaǵa qatysyp otyrǵan eýropalyq diplomattarǵa memleketaralyq stipendialyq baǵdarlamalarǵa tartylǵan EO elderiniń tizimin keńeıtyge yqpaldasýǵa shaqyrdy.

«Bizde Fransiamen «Abai-Vern» degen jaqsy baǵdarlamamyz bar, nelikten «Abai-Góte» jáne «Abai-SHekspir» baǵdarlamasy paida bolmasqa»? – dep surady ol. – Men áriptersterimdi uqsas baǵdarlamalardy júzege asyrýǵa shaqyramyn. Magıstranttar men doktoranttarǵa arnalǵan «Abai-Vern» baǵdarlamasynyń aıasynda qazaqstandyq stýdentter Fransiada bilim ala alady. Qazaqstandyq tarap bilim alýshynyń júrip-turý shyǵyn ótep beredi, al bilim alý fransızdyq seriktester qarajatynan qarastyrylady. Óz kezeginde Eýroodaq Ókildiginiń basshysy Sven-Olov Karlsson qazaqstandyq taraptyń Qazaqstannyń sheteldik bilim berý baǵdarlamalaryndaǵy EO bilim ordalarynyń buryunnan qalyptasqan mártebesine nazar aýdarýyn oń qabyldady. Eýropalyq diplomat stýdentter men oqytýshylardy almastyrýǵa múmkindik beretin

«Erazmýs» eýropalyq baǵdarlamasyna toqtalyp ótti. «Sońǵy tórt jyldyń ishinde Qazaqstannyń 14 óńiriniń ýniversitetteri joǵary bilim áleýetin nyǵaitýdyń 40 baǵdarlamasyna qatysty, al qazaqstandyq stýdentter 124 stipendiany qoldandy», - dedi ol. Sven-Olov Karlsson qatysýshylardy EO-nyń «Ortalyq Aziadaǵy tapqyr jastardyń dialogy men áreketteri» degen jańa bilim berý baǵdarlamasy boıynsha jumys istep jatqanynan jetkizdi. Ol inklúzivti jáne eńbek naryǵyna saı keletin bilimdi qoldaı sharalaryna baǵyttalǵan. «Bolashaq» stipendiasy usynylǵan joǵary oqý oryndary tizimine saı jetekshi ýniversitetterde bilim alýǵa múmkindik beredi. Osy jylǵy tizimde 27 eldiń 207 jetekshi ýniversiteti bar. Memleketaralyq stipendialyq baǵdarlamalарǵa toqtalatyn bolsaq, bizdiń elimiz 10 elmen osyndaı kelisimge otyrdy.

Almatyda mektep direktorlarын qaita daıarlaı baǵdarlamasy iske qosyldy

Almaty ákimdigi bilim sapasyn arttırý maqsatynda mektep direktorlarын qaita daıarlaı baǵdarlamasyn iske qosty.

Almaty qalasy ákiminiń orynbasary Erjan Babaqumarov algashqy dáristerge qatysyp, qala mektepteri direktorlarын quziretin arttırý jónindegi jumys josparlarын qarap, orta bilim berýdiń erekshe mańyzy bar adamı kapitaldy damytýdyń mańyzdylyǵyn atap ótti. Baǵdarlama jańa mazmunǵa ie, oǵan qosa bilim berý saıasatyn jobalaı men qalalyq bilim berý júesi menejerleriniń basqarýshylyq bilimi men quziretiligin jetildirýge baǵyttalǵan. Almaty qalasy Bilim basqarmasynyń aqparatyna saıkes, 2022 jyldyń aqpan aına deii 50 bilim berý uıymynyń basshylyq quramynan 150 adam qaita daıarlaı baǵdarlamasynan ótedi. «Baǵdarlama jetekshi bilim berý ortalyqtarymen birlesip jobalanǵan. Oqytýshylar men álemniń jetekshi mamandarymen ózara árekettesý, tájiribe

almasý jáne jańa bilim men daǵdylarǵa ie bolý Almaty bilim berý sapasyn halyqaralyq deńgeige kóterýge aıtarlyqtai serpin beredi», – dedi qalalyq Bilim basqarmasynyń basshysy Lázzat Jylqybaeva. Bul jobany EdCrunch Academy zamanaıı bilim berýdi damytý institúty «NZM» DBBU-men birlesip, QR Bilim jáne ǵylym ministriginiń qoldaıymen júzege asyrýda. Baǵdarlamanyń oqytýshylary bilim berý salasyndaǵy jetekshi sarapshylar, sonıń ishinde ekonomikalыq yntymaqtastyq jáne damý uıymynyń sarapshylary bar. Oqytý kezinde qatysýshylar tájiribeli sarapshylardan tútorlyq qoldaı alady, jańa quziretter boıynsha modýlaralyq onlain kырstarǵa qol jetkize alady jáne shetelde taǵylymdamadan óty múmkindigine ie bolady. Baǵdarlama aıaqtalǵannan keiin qatysýshylar bitirý jumystarын – Almaty qalasy bilim basqarmasy men «NZM» DBBU sarapshylar qoǵamdastyǵy aldynda ózderiniń bilim berý uıymdarын damytý baǵdarlamasyn qorǵaidy.

Sheteldegi qandastar arasynda «Otańa barar jol» baiqaýy jarıalandy

Shetelde turatyn qandastarymyzdyń arasynda joǵary bilim alýǵa arnalǵan «Otańa barar jol» baiqaýy jarıalandy. Bul týraly Halyqaralyq bilim berý korporasiasynyń rektory Margarita Imandosova aıtty, dep habarlaıdy QazAqparat tilshisi.

«Bıyldan bastap Halyqaralyq bilim berý korporasiasy «Da Vinci Code», «American Education Challenge», «KAU Challenge», «Connecting Challenge» sıaqty respýblikalyq olimpiadalardyń nátiжелeri boıynsha mektep pen kolejderdiń eń daryndy túlekteri úshin 100-den astam ishki grant bólip otyr. Al, olimpiadanyń barlyq qatysýshylaryna arnayı jeńildikter qarastyrylǵan. Sonymen qatar talapkerlerge UBT qorytyndy upailary boıynsha barlyq oqý kezeńine 100 paıyzǵa deın jeńildikter beriledi», - dedi ol Ortalyq komýnikasialar qyzmetinde ótken brifing barısynda. Munan bólek Margarita Imandosova Halyqaralyq bilim berý korporasiasynda eki jáne odan da kóp balasy bar otbasylar, HBK bilim berý uıymdarynda oqıtyn bilimgerler úshin arnayı jeńildikter, sonymen qatar HBK-da jumys isteitin qyzmetkerlerdiń balalary úshin, akademialyq úlgerimi joǵary stýdentter úshin, kóp balaly jáne az qamtylǵan otbasylardan shyqqan bilimgerler úshin arnayı jeńildikter qarastyrylǵаны aıtty. «HBK-

da aqyly negizde oqıtyn, biraq ár túrli áleymettik jáne materialdyq jaǵdailarǵa bılanysty oqý aqysyn tóleýge múmkindigi joq daryndy magistranttar men bilimgerlerge «Scholarships» arnayı shákirtaqysy qarastyrylǵan. Osy jyly biz «Otańa barar jol» baiqaýyn uıymdastyruǵa sheshim qabyldadyq», - dedi korporasia rektory. Al Halyqaralyq bilim berý korporasiasynyń birinshi prorektory Qayırjan Meńdigelev aıtyńsha, «Otańa barar jol» baiqaýy birneshe kezeńnen turady jáne onlain formatta ótkiziledi. Negizgi kezeńde, baiqaýǵa qatysúshylar Instagram áleymettik jelisinde «Qazaq halqynyń tarihyndaǵy kórnekti tulǵalar» jáne «Men nege Halyqaralyq bilim berý korporasiasyna túskim keledi» taqyryptarynda beıne-esseler usynady. Aqtyq synda qatysúshylar onlain-suhbattasýdan ótedi. Sonymen qatar ol Qazaqstannyń barlyq joǵary oqý orındaryn osy bastamaǵa qosylǵa, shetelde turatyn jáne óz týǵan elimen birigýge umtylǵan otandastarymyzdy - etnikalyq qazaqtardy qoldaýǵa shaqyrdy. «Bolashaqta, eger elimizdegi 120-dan astam JOO-nyń árqaisysy 1 ishki granttan bólse, tisinshe 120-dan astap talapker-qandas óz otbasylarymen birge týǵan jerinde óz bolashaǵyn tabýǵa múmkindik alady», - dedi Qayırjan Meńdigelev.

inform.kz

**Жұбаева ОРИНАЙ
САҒЫНҒАЛИҚЫЗЫ**
*Әл-Фараби атындағы Қазақ
Ұлттық университетінің
оқытушысы, филология
ғылымдарының докторы*

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН – ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕСІН СӨЗ ЕТКЕН ҒАЛЫМ

XX ғасырдың басында қазақ әдеби тілінің дамуына өзіндік үлес қосқан, әдеби тілдің, функционалдық стильдердің қалыптасып, өркендеуіне бағыт сілтеген, ғылыми тұрғыдан дәйектеген, қазақ ғылымында өзіндік орны бар ғалымдарымыздың бірі – Әлихан Бөкейхан. Елдегі саяси-әлеуметтік, экономикалық жағдаятты талдап, болашақ дамуына жөн сілтеумен қатар ұлт көшбасшысы әдеби тілдің дамуына, термин жүйенің қалыптасуына да бағыт көрсетіп отырған. Бұл орайда ғалым көркем аудармамен қатар ғылыми аудармалар жасап, үлгі көрсетті; XX ғасырдың басында жарық көрген еңбектерді талдап, дұрыс-бұрысын көрсетіп отырды. Осыған байланысты Әлихан Бөкейханды сол кездегі әдеби тілдің дамуына, функционалдық стильдердің орнығуына үлес қосып, бағдарын айқындаған, лингвоэкология мәселесін сөз еткен тілдік тұлға ретінде тануға болады. Ағартушылық идеясын, ұлттық сананы көтеру идеясын ұстанған ғалым ұлттың дамуында мәдениеттің, әсіресе тілдің алар орны ерекше болатынын терең түсінді.

Мұрағат деректеріне зер салсақ, Ә.Бөкейхан «География», «Астрономия»,

Е.Омаров «Алгебра», «Геометрия», «Физика», М.Жұмабаев «Педагогика», Ж.Аймауытов «Дидактика», Ф.Ғалымжанов «Физика», Б.Сәрсенов «Геометрия», И.Тұрғанбаев «Арифметика», Қ.Кемеңгерұлы «Химия», «Жаратылыстану» пәндері бойынша оқулықтарды қазақ тіліне аударғанынан хабардар боламыз. Филология ғылымының кандидаты Гүлжихан Көбденова «Қазақтың алғашқы «Астрономия» оқулығы» атты мақаласында Әлихан Бөкейханның К.Фламарионнан аударған «Астрономия әліп-биі» (Мәскеу, 1924. - 225 бет); Д.Граведен аударған «Дүниенің құрылысы» (Мәскеу, 1926. - 101 бет); Т.Тутковскийден аударған «Жердің қысқаша тарихы» (Мәскеу, 1926. - 102 бет); «Мұғалімдерге хат: Пыланеттер» (Жаңа мектеп, 1926. - №14-15. -21-25-б.) сияқты аудармалары болғанын айтады.

Аудармаларында Әлихан Бөкейхан кітаптың жалпы бұқараға түсінікті болуына ерекше мән беріп, қазақ дүниетанымына лайық болуын негізгі ұстаным етеді: «Бұлт жоқ ашық түнде жазық далаға шығып аспанды қарастырсақ, тозған қараша үйдің

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

жыртығындай күн, жарық жұлдыздарды көреміз. Осылардың ішіндегі ең жарығы қашан қарасаң да, бір орыннан көшпеген сықылды көрінеді. Ең жарық, ең сұлу жұлдыздар қозғалса да, матаулы түйедей матауын жазбайды. Осындай матаулы жұлдызды, жұлдызшаларды «ұялы жұлдыз» дейді. Ұялы жұлдыздар аспан кеңдігінде шашып тас-таған асықтай, шашылып жатыр»; «Пыланеттердің көбінің ерткен қосшысы бар. Пыланеттер Күннен айналғанда қосшы жолдастары көлеңкедей еріп пыланеттерден айналады да жүреді. Біздің Жердің қосшы жолдасы Айдың қылғаны да – осы».

Әлихан Бөкейхан оқулық даярлаумен қатар ұлттық терминология, аударма мәселесіне ерекше көңіл бөліп, шыққан кітаптардың тілін, материалдың берілуін, қазақ діліне (менталитетіне) қаншалық сәйкес келетінін, терминдердің берілуін де талдап отырған. Ғалым «Еңбекші қазақ» газеті, «Әйел теңдігі» журналдарының бетінде «Кітап сыны» деген айдармен аударылған еңбектерге қатысты пікірін білдіріп отырған. Мәселен, Абдолла Байтасұлының профессор Ю.Вагнерден аударған «Жануарлар туралы әңгімелер», профессор Гейкіден аударған «Пізійкелік жағырапыйа» атты кітабына, Мұхтар Әуезовтің Ю.Вагнерден «Жердің жаратылысы жайындағы әңгімелер», Қ.Ысмағұлұлының профессор Вагнерден «Әуе туралы әңгіме», Ешмағамбетұлының М.Томскийден «Ресейде кесіпшілер қозғалысы», т.с.с. аудармаларының тіліне, терминдердің қолданысына қатысты пікірін білдіріп, еңбектердің маңызы мен мазмұнын сөз еткен. Сыншы аударманың қарапайым халықтың түсінуіне жеңіл болу жағына баса көңіл бөлу керектігін, түпнұсқадағы күйінше алу оқушыға түсініксіздеу болатынын ескертеді. Қыр баласының бұл тұрғыдағы тұжырымдарын негізге ала отырып:

«Әлихан Бөкейхан қазақ тіл біліміндегі лингвостилистика, когнитивті лингвистика, коммуникативті синтаксис, лингвоэкология сияқты бағыттардың негізін қалаушылардың бірі болды» деуге толық негіз бар.

Ғалым тәржімашы оқулық, кітаптарды қазақ тіліне аударғанда адресант, адресат факторын ескеріп, қазақтың дүниетанымына, діліне лайықтауы керек екенін айтады. Сынаған кезде қай жағына мән беретінін ғалым былайша түсіндіреді: «Орыстың кітабын қазақшалағанда білімін, дәлел-әдісін бөктеріп, қанжығаға байлап, «Қараңғы қазаққа апарып берем», – деп, кітапшаның басына тымақты кигізіп, кісені беліне буындырып, қазақтың қылыш құлан жалына мінгізіп әкеткен оң болады. Қазақшалаған кітаптарды сынға алғанда мен осы жолмен сынамаймын».

Бұл орайда сыншы аудармашыларға Ахмет Байтұрсынұлын үлгі етеді: «Орыстың кітабын қазаққа деп өзгерткенде Крыловтың басына тымақ кигізген Ахметті ұмытпау керек».

Кітапты аударған кезде қазақ балаларының аялық білімін ескеру қажет екенін айтады: «Гейкі «балаларды елендетем» деп саяхатқа шығады: көше мен көпірді басып жүреді. Бұл қалада өскен Еуропаның бөлмеде басқа түк көрмеген баласына жақсы-ақ. Далаға шықса, көше баспай, қаладан шықса, көпір өтпей бұлар қайтеді? Қазақ баласының өмір бойы саяхат. Көше де, көпір де бізде жоқ. Мұны Абдолла не деп қазаққа жазады?»

Кітапты аудару барысында түпнұсқадағы күйінше аудармай, қазақ оқырманының дүниетанымына лайықтау керек екенін ескертеді: «...Ешмағамбетұлы ... Томский жолдасқа еріп, кітап, оның кітапшасын өз күйінде аударған да қойған. Кітапшада толып жатқан кесте сан, сипырлар бар. Бұлар бұтасыз далада, кітапсыз қырда өскен қазақтың көзін адастырып, кітапшаны оқуды қиындатуы

мүмкін... Орыс кітабын дәл өз күйінде аударып, «Сонымен қазақтың қараңғы еңбекшісін таныстыра қоям» деу дұрыс емес. Кітаптың дәлелін, пікірін пайдаға асырып, оқушының кім екенін естен шығармай отырып аударған жөн ғой».

Бұл орайда Қыр баласы бүгінгі таңда коммуникативтік синтаксисте айтылып жүрген адресат, адресант факторын сөз еткенін аңғарамыз.

Аудармашылар кітап авторының ығымен кете бермей, қазаққа түсінікті болу жағын көздеуі керек екенін айтады: «Жазушы Вагнерге мұрнын тесіп, көшке тіркелген тайлақтай еріп, 44, 45-беттерде Ленинградты, ондағы патша заманындағы ерлерді байлап, матап салатын қорғанды салған жерге Нева өзені құмды, топырақты, тозанды жиғанын жазады. Әмудария өз құмымен өзін өзі бөгеп, ескі тарихқа құятын Каспий теңізін тастап, осы күні Арал теңізіне құйып тұр. Ырғыз, Қабырға, Торғай өз құмдарымен өздері бөгеліп, бір-екі атаның өмірінде олай бір, бұлай бір бұрылып ағып тұр. Шідерті, Өлеңті (Кереку үйезі) өзін өзі бөгеп, Ертіске құюдан қалып тұр... Тарбағатайдың терістігіндегі, Шыңғыстың терістік шығысындағы өзендердің көрген күні де – осы. Қазаққа деп кітап жазып, Нева өзенімен басын не деп ауыртамыз?»

Әлихан Бөкейхан аудармашылар кітаптағы мәліметті қазақтың дүниетанымына ыңғайлауы керек екенін ескерте келіп, қазаққа түсініксіз болатын басы артық мәліметтің берілмегені жөн екенін айтады: «Гейкі «орыстың өзендері жазғытұры ғана суға молаяды» деп, мұны кітабында екі жағынан құрсаулап кетеді. Абдолла осыны да алған. Гейкі ағылшын емес пе? Кітабы Лондонда басылған жоқ па? Гейкі: «Ақ шалмалы таулар Норвегияда, тағы да Гималайда», – дейді. Абдолла осымен мұхтасар қылады. (§188, §189). Памир, Түркістан, Алтай,

Тарбағатай қайда? Бұлар ақ шалмалы таулар емес пе еді?»

Сыншы түпнұсқа кітаптағы жер-су атауларын сол күйінше бермей, оның орнына қазақ даласындағы сипаттары ұқсас тау, өзен-көлді мысалға келтіру қажет екенін ескертеді: «Қазаққа деп кітап жазып, Нева өзенімен басын не деп ауыртамыз? «Біздің Ресейде мұндай (басы бұлақтан шаққан) өзендер өте аз», – (47-бет) деп Вагнер мен қазақ жазушысы жазады. Аз болса, бұлақтан шыққан өзен іздесең, Сарыарқаға жүр! Тарбағатайда Мұзтауынан қар астынан шыққан өзендерден басқа Сарыарқаның бар өзені бұлақ болып басталады.

«Мұндай мұзды өзендер біздің Кавказда да бар» (27-бет) деп жазушы келеді. Кавказ қашан сіздікі еді? Мұнда мұзды өзен Алтай, Алай, Тарбағатайда жоқ па еді?»

«46-50-беттерде Вагнер де, біздің қазақ жазушысы да Қырымда Салғыр өзенін, мұның басы бұлақ болып шыққан Шатырдағды (Шатыртау ғой!) ерінбей-ақ жазыпты. Екеуінің де сонда іздегені – бұлақ. Ондай өзен, ондай тау, ондай бұлақ қазақ жерінде жоқ па еді? Өзеннің басын – бұлақты, ол бұлақ аққан таудың басын қазақ Қырымнан іздей ме? Қазаққа түсінікті, қазақ кітап жазғанда осылай жаза ма екен?»

Әлихан Бөкейханның негізгі ұстанымы – аударманың қазаққа ұғынықты болуы, қазақ балаларының жатсынбай қабылдауы. Ол үшін, әрине, қазақ балаларының көріп жүрген, білетін дүниесі берілуі керек, қазақ даласындағы тау-тас, өзен-көл аталуы керек.

Сондай-ақ сыншы қандай да бір үдерісті түсіндіргенде түпнұсқадағы зат атауларын қазақтың күнде көріп жүрген заттармен алмастыру қажет екенін көрсетеді: «Абдолла *ыстақан* (§64), *тәрелке* (§70), *зырылдауық* (§32) деп жүре береді. Ыстақанның орнына қыстыгүні жылы үйге алып кіргенде терлеп қоя беретін балта, кетпен, үзеңгіні; зырылдауық

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

орнына ұршықты; тәрелкенің орнына табақты алғанда, иірген тұрғышыл сақадай жазған сөзің оқушының ойына алшысынан тұра кетпей ме!?»

Қазақтың баласы қыстыгүні далада жатқан балта, кетпен, үзеңгіні жылы жерге кіргізсе, бірден терлеп кететінін көріп жүргендіктен, ыстақанның орнына сол заттарды мысал ретінде алу керегін айтады. Сол сияқты *зырылдауық* сөзінің орнына апа-әжесінен күнделікті көріп жүрген ұршықты мысалға келтіру керек екенін айтады. Сыншының өзі Д.Граведен аударған «Дүниенің құрылысы» атты кітабында Жердің өз өсінен айналатынын түсіндіру үшін *ұршықтай айналады* деген тіркесті қолданады, ал Жердің Күнді айналатынын *Жер Күннен дөңгелек жолымен, арқандағы аттай айналады* деп береді: «Ұршықты, зырылдауықты иіріп тақтайға тастай берсе, ұршық та, зырылдауық та сабынан тік тұрып айналмайды, жамбастап, теңге алатын жігіттей, жантая айналады. Жердің де айналатын сабы (жерде шынында түк сап жоқ, жердің сабы дегенде ой жорыған сапты айтады) жантайыңқы болады».

Әлихан Бөкейхан аударманың тілін сынап қана қоймай, дұрыс нұсқасын, қалай жазғанда қазақ баласына түсінікті болатынын да нақты көрсетіп отырған: «Әуеден суық нәрсе істеп, ол нәрсені көгілдір түсті қатты нәрсеге айналдырып болады» (71-бет) – деп жазушы келеді. «Су қатып, мұз болады» десе болмайтын ба еді? Қатқан әуе бірден өзі де көгілдір емес пе?..

Вагнер желдің жоқтығын білдіремін деп: «Орман тып-тыныш, жапырақтар тербелмейді», – деп келеді. Ағаштың жапырағын қимылдатқан сықылды (1-бет) қауды қимылдатса қайтеді? Жапырақ қимылдайтын нашар желде де қау желпініп тұрмай ма?

«Әркім көрсе керек: бөтелкедегі Селтер суының (сельтерская вода) тығынын алғанда бір түрлі газ шығатынын» (10-бет) деп жазушы

(XX ғасырдың басында «жазушы» сөзі прозамен айналысушыларға ғана емес, жазумен айналысатын адамдардың бәріне қатысты қолданылған – О.Ж.) келеді. Қай қазақ мұны көріп еді? Ол суды орысша қаріппен жазғанда қай қазаққа ұғымды сөз болып кетті? Саумал – биенің сүті – қымыз, ешкіні сауса – бұлар бәрі көпірмей ме? Бұлардан да қышқылтым шықпай ма екен?

Вагнер «тамшы тас теседіге» тас үйдің шатырынан су ағатын қолғасының жердегі су ойған бетін көрсеткен. Біздің қазақ жазушысы да осыған еріп кеткен. Жаңбыр да тамшы үйдің жыртығынан тамып, жерді оймай ма? Жер тастан жұмсақ, жаңбыр тамшысы бір сағат тамса да ояды. Тасқа таматын таудағы тамшы мың, миллион жылдап тамады.

Әрине, «Әуеден суық нәрсе істеп, ол нәрсені көгілдір түсті қатты нәрсеге айналдырып болады» дегеннен гөрі «Су қатып, мұз болады» деу, «Бөтелкедегі Селтер суының (сельтерская вода) тығынын алғанда бір түрлі газ шығады» дегеннен гөрі биені, ешкіні сауғанда сүті көпіретіні қазақ үшін әлдеқайда түсінікті әрі жатық екені белгілі. Сол сияқты сыншы «шар» сөзінің орнына «доп», «резеңке доп» дегеннің орнына «үрген қуық», «труба» дегеннің орнына «кеңірдек» деп берген дұрыс болатынын айтады. Шет тілдің сөздерін қолданғанда қазаққа түсінікті етіп түсіндірмесін беріп отыру керек екенін ескертеді: «Дюймге» (17-бет) деп жазушы келеді. Дюймді қай қазақ біледі? «Дюйм – кездің 28 бөлігінің бірі» деп өте шықса, қалам қажы ма?».

«Шеше мен баланың денсаулығын сақтау» деген мақаланы аударған Рақия «консультация», «пункттер» деген сөздерді сол күйінде жазғанын келтіріп: «Бұлардың не екенін көп сөзбен баяндаған оң еді», – деп жазады.

Мақсат – оқулықтың тілін күрделендірмей, жеңіл де ұғынықты ету. XX ғасырдың

басындағы алаш зиялылары ғылым тілін қарапайым халықтың тілінен тым алшақтатып, түсініксіз шет сөздерін көбірек қолдануды мақсат етпеген. Себебі көпшіліктің көзін ашып, Қазақ елін мәдениетті елдердің қатарына жеткізуді көздеген.

Қайраткер әрі ғалым Әлихан Бөкейхан қазақты жік-жікке бөлгісі келмейді. *Жұмысшы тап, еңбекші тап, бай, кедей* деп бөлуге қарсы. Сол себепті «Әйел теңдігі» журналында жарияланған мақаласында: «Саулық комиссариаты «Кедейге кітап жазып бастық» деп, көкірегін соғар. Ол – соқырлық. Кітабың таптікі емес, елдікі», – деп жазады.

Әлихан Бөкейхан сөздердің мағынасына, тіркесіміне де ерекше мән берген. Аудармадағы «Тау басында ақ маралдай керіліп жатқан қар» (7-бет), «Өзенде дөңгелек тас» (32, 37-беттер), «Әуе – айна сияқты зат, ол арқылы көруге болады» (10-бет), «Су аузына көбігі шығып қайнайды» (38-бет), т.с.с. қолданыстарды келтіріп: «Ақ марал бар ма? Қар керіле ме? Өзен суы малталаған тас малтадай домалақ емес пе? Дөңгелек пен домалақтың айырмасы зор емес пе? Жазушының басы домалақ, оны «дөңгелек» деп бола ма? Әуенің неменесі айна сияқты? Суда ауыз бар ма?» – деп сынайды. Есқызы Сараның «Ана мен баланы қорғау жетілігі» деген мақаласындағы «Ауыл жеріндегі» деген тіркестің орнына «ауылдағы» деп қолдану керек екенін, күң әлді болмайтындықтан, «әлсіз күң» деген тіркестің орынсыз екенін ескертеді. Сонымен қатар аудармашының «Осы газеттің басқа жерлерінде толық жазылған» (21-бет) деген сөйлемді кітапқа (!) басқанын сынап, редакция алқасы, аудармашы кітапты бастырар кезде дұрыстап тексеруі керек екенін ескертеді.

Әр сөздің мәнін терең бойлап, сөзді орнымен қолдана білу керек екенін аудармашылардың есіне салады. Мәселен, «Мұнан кейін салқын су желге айналады» (35-бет) деген қолданыстың

қате екенін айтып, дұрысында, су желге емес, буға айналатынын айтады. Сол сияқты «Суықтан шыққан мұз таулар теңізге жетіп, сол бойында толқын астына сүңгіп кетеді» (28-бет) деген сөйлемдегі «сүңгіп кетеді» деген тіркестің қате екенін ескертіп: «Мұз судан жеңіл, мұны өзі де жазып отыр. Мұздың су бетінде жүзіп жүргенін көрмеген адамның көзі шықсын. Енді бұл мұз суда қалай сүңгійді? «Сүңгійді» дегені – адасқаны. Мұз суға қайықтай, пароходтай батады да суда жүзеді. Мұзды тас байлап, суға салмаса, өзі сүңгімейді», – деп нақтылайды.

«Суда еріп, бір қатқанынан таулар жарығы ұлғайып, таудың тасы уатыла береді» (37-бет) деген сөйлемді сынға алып: «Жарылатын да, уатылатын да – тас, тау емес. Бұ да жазушы жолаушы кеткенде ана будың кебін киіп қалған», – деп жазады да қазақтың көп жерінің аты «Тесік тас» деп қойылуының себебін көрсетеді.

«Ана мен бала» деп аталатын кітаптағы «Жаңа туған баланы қалай күту керек?» деп аталатын мақаланы аударған Аққағаз Досжанованың «Баланы сағатпен еміз», «Бір рет он бес минут еміз» деген ақыл-кеңесін сынап: «Сағаты бар қазақ қатынын көрсем, бұйырмасын. Балаға беретін суды қасықпен өлшетеді. Аққағаз-ау, о қасығың – қай қасық?» – деп жазады. Қыр баласы қазаққа мақала жазғанда қазақтың тұрмысына қарау керектігін ескертіп: «Жаз деді!» – деп күлге ауната салып, «пісті» деп ұстата беруге» болмайтынын айтады. Ғалымның аудармашыларға қоятын негізгі талабы – түпнұсқадан айнымай, сол қалпында аудару емес, автордың жетегінде кетпей, қазақтың дүниетанымына, діліне, аялық біліміне лайықтап, шығармашылықпен аудару.

Сонымен қатар Әлихан Бөкейхан аудармашылар қазақ тіліне жат құрылымдарды қолданбауы керек екенін айтады: «Мысал үшін» дейді, бұл – орыстың «для пример»-і ғой.

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

Бұл қаламның тас басып, тасырқағанына куә. Мұнан жазушы қазақ құтылу керек. «Яғни», «яки», «егер» дейді. Бұлар жазылған бет толып жатыр. Мұнда теріп те керек емес. Қазақ «яғни», «яки», «егер» деп сөйлей ме? Бұ да – сөзге олақтықтың, қаламның шабандығының қамшы тілегені ғой».

Бүгінгі таңда да осындай қолданыстар жиі кездеседі. Тіпті орыс тіліндегі «если, тогда» құрылымын толық қолданып, шартты райлы етістіктен кейін «онда» деген сөзбен жалғастырушылар да бар. Оның қате екенін қанша дәлелдегенімізбен, солай қалыптасып, әбден жатық болып кеткенін айтушылар да көбейді. Бұл орайда Ахмет Байтұрсынұлының «Халық өмірі бір жылдап, он жылдап, хәттә жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде һәм халықтың дағдылы тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздерінің біріне бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болады. Біздің жасынан орысша я ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды я жазса да қиындықпен жазады. Себебі жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық. Орысша оқығандар орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Ноғайша оқығандар ноғай сөзінің жүйесіне дағдыланып үйренген. Қазақ сөздерін алып, орыс я ноғай сөзінің жүйесімен тізсе, әрине, ол нағыз қазақша болып шықпайды» деген тұжырымы ойға оралады. Қазіргі кезде тілімізде қолданылып жүрген өз кезегінде (*в свою очередь*), жалпы, жалпы алғанда (*в общем*), негізі, негізінен, негізінде (*в основном*), т.с.с. қолданыстар – орыс сөзінің жүйесіне дағдыланып қалғаннан пайда болған құрылымдар ғой. Ондай сөздер сөйлем мүшесі де бола алмайды, сөйлемге ешқандай мағына

да қоспайды. Әрине, мұндай құрылымдардан арылуымыз керек-ақ!

Әлихан Бөкейханның өз тарапынан ұсынған атаулары (терминдері) де аз емес. Мәселен: *география – жер жазуы, айсберг – мұз тау, философ – білім шешені, обсерватория – қарауыл үй, вулкан – от құсқыш тау, скорпион – қарақұрт, козерок – серке мүйіз, күннің тәжі, құйрықты жұлдыз, көшпейтін жұлдыздар, жұлдыз жауыны*, т.с.с. Ғалым терминді не себепті солай атағанын нақтылап, уәжін келтіреді: «Латын тілінде «обсерби» – «қараймын, бақылаймын, бағамын» деген сөз. Олай болған соң бұл үйдің қазақша аты «қарауыл үй» болады ғой». «Геу» гірек тілінде – «жер»; «гірепе» – «жазу». Екеуінен «геоірапийе» деп сөз құралған. Біздің қазақ жазушылары орысқа еріп, «жағырапийа» деп мұны алып отыр. Біздің тілде жер де, жазу да бар. Гіректің «геуірапийесін» біз «жер жазуы» деп алсақ, оң болады».

Қазіргі кезде «жанартау» атауымен беріліп жүрген «вулкан» сөзінің баламасы ретінде «от құсқыш тау» тіркесін келтіреді. Дұрысында, «вулкан» «жанатын тау» дегенді білдірмейді; оның болмысы от құсқыш тауға келіңкірейді. Себебі ол жер бетіне лава, ыстық газ, бу сияқты нәрселер атқылап шығатын, төбесінде шұңқырға ұқсас кратері не ойысы бар геологиялық түзілім. Қазіргі кезде «мұз тау» «айсберг» сөзінің баламасы ретінде қолданылып келеді. Әлихан Бөкейханның еңбектерін тілдік тұрғыдан арнайы зерттеп, ғалымның ұтымды атауларын ғылыми айналымға енгізу қажет.

Қыр баласы жарық көрген кітаптың бәрін сынап, теріске шығара бермеген. Тұрағұл Абайұлы аударған «Ұсақ жануарлар жұқпалы ауруды таратады» (Мәскеу, 1927. 48 бет) деген кітап туралы: «Тұраш қазақтың тұрмысының тамырын ұстай білетін, қазақтың қолынан келетін айла-амалды жазған. Кітаптың тілі

түсінікті, жеңіл жазылған. Оқудағы балалар, хат білетін әйелдер бұл кітапты оқыса, артық іс болады».

Жүсіпбек Аймауытұлы аударған «Психология» (Ташкент, 1926. 375 бет) туралы: «Жүсіпбек психологияға жаңа көзқарастарды да жазған. Мұндай кітапты орыс тілінде оқу үшін біраз білім керек. Қазақ тілінде оқу үшін одан да гөрі білім керектірек, Жүсіпбек кітабын шама келгенше жеңіл тілмен жазған. Мұндай кітапты жеңіл тілмен жазуға өте зор ұсталық керек. Мағынасы терең нәрсені қанша жеңіл тілмен жазсаңда, жайлап, асықпай ойланып оқуды керек қылады. Солай оқыса бұл кітаптан оқытушылар көп пайда алады. Кітапта орнықпаған бір-біріне қарсы ойлар кездесе, оған әрине жазушы жазықты емес, психология білімі басқа білімдердей таластан шыға алмай жатқандығы жазықты», – деп жазады.

Профессор Гейкіден «Пийзійкелік жағырапияны» қазақ тіліне тәржімалаған Байтасұлы Абдолланың аудармасы (Ташкент, 1924. 204 бет) турасында: «Абдолла жолдас орыс кітабын қазақшалауға шебер. Кітаптың сөзі хат білетін қазаққа түсінікті. Бұл кітап мектеп сайын болғаны оң. Мұғалім қолына алып отырып, балаларға сабақты әңгіме қылып айтуға жақсы құрал», – деп жазса, профессор Ю. Вагнерден аударған «Жануарлар туралы әңгімелер» деген кітабы (Ташкент, 1924. 126 бет) жайында: «Абдолла жолдас орыс кітабын қазақшалауға шебер. Кітаптың қазақшасы хат білетін қазаққа түсінікті. Бұл кітапша мектепте, мұғалімде болғаны оң. Мұны оқып алған мұғалім балаларға сабақ берсе, құрал болады. Орыс тілін білмейтін жастар бұл кітапты оқымаса болмайды», – деп жазған. Сол сияқты М. Томскийден «Ресейде кәсіпшілер қозғалысы» деген кітапты аударған (Орынбор, 1925. 59 бет) Ешмағамбетұлы туралы: «Бұл кітаптың қазақшасы өте түсінікті. Ешмағамбетұлы

орысшадан аударуға шебер екен», – деп баға береді.

Ал профессор Ю.Вагнерден «Әуе туралы әңгімені» аударған (Ташкент, 1924. 77 бет) Қ. Смайылұлын қатаң сынға алып: «Бұл кітапша «Білім басының» бірінші бөлімі. Ю. Вагнер жазған кітапшалардың ең оңайы – осы кітапша. Қазақ баласына ең бір керек кітапша. Жалғыз-ақ бұл кітапша өте жаман болып шыққан», – деп, нақты дәйектер келтіреді де мақаласын: «Сондықтан, менің қарауымша, бұл – әдемі аударылмаған кітап», – деп аяқтайды.

Сол сияқты Мананикиннен аударылған «Ана мен бала» деген 29 беттік кітапты аударушыларды да (Шомбалұлы Мәжит, Ермек келіні Рақия, Досжанқызы Аққағаз, Есқызы Сараның аудармаларын сынайды. Кітапта орыс тіліндегі «доктор» сөзінің біресе «доктур», біресе «доктұр», біресе «доғдыр» болып түрліше жазылғанын айта келе: «Мұның бірін ғана алу керек қой. Бұл сөздердің орнында қазақ қолданған «дәрігер» бар. «Дәрігер» деп жазса, қазаққа түсінікті ғой», – деп жазады.

Әлихан Бөкейханның мұндай жазбаларынан, бір жағынан, сол кезде жарық көрген еңбектер, аудармалар туралы ақпарат алсақ, екінші жағынан, сол кездегі функционалдық стильдердің, оның ішінде ғылыми стильдің қалыптасуын көреміз, үшіншіден, ХХ ғасырдың басындағы аударма саласының дамуы туралы ақпарат аламыз; төртіншіден, Қыр баласының ұстанымдарын, тұжырымдарын нақтылап, олардың бүгінгі таңдағы инновациялық парадигмалармен байланысын аңғарамыз.

Ғалым шағын мақалаларында когнитивті лингвистикаға қатысты ұғымдар мен атауларды да қолданады. Абдолла Байтасұлының профессор Гейкіден аударған «Пийзійкелік жағырапия» атты кітабына жазған сынында Қыр баласы: «Адам баласының көріп, естіп, иіскеп, тындап, татып білетін дүниедегі нәрселер

АЛАШ ТУЫ АСТЫНДА

көрініс физикаға жатады... Бұл кітапта ана бес күзетші бақылап білетін табиғат мүшесінің бәрі де қысқаша әдемі жазылған», – дейді. Сыншының көрініс физикаға жатқызған бес нәрсесі (көріп, естіп, иіскеп, тыңдап, татып білетін дүниедегі нәрселер) – когнитивті лингвистикадағы сезімдік танымға жататын категориялар. Оны ғалым бес күзетшіге теңейді.

Қазақғылымында сезімдік, логикалық таным ежелден-ақ белгілі. Әл-Фараби, Ибн Сина, Омар Найям сынды ғұламалардың ұстанымдарында көрініс тапқан бұл танымдар Шаһабуддин Маржани, ғұлама Дауанидің еңбектері арқылы қазақ даласына да кеңінен тараған еді. Сол себепті Ибраһим Құнанбайұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, т.с.с. ойшылдардың еңбектерінде де сабақтастық тапқан.

Бүгінгі таңда қазақ тіл білімі инновациялық бағыттар тұрғысынан қарастырылуына байланысты көптеген ұстаным-түсініктер жаңа

қырынан зерттеле бастады. Бұл орайда көбінесе жаңа, тың дүниені шет ел тәжірибесімен, шет елдің озық үлгісімен байтаныстыру әдетке айналған. Сол себепті когнитивті лингвистика, функционалды лингвистика, коммуникативті грамматика т.с.с. бағыттарды сипаттауда жалпы тіл біліміндегі зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін негізге аламыз. Шын мәнінде, қазіргі қазақ тіл біліміндегі инновациялық парадигмалар, жаңа бағыттар Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінде жан-жақты сипатталғанын көруге болады. Осыған байланысты Әлихан Бөкейханның қазақ әдеби тілінің дамуына, қазақ тіліндегі функционалды стильдердің қалыптасуына, қазақ терминологиясының дамуына қосқан үлесін қазіргі қазақ тіл біліміндегі когнитивті лингвистика, функционалды лингвистика, коммуникативті синтаксис, лингвоэкология, лингвомәдениеттаным, т.с.с. парадигмалармен байланыстыра зерттеудің маңызы зор.

«اليحان بوكه يحان – لينگوه كولوگيا ماسهله سن «سوز هتкен عالم»

جۇبايه ۋا و .

«ال-فارابي اتىنداعى قازاق ۇلتتىق ۇنيۋەرسىتەتنىڭ وقتىشۇسى،
فيلولوگيا علمىنىڭ دوكتورى

20 - عاسردىڭ باسندا قازاق ادەبىي ەتىلىنىڭ دامۇنا وزىندىك ۇلەس قوسقان، ادەبىي ەتىلدىڭ، فۇنكتسىيونالدىق ستىلدەردىڭ قالىپتاسىپ، ورکەندەۋىنە باعت سىلتەگەن، علمىي تۇرعىدان دايەكتەگەن، قازاق علمىندا وزىندىك ورنى بار عالمدارىمىزدىڭ ەبىرى - اليحان بوكه يحان. ەلدەگى ساياسىي-الەۋمەتتىك، ەكونومىكالىق جاعداياتتى تالداپ، بولاشاق دامۇنا ەجون سىلتەۋمەن قاتار ۇلت كوشباسشىسى ادەبىي ەتىلدىڭ دامۇنا، تەرمىن جۇيەنىڭ قالىپتاسۇنا دا باعت كورسەتىپ وتىرعان. بۇل ورايدا عالم كوركەم اۋدارمامەن قاتار علمىي اۋدارمالار جاساپ، ۇلگى كورسەتتى؛ 20 - عاسردىڭ باسندا جارىق كورگەن ەڭبەكتەردى تالداپ، دۇرىس-بۇرىس كورسەتىپ وتىردى. وسىعان بايلانىستى اليحان بوكه يحاندى سول كەزدەگى ادەبىي ەتىلدىڭ دامۇنا، فۇنكتسىيونالدىق ستىلدەردىڭ ورنىنى ۇلەس قوسىپ، باعدارىن ايقىنداغان، لينگوه كولوگيا ماسهله سن ەسوز ەتكەن تىلدىك تۇلعا رەتىندە تانىغا بولادى. اعارتۇشلىق يدەياسىن، ۇلتتىق سانانى كوتەرۋ يدەياسىن ۇستانعان عالم ۇلتتىڭ دامۇنىدا مادەنيەتنىڭ، اسرەسە ەتىلدىڭ الار ورنى ەرەكشە بولاتىنىن تەرەڭ ەتۇسىندى.

مۇراعات دەرەكتەرىنە زەر سالساق، ە.ا. بوكه يحان «گەوگرافيا»، «استرونوميا»، ە.ماروۋ «الگەبرا»، «گەومەتريا»، «فىزىكا»، م.جۇماباەۋ «پەداگوگىكا»، ج.ا.ايمائوۋ «ديداكتىكا»، ف.عالمجانوۋ «فىزىكا»، ب.سارسەنوۋ «گەومەتريا»، ي.تۇرعانباباەۋ «ارىفمەتىكا»، ق.كەمەشگەرۋلى «خىميا»، «جاراتلىستاتۇ» پاندەرى بويىنشا وقۇلىقتاردى قازاق تىلىنە اۋدارغانىنان [1، 11-12-ب.]. حاباردار بولامىز. فيلولوگيا علمىنىڭ كانديداتى گۇلجيحان كويدەنوۋا «قازاقتىڭ العاشقى «استرونوميا» وقۇلىعى» اتتى ماقالاسىندا اليحان بوكه يحاننىڭ ك.فلامماریونان اۋدارغان «استرونوميا ەلىپ-ەبىي» (ماسكەۋ، 1924. - 225 بەت)؛ د.گراۋەدەن اۋدارغان «دۇنيەنىڭ

قۇرىلىسى» (ماسكەۋ، 1926. - 101 بەت)؛ ت. تۇتكوۋسكىيەن اۋدارغان «جەردىڭ قىسقاشا تارىخى» (ماسكەۋ، 1926. - 102 بەت)؛ «مۇعالمىدەرگە خات: پىلانەتەر» (جاڭا مەكتەپ، 1926. - №14-15. - 21-25-ب.ب.) سىياقتى اۋدارمالارى بولغاننى ايتادى [2].

اۋدارمالارىندا ئاليحان بوكەيخان كىتاپتىڭ جالپى بۇقاراعا تۇسىنىكتى بولۇنما ەرەكشە ئمان بەرىپ، قازاق دۇنيە تانىمىنا لايىق بولۇن نەگىزگى ۇستانم ەتەدى: «بۇلت جوق اشق تۇندە جازىق دالاعا شىعپ اسپاندى قاراستىرساق، توزغان قاراشا ءۇيدىڭ جىرتىغىنداى كۇن، جارىق جۇلدىزداردى كورەمىز. وسىلاردىڭ شىندەگى ەڭ جارىقى قاشان قاراساڭ دا، ءبىر ورىننان كوشپەگەن سىقىلدى كورىنەدى. ەڭ جارىق، ەڭ سۇلۇ جۇلدىزدار قوزعالسا دا، ماتاۋلى تۇيەدەي ماتاۋن جازبايدى. وسىنداى ماتاۋلى جۇلدىزدى، جۇلدىزشالاردى «ۇيالى جۇلدىز» دەيدى. ۇيالى جۇلدىزدار اسپان كەڭدىگىندە شاشىپ تاستاعان اسىقتاي، شاشىلىپ جاتىر»؛ «پىلانەتەردىڭ كوبىنىڭ ەرتكەن قوششىسى بار. پىلانەتەردەن كۇننەن اينالغاندا قوششى جولداستارى كۈلەڭكەدەي ەرىپ پىلانەتەردەن اينالادى دا جۇرەدى. ءبىزدىڭ جەردىڭ قوششى جولداسى ايدىڭ قىلغانى دا - وسى» [3، 210-266].

ئاليحان بوكەيخان وقۇلىق دايارلاۋمەن قاتار ۇلتتىق تەرمىنولوگىيا، اۋدارما ماسەلەسىنە ەرەكشە كوڭىل بولپ، شىققان كىتاپتاردىڭ ءتىلىن، ماتەريالدىڭ بەرىلۋىن، قازاق دىلىنە (مەتالىتەنە) قانشالىق سايكەس كەلەتىنىن، تەرمىندەردىڭ بەرىلۋىن دە تالداپ وتىرعان. عالم «ەڭبەكشى قازاق» گازەتى، «ايەل تەڭدىگى» جۇرنالدارىنىڭ بەتىندە «كىتاپ سىنى» دەگەن ايدارمەن اۋدارىلعان ەڭبەكتەرگە قاتىستى پىكىرىن ءبىلدىرىپ وتىرعان. ماسەلەن، ابدوللا بايتاسۇلىنىڭ پروفەسسور يۇ.ۋاگنەردەن اۋدارغان «جانۇرلار تۇرالى اڭگىمەلەر»، پروفەسسور گەيكىدەن اۋدارغان «پىزىكەلىك جاعىراپىيا» اتتى كىتابىنا، مۇختار اۋەزوۋنىڭ يۇ.ۋاگنەردەن «جەردىڭ جاراتىلىسى جايىنداى اڭگىمەلەر»، ق.سىماعۇلىنىڭ پروفەسسور ۋاگنەردەن «اۋە تۇرالى اڭگىمە»، ەشماعامبەتۇلىنىڭ م.تومسكىيەن «رەسەيدە كەسىپشىلەر قوزعالىسى»، ت.س.س. اۋدارمالارىنىڭ تىلىنە، تەرمىندەردىڭ قولدانىسىنا قاتىستى پىكىرىن ءبىلدىرىپ، ەڭبەكتەردىڭ ماڭىزى مەن مازمۇنىن ءسوز ەتكەن. سىنشى اۋدارمانىڭ قاراپايمى حالقتىڭ تۇسىنۋىنە جەڭىل بولۇ جاعىنا باسا كوڭىل بولۇ كەرەگىن، تۇپنۇسقاداعى كۇيىنشە الۇ وقۇشعا تۇسىنىكسىزدەۋ بولاتىنىن ەسكەرتەدى. قىر بالاسىنىڭ بۇل تۇرىداى تۇجىرىمدارىن نەگىزگە الا وتىرىپ: «ئاليحان بوكەيخان قازاق ءتىل بىلىمىندەگى لىنگۋوستىلىستىكا، كوگنىتىۋتى لىنگۋىستىكا،

كوممۇنيكاتىۋى سىنتاكسىس، لىنگۋوۋە كولوگيا سىياقتى باعتتاردىڭ نەگىزىن قالاۋىشلاردىڭ ءبىرى بولدى» دەۋگە تولق نەگىز بار.

عالم ءتارجىماشى وقۇلىق، كىتاپتاردى قازاق تىلىنە اۋدارعاندا ادەسانت، ادەسات فاككتورىن ەسكەرىپ، قازاقتىڭ دۇنيەتانىمىنا، دىلىنە لايىقتاۋى كەرەك ەكەنن ايتادى. سىناعان كەزدە قاي جاعىنا ءمان بەرەتىنن عالم بىلايشا تۇسىندىردى: «ورىستىڭ كىتابىن قازاقشالاعاندا ءبىلىمىن، دالەل-ءادىسىن بوكتەرىپ، قانجىعاغا بايلاپ، «قاراڭغى قازاققا اپارىپ بەرەم»، - دەپ، كىتاپشانىڭ باسنا تىماقتى كىگىزىپ، كىسەنى بەلىنە بۇندىرىپ، قازاقتىڭ قىلىش قۇلان جالىنا مىنگىزىپ اكەتكەن وڭ بولادى. قازاقشالاعان كىتاپتاردى سىناعاندا مەن وسى جولمەن سىنايمىن» [4].

بۇل ورايدا سىنشى اۋدارماشىلارغا احمەت بايتۇرسىنۇلىن ۇلگى ەتەدى: «ورىستىڭ كىتابىن قازاققا دەپ وزگەرتكەندە كرىلوۋتىڭ باسنا تىماق كىگىزگەن احمەتتى ۇمىتپاۋ كەرەك» [5].

كىتاپتى اۋدارعان كەزدە قازاق بالالارىنىڭ ايلق ءبىلىمىن ەسكەرۋ قاجەت ەكەنن ايتادى: «گەيكى «بالالاردى ەلەڭدەتەم» دەپ ساياحاتقا شىعادى: كوشە مەن كوپىردى باسىپ جۇرەدى. بۇل قالادا وسكەن ەۋروپانىڭ بولمەدە باسقا تۇك كورمەگەن بالاسىنا جاقسى-اق. دالاعا شىقسا، كوشە باسپاي، قالادان شىقسا، كوپىر وتپەي بۇلار قايتەدى؟ قازاق بالاسىنىڭ ءومىر بويى ساياحات. كوشە دە، كوپىر دە بىزدە جوق. مۇنى ابدوللا نە دەپ قازاققا جازادى؟» [5]. كىتاپتى اۋدارۋ بارىسىندا تۇپنۇسقاداعى كۇيىنشە اۋدارماي، قازاق وقىرمانىنىڭ دۇنيەتانىمىنا لايىقتاۋ كەرەك ەكەنن ەسكەرتەدى: «...ەشماعامبەتۇلى ... تومسكىي جولداسقا ەرىپ، كىتاپ، ونىڭ كىتاپشاسىن ءوز كۇيىندە اۋدارعان دا قويغان. كىتاپشادا تولىپ جاتقان كەستە سان، سىپىرلار بار. بۇلار بۇتاسىز دالادا، كىتاپسىز قىردا وسكەن قازاقتىڭ كوزىن اداستىرىپ، كىتاپشانى وقۇدى قىيىنداۋى مۇمكىن... ورسى كىتابىن ءدال ءوز كۇيىندە اۋدارىپ، «سونمەن قازاقتىڭ قاراڭغى ەڭبەكشىسىن تانىستىرا قويام» دەۋ دۇرسى مەس. كىتاپتىڭ دالەلىن، پىكىرىن پايداغا اسىرىپ، وقۇشىنىڭ كىم ەكەنن ەستەن شىعارماي وتىرىپ اۋدارعان ءجون عوي» [6، 121].

بۇل ورايدا قىر بالاسى بۇگىنگى تاڭدا كوممۇنيكاتىۋىتىك سىنتاكسىستە ايتىلىپ جۇرگەن ادەسات، ادەسانت فاككتورىن ءسوز ەتكەنن اڭعارامىز. اۋدارماشىلار كىتاپ اۋتورىنىڭ نىمەن كەتە بەرمەي، قازاققا تۇسىنىكتى بولۇ جاعىن كوزدەۋى كەرەك ەكەنن ايتادى: «جازۋشى ۇاڭنەرگە مۇرىنن تەسىپ، كوشكە تىركەلگەن تايلاقتاي ەرىپ، 44، 45-بەتتەردە لەنىنگرادتى، ونداغى پاتشا زامانىنداغى ەرلەردى بايلاپ، ماتاپ سالاتىن قورعاندى سالعان جەرگە نەۋا

وزەنى قۇمدى، توپىراقتى، توزاڭدى جيعانن جازادى. ءامۇداريا ءوز قۇممەن ءوزىن ءوزى بوگەپ، ەسكى تاريحقا قۇياتىن كاسپىي تەڭىزىن تاستاپ، وسى كۇنى ارال تەڭىزىنە قۇيىپ تۇر. برعىز، قابىرعا، تورعاي ءوز قۇمدارىمەن وزدەرى بوگەلىپ، ەبىر-ەكى اتانىڭ ومىرىندە ولاي ەبىر، بۇلاي ەبىر بۇرىلىپ اعىپ تۇر. شىدەرتى، ولەڭتى (كەرەكۋ ۇيەزى) ءوزىن ءوزى بوگەپ، ەرتسىكە قۇيۇدان قالىپ تۇر... تارباغاتايدىڭ تەرىستىگىندەگى، شىڭخەستىڭ تەرىستىك شىعسىنداغى وزەندەردىڭ كورگەن كۇنى دە - وسى. قازاققا دەپ كىتاپ جازىپ، نەۋا وزەنمەن باسنى نە دەپ اۋىرتامىز؟» [5].

ءاليحان بوكەيخان اۋدارماشىلار كىتاپتاغى مالىمەتتى قازاقتىڭ دۇنيەتانىمىنا ىڭعايلاۋى كەرەك ەكەننى ەسكەرتە كەلىپ، قازاققا تۇسىنىكىسىز بولاتىن باسى ارتىق مالىمەتتىڭ بەرىلمەگەنى ءجون ەكەننى ايتادى: «گەيكى «ورىستىڭ وزەندەرى جازىقتۇرى عانا سۇعا مولايادى» دەپ، مۇنى كىتابىندا ەكى جاعىنان قۇرساۋلاپ ( ) كەتەدى. ابدوللا وسىنى دا العان. گەيكى اعلىشىن ەمەس پە؟ كىتابى لوندوندا باسىلعان جوق پا؟ گەيكى: «اق شالمالى تاۋلار نورۋەگىادا، تاغى دا گىمالايدا»، - دەيدى. ابدوللا وسىمەن مۇحتاسار قىلادى. (188§، 189§). پامىر، تۇركىستان، التاي، تارباغاتاي قايدا؟ بۇلار اق شالمالى تاۋلار ەمەس پە ەدى؟» [4].

سىنىشى تۇيىنۇسقا كىتاپتاغى جەر-سۋا تاۋلارىن سول كۇيىنشە بەرمەي، ونىڭ ورنىنا قازاق دالاسىنداغى سىپاتتارى ۇقساس تاۋ، وزەن-كولدى مىسالعا كەلتىرۋ قاجەت ەكەننى ەسكەرتەدى: «قازاققا دەپ كىتاپ جازىپ، نەۋا وزەنمەن باسنى نە دەپ اۋىرتامىز؟» ەبىزدىڭ رەسەيدە مۇنداي (باسى بۇلاقتان شاققان) وزەندەر وتە از»، - (47-بەت) دەپ ۋاگنەر مەن قازاق جازۋشىسى جازادى. از بولسا، بۇلاقتان شىققان وزەن نىزدەسەڭ، سارىارقاغا ءجۇر! تارباغاتايدا مۇزتاۋىنان قار استىنان شىققان وزەندەردەن باسقا سارىارقانىڭ بار وزەنى بۇلاق بولسى باستالادى [4]. «مۇنداي مۇزدى وزەندەر ەبىزدىڭ كاۋكازدا دا بار» (27-بەت) دەپ جازۋشى كەلەدى. كاۋكاز قاشان سىزدىكى ەدى؟ مۇندا مۇزدى وزەن التاي، الاي، تارباغاتايدا جوق پا ەدى؟» [5]. 46-50 بەتتەردە ۋاگنەر دە، ەبىزدىڭ قازاق جازۋشىسى دا قىرىمدا سالعىر وزەننى، مۇنىڭ باسى بۇلاق بولسى شىققان شاتىرداغدى (شاتىرتاۋ عوي!) ەرىنبەي-اق جازىپتى. ەكەۋىنىڭ دە سوندا نىزدەگەنى - بۇلاق. ونداي وزەن، ونداي تاۋ، ونداي بۇلاق قازاق جەرىندە جوق پا ەدى؟ وزەننىڭ باسنى - بۇلاقتى، ول بۇلاق اققان تاۋدىڭ باسنى قازاق قىرىمىنان نىزدەي مە؟ قازاققا تۇسىنىكتى، قازاق كىتاپ جازعاندا وسىلاي جازا ما ەكەن؟» [5].

ءاليحان بوكەيحاننىڭ نەگىزگى ۇستانىمى - اۋدارماننىڭ قازاققا ۇعىنىقتى بولۇى، قازاق بالالارىنىڭ جاتىسنىباي قابىلداۋى. ول ءۇشىن، ارىنە، قازاق بالالارىنىڭ كورىپ جورگەن، بىلەتن دۇنيەسى بەرىلۇى كەرەك، قازاق دالاسىنداى تاۋ-تاس، وزەن-كول اتالۇى كەرەك.

سونداى-اق سىنىشى قانداى دا ءبىر ۇدەرىستى تۇسىندىرگەندە تۇپنۇسقاداعى زات اتاۋلارىن قازاقتىڭ كۇندە كورىپ جورگەن زاتتارمەن الماستىرۇ قاجەت ەكەنن كورسەتەدى: «ابدوللا سىتاقان(§64)، تارەلكە (§70)، زىرىلداۋىق (§32) دەپ جورە بەرەدى. سىتاقاننىڭ ورنىنا قىستىگۇنى جىلى ۇىگە الپ كىرگەندە تەرلەپ قويا بەرەتن بالتا، كەتپەن، ۇزەڭگىنى؛ زىرىلداۋىق ورنىنا ۇرشىقتى؛ تارەلكەنىڭ ورنىنا تاباقتى العاندا، يىرگەن تۇرعىشىل ساقاداى جازعان ءسوزىڭ وقۇشنىڭ وينا الشىسىنان تۇرا كەتپەي مە!؟» [4]. قازاقتىڭ بالاسى قىستىگۇنى دالادا جاتقان بالتا، كەتپەن، ۇزەڭگىنى جىلى جەرگە كىرگىزسە، بىردەن تەرلەپ كەتەتىنن كورىپ جورگەندىكتەن، سىتاقاننىڭ ورنىنا سول زاتتاردى مىسال رەتىندە الۋ كەرەگىن ايتادى. سول سياقتى زىرىلداۋىق ءسوزىنىڭ ورنىنا اپا-اجەسىنەن كۇندەلىكتى كورىپ جورگەن ۇرشىقتى مىسالعا كەلتىرۇ كەرەك ەكەنن ايتادى. سىنىشىنىڭ ءوزى د.گراۋەدەن اۋدارعان «دۇنيەنىڭ قۇربىلىسى» اتتى كىتابىندا جەردىڭ ءوز وسىنەن اينالاتىنن ءتۇسىندىرۇ ءۇشىن ۇرشىقتاي اينالادى دەگەن تىركەستى قولدانادى، ال جەردىڭ كۇندى اينالاتىنن جەر كۇننەن دوڭگەلەك جولمەن، ارقانداى اتتاي اينالادى دەپ بەرەدى: «ۇرشىقتى، زىرىلداۋىقتى ءىرىپ تاقتايغا تاستاي بەرسە، ۇرشىق تا، زىرىلداۋىق تا سابىنان تىك تۇرىپ اينالمايدى، جامباستاپ، تەڭگە الاتىن جىگىتتەي، جانتايا اينالادى. جەردىڭ دە اينالاتىن سابى (جەردە شىنىندا تۇك ساپ جوق، جەردىڭ سابى دەگەندە وي جورىعان ساپتى ايتادى) جانتايىڭقى بولادى» [2، 210-266].

ءاليحان بوكەيحان اۋدارماننىڭ ءتىلىن سىناپ قانا قويماي، دۇرىس نۇسقاىسىن، قالاى جازعاندا قازاق بالاسىنا تۇسىنىكتى بولاتىنن دا ناقتى كورسەتىپ وتىرعان: «اۋەدەن سۇبق نارسە سىتەپ، ول نارسەنى كوگىلدىر ءتۇستى قاتتى نارسەگە اينالدىرىپ بولادى» (71-بەت) - دەپ جازۇشى كەلەدى. «سۇ قاتىپ، مۇز بولادى» دەسە بولمايتىن با ەدى؟ قاتقان اۋە بىردەن ءوزى دە كوگىلدىر مەس پە؟.. [7]. ۇاگنەر جەلدىڭ جوقتىعىن بىلدىرمەن دەپ: «ورمان تىپ-تىنىش، جاپىراقتار تەربەلمەيدى»، - دەپ كەلەدى. اعاشتىڭ جاپىراعىن قىمىلداشقان سىقىلدى (1-بەت) قاۋدى قىمىلداقتا قايىتەدى؟ جاپىراق قىمىلدايتىن ناشار جەلدە دە قاۋ جەلپىنىپ تۇرماي ما؟ [8]. «اركىم كورسە كەرەك: بوتەلكەدەگى سەلتەر سۇنىڭ (سەلتەرسكايا ۇودا)

теңнен еланда ыбер  т рлі  аз шыعاتнын» (10-бет) деп  азушы (20) -  асрды  асында « азушы»  сузы  розаме  налысушыларға  ана  мес,  азумен  налысатын адамдарды  арне қатысты қолданылған -  .ж.) келеді.  ай  азак м ны корып  ды?  л суды  рыша қарыпен  азанда  ай  азакқа  емды  суз болып кетті? сау ал -  ені    суты - қимзы,  шкны сауа -  лар  ары кырмеи ме?  лардан да қшықтым шықпай ма  кен? [8].  агер «тамшы  ас теһедіге»  ас  ыды  атырыннан су  атын қолданысы  ердегі су  ыған бетін корсеткен.  бзды  азак  азушысы да  сан  рып кеткен.  ағыр да тамшы  ыды  ырттынан тамып,  ерды  ымай ма?  ер  астан  умсақ,  ағыр тамшысы  бер саат тамса да  ыды.  асқа тамын  аудай тамшы млы, млыон  ыды тамды [5].  рне, « уден суы  арсе  стып,  л  арсені кылыр  усты қаты  арсеге  налырып болды» дегеннен  оры «су қатып, мз болды» деу, «ботелкедегі сеһтер суыны (сеһтерскыя  уда) теңнен еланда  бер  т рлі  аз шыعاتы» дегеннен  оры  ені,  шкны сауанда  суты кыртені  азак  ушын алдеқайда туыныкты  ры  атық  ені  елілі. сул сықты шыны «шар»  сузыны  рына «доп», «реһе  ке доп» дегенны  рына «урген қуық», «тр ба» дегенны  рына «кешредек» деп  ерген дурыс болатынын  тады. шет  тыды суздерін қолданында  азакқа туыныкты  тып туыныдырмеһен  ерып  тр  керек  кеннен  скертеды: «дыымге» (17-бет) деп  азушы келды.  дыымды  ай  азак  ыледы? «дыым - кезды 28 болыныны  ыры» деп  те шықса, қалам қажы ма? [5]. «шеһе мен баланы деһсулыен сақтау» деген мақаланы  дарған рақы «кынуылытаныа», «п ныктыер» деген суздерды сул кыынде  азанын келтырып: « ларды  е  кеннен коп сузыен  ыанданы  ды», - деп  азды [8, 252-254-б.].

мақсат -  улықты  тылын куделендырмеи,  ешыл де  ыныкты  ту. 20 -  асрды  асындағы  аш зыаллары  лым  тылын қарайым  алыкты  тынен тем  шақтатып, туыныксыз шет суздерін кыререк қолданды мақсат  теһен. сеһеи кыршылыкты кызын  шып,  азак  лын маденіетті  дерды қатарына  екзуды кыздеһен.

 айраткер  ры  алым  ыһан  оке  ыһан  азакты  ык- ыкке болыны келмеіды.  умшысы  ап,  геһшы  ап,  ы, кедей деп болыге қарсы. сул сеһепты « ел теһдығы»  урналында  арыаланы мақаланында: «саулы

كوميسсарياتى «كەدەيگە كىتاپ جازىپ باستىق» دەپ، كوكىرەگىن سوعار. ول - سوقىرلىق. كىتابىڭ تاپتىكى مەس، ەلدىكى»، - دەپ جازادى [8].

ءاليحان بوكەيخان سوزدەردىڭ ماعناسىنا، ترەكەسىمىنە دە ەرەكشە ەمان بەرگەن. اۋدارماداعى «ئاۋ باسىندا اق مارالداي كەرىلىپ جاتقان قار» (7- بەت)، «وزەندە دوڭگەلەك تاس» (32، 37- بەتتەر)، «اۋە - اينى سىياقتى زات، ول ارقىلى كورۋگە بولادى» (10- بەت)، «سۋ اۋزىنا كويىڭى شىعەپ قاينايدى» (38- بەت)، ت.س.س. قولدانىستاردى كەلتىرىپ: «اق مارال بار ما؟ قار كەرىلە مە؟ وزەن سۋى مالتالاعان تاس مالتاداي دومالاق مەس پە؟ دوڭگەلەك پەن دومالاقنىڭ ايرماسى زور مەس پە؟ جازۋشىنىڭ باسى دومالاق، ونى «دوڭگەلەك» دەپ بولا ما؟ اۋەنىڭ نەمەنەسى اينى سىياقتى؟ سۋدا اۋزى بار ما؟» - دەپ سىنايدى. ەسقىزى ساراننىڭ «انا مەن بالانى قورعاۋ جەتلىڭى» دەگەن ماقالاسىندا «اۋىل جەرىندەگى» دەگەن ترەكەستىڭ ورنىنا «اۋىلداغى» دەپ قولدانۋ كەرەك ەكەنن، كۇڭ ەلدى بولمايتىندىقتان، «ەلسىز كۇڭ» دەگەن ترەكەستىڭ ورنىسىز ەكەنن ەسكەرتەدى. سونمەن قاتار اۋدارماشىنىڭ «وسى گازەتنىڭ باسقا جەرلەرىندە تولىق جازىلعان» (21- بەت) دەگەن سويلەمدى كىتاپقا (!) باسقانىن سىناپ، رەداكتسىيا القاسى، اۋدارماشى كىتاپتى باستىرار كەزدە دۇرىستاپ تەكسەرۋى كەرەك ەكەنن ەسكەرتەدى [8].

ەر ەسوزدىڭ مانىنە تەرەڭ بويلاپ، ەسوزدى ورنىمەن قولدانا ەبىلۋ كەرەك ەكەنن اۋدارماشىلاردىڭ ەسىنە سالادى. ماسەلەن، «مۇنان كەيىن سالقىن سۋ جەلگە اينالادى» (35- بەت) دەگەن قولدانىستىڭ قاتە ەكەنن ايتىپ، دۇرىسىندا، سۋ جەلگە مەس، بۇعا اينالاتىنن ايتادى. سول سىياقتى «سۋىقتان شىققان مۇز تاۋلار تەڭىزگە جەتىپ، سول بويىندا تولقىن استىنا سۇڭگىپ كەتەدى» (28- بەت) دەگەن سويلەمدەگى «سۇڭگىپ كەتەدى» دەگەن ترەكەستىڭ قاتە ەكەنن ەسكەرتىپ: «مۇز سۇدان جەڭىل، مۇنى ەوزى دە جازىپ وتىر. مۇزدىڭ سۋ بەتىندە ەجۈزىپ جۇرگەنن كورمەگەن ادامنىڭ كوزى شىقسىن. ەندى بۇل مۇز سۇدا قالاي سۇڭگىدى؟ «سۇڭگىدى» دەگەنى - اداسقانى. مۇز سۇعا قايتىپ، پاروحوودتاي باتادى دا سۇدا جۇزەدى. مۇزدى تاس بايلاپ، سۇعا سالماسا، ەوزى سۇڭگىمەيدى»، - دەپ ناقتىلايدى [5]. «سۇدا ەرىپ، ەبىر قاتقاننان تاۋلار جارعى ۇلعايىپ، تاۋدىڭ تاسى ۋاتىلا بەرەدى» (37- بەت) دەگەن سويلەمدى سىنعا الىپ: «جارىلاتىن دا، ۋاتىلاتىن دا - تاس، تاۋ مەس. بۇ دا جازۋشى جولۋشى كەتكەندە انا بۇدىڭ كەبىن كىيىپ قالعان»، - دەپ جازادى دا قازاقتىڭ كوپ جەرىنىڭ اتى «تەسىك تاس» دەپ قويىلۋىنىڭ سەبەبىن كورسەتەدى [5]. «انا مەن بالا» دەپ اتالاتىن كىتاپتاعى «جاڭا تۇعان بالانى قالاي كۇتۋ كەرەك؟» دەپ اتالاتىن ماقالانى اۋدارعان اققاعاز دوسجانوۋانىڭ

«بالانى ساعاتپەن ەمىز»، «ەبىر رەت ون بەس مىنۇت ەمىز» دەگەن اقبل-كەگەسىن سىناپ: «ساعاتى بار قازاق قاتىنىن كورسەم، بۇيرماسىن. بالاغا بەرەتىن سۇدى قاسقىپەن ولشەتەدى. اققاعاز-اۋ، و قاسسىك - قاي قاسسىق؟» دەپ جازادى [8].

قىر بالاسى قازاققا ماقالا جازعاندا قازاقتىڭ تۇرمىسىنا قاراۋ كەرەگىن ەسكەرتىپ: «جاز دەدى!» - دەپ كۇلگە اۋناتا سالىپ، «ەپىستى» دەپ ۇستاتا بەرۋگە» بولمايتىنىن ايتادى [8]. عالمنىڭ اۋدارماشىلارغا قوياتىن نەگىزگى تالابى - تۇپنۇسقادان اينىماي، سول قالپىندا اۋدارا سالۋ ەمەس، اۋتوردىڭ جەتەگىندە كەتپەي، قازاقتىڭ دۇنيەتانىمىنا، دىلىنە، ايالىق بىلىمىنە لايىقتاپ، شىعارماشىلىقىپەن اۋداراۋ.

سونىمەن قاتار ءاليحان بوكەيىحان اۋدارماشىلار قازاق تىلىنە جات قۇرىلىمداردى قولدانباۋى كەرەك ەكەنىن ايتادى: «مىسال ءۇشىن» دەيدى، بۇل - ورسىتىڭ «دليا پرىمەر»-ءى عوي. بۇل قالامنىڭ تاس باسىپ، تاسىرقاعانىنا كۋا. مۇنان جازۋشى قازاق قۇتىلۋ كەرەك. «ياعنى»، «ياكى»، «ەگەر» دەيدى. بۇلار جازىلعان بەت تولىپ جاتىر. مۇندا تەرىپ تە كەرەك ەمەس. قازاق «ياعنى»، «ياكى»، «ەگەر» دەپ سويلەي مە؟ بۇ دا - سوزگە ولاقتىقتىڭ، قالامنىڭ شاپاندەنىڭ قامشى تىلەگەنى عوي» [9].

بۇگىنگى تاڭدا دا وسىنداي قولدانىستار ءجىي كەزدەسەدى. ءتپتى ورس تىلىندەگى «ەسلى، توگدا» قۇرىلىمىن تولىق قولدانىپ، شارىتى رايلى ەتسىتىكتەن كەيىن «وندا» دەگەن سوزبەن جالعاستىرۋشىلار دا بار. ونىڭ قاتە ەكەنىن قانشا دالەلدەگەنمىزبەن، سولاي قالىپتاسىپ، ابدەن جاتىق بولىپ كەتكەنىن ايتۋشىلار دا كوپەيدى. بۇل ورايدا احمەت بايتۇرسىنۇلىنىڭ «حالىق ءومىرى ءبىر جىلداپ، ون جىلداپ، ءحالتتا ءجۇز جىلداپ تا ەمەس، مىڭ جىلداپ سانالادى. سونداي ۇزاق ءومىرىنىڭ شىندە ءھام حالىقتىڭ داعدىلى تۇتىنىپ كەلە جاتقان سوزدەرى، ول سوزدەرىنىڭ بىرىنە ءبىرى جالعاسىپ تىزىلەتىن داعدىلى جولى، جۇيەسى، قيسىنى بولادى. ءھار جۇرتتىڭ تۇرىندە، تۇتىنعان جولىندا، مىنەزىندە قانداي باسقالىق بولسا، تىلىندە ءھام سونداي باسقالىق بولادى. ءبىزدىڭ جاسىنان ورسىشا يا نواعىشا وقىعان باۋىرلارىمىز ءسوزدىڭ جۇيەسىن، قيسىنىن ناعىز قازاقشا كەلتىرىپ جازا المايدى يا جازسا دا قىيىندىقىپەن جازادى. سەبەبى جاسىنان قازاقشا جازىپ داعدىلانباغاندىق. ورسىشا وقىعاندار ورس ءسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن. نواعىشا وقىعاندار نواعى ءسوزىنىڭ جۇيەسىنە داعدىلانىپ ۇيرەنگەن. قازاق سوزدەرىن الىپ، ورس يا نواعى ءسوزىنىڭ جۇيەسىمەن تىزىسە، ارينە، ول ناعىز قازاقشا بولىپ شىقپايدى» دەگەن تۇجىرىمى [10] وىعا

ورالادی. قازىرگى كەزدە تىلىمىزدە قولدانىلىپ جۇرگەن ءوز كەزەگىندە (ۋ سۆۋيۋ چەرەد)، جالپى، جالپى العاندا (ۋ وبشەم)، نەگىزى، نەگىزىنەن، نەگىزىندە (ۋ وسنوۋنوم)، ت.س.س. قولدانىستار - ورس ءسوزىنىڭ جۇيەسىنە داغدىلانپ قالعاننان پايدا بولغان قۇرىلىمدار عوي. ونداى سوزدەر سويلەم مۇشەسى دە بولا المايدى، سويلەمگە ەشقانداى ماغنا دا قوسپايدى. ارينە، مۇنداى قۇرىلىمداردان ارىلۇمىز كەرەك-اق!

ءاليحان بوكەيخاننىڭ ءوز تاراپىنان ۇسىنغان اتاۋلارى (تەرمىندەرى) دە از ەمەس. ماسەلەن: گەوگرافيا - جەر جازۋى، ايسبەرگ - مۇز تاۋ، فيلوسوف - ءبىلىم شەشەنى، وبسەرۋاتوريا - قاراۋىل ءۇي، ۋۆلكان - وت قۇسقىش تاۋ، سكورپيون - قارقۇرت، كوزەروك - سەرگە ءمۇيز، كۇننىڭ ءتاجى، قۇيرىقتى جۇلدىز، كوشپەيتىن جۇلدىزدار، جۇلدىز جاۋىنى، ت.س.س. عالم تەرمىندى نە سەبەپتى سولاي اتاعانن ناقتىلاپ، ءۋاجىن كەلتىردى: «لاتىن تىلىندە «وبسەربى» - «قارايمىن، باقلايمىن، باعامىن» دەگەن ءسوز. ولاى بولغان سوڭ بۇل ءۇيدىڭ قازاقشا اتى «قاراۋىل ءۇي» بولادى عوي». «گەۋ» گىرەك تىلىندە - «جەر»؛ «گىرەپە» - «جازۋ». ەكەۋىنەن «گەوگىراپىيە» دەپ ءسوز قۇرالغان. ءبىزدىڭ قازاق جازۋىشلارى ورسقا ەرىپ، «جاعىراپىيا» دەپ مۇنى الپ وتر. ءبىزدىڭ تىلدە جەر دە، جازۋ دا بار. گىرەكتىڭ «گەوگىراپىيەسىن» ءبىز «جەر جازىۋى» دەپ الساق، وڭ بولادى» [4]. قازىرگى كەزدە «جانارتاۋ» اتاۋمەن بەرىلىپ جۇرگەن «ۋۆلكان» ءسوزىنىڭ بالاماسى رەتىندە «وت قۇسقىش تاۋ» تىركەسىن كەلتىردى. دۇرىسىندا، «ۋۆلكان» «جاناتىن تاۋ» دەگەندى بىلدىرمەيدى؛ ونىڭ بولمىسى وت قۇسقىش تاۋعا كەلىڭكىرەيدى. سەبەبى ول جەر بەتىنە لاۋا، سىتىق گاز، بۇ سىياقتى نارسەلەر اتقىلاپ شىعاتىن، توبەسىندە شۇڭقىرعا ۇقساس كراتەرى نە ويسى بار گەولوگىيالىق ءتۈزىلىم. قازىرگى كەزدە «مۇز تاۋ» «ايسبەرگ» ءسوزىنىڭ بالاماسى رەتىندە قولدانىلىپ كەلەدى. ءاليحان بوكەيخاننىڭ ەڭبەكتەرىن تىلدىك تۇرىدىن ارنايى زەرتتەپ، عالمىنىڭ ۇتىمدى اتاۋلارىن عىلمى اينالىمعا ەنگىزۋ قاجەت.

قىر بالاسى جارىق كورگەن كىتاپتىڭ ءبارىن سىناپ، تەرىسكە شىعارا بەرمەگەن. تۇراعۇل ابايۇلى اۋدارعان «ۇساق جانۋارلار جۇقپالى اۋرۇدى تاراتادى» (ماسكەۋ، 1927. 48 بەت) دەگەن كىتاپ تۇرالى: «تۇراش قازاقتىڭ تۇرمىسىنىڭ تامىرىن ۇستاي بىلەتىن، قازاقتىڭ قولىنان كەلەتىن ايلال-امالدى جازعان. كىتاپتىڭ ءتىلى تۇسىنىكتى، جەڭىل جازىلعان. وقۇداعى بالالار، حات بىلەتىن ايلەدەر بۇل كىتاپتى وقىسا، ارتىق ءس بولادى» [8، 366-ب.]. جۇسپىبەك اймаۋىتۇلى اۋدارعان «پسىحولوگىيا» (تاشكەنت، 1926. 375 بەت)

тұрالى: «жұсипбەк психологикага жаңа козқарастарды да жарған. мұндай китапты орс теленде оқу ғұшн ғбраз ғблм керек. қазак теленде оқу ғұшн одан да ооры ғблм керек-герек, жұсипбەк китабин шама келгенше жеңил телмен жарған. мұндай китапты жеңил телмен жарғауа ое зор ұсталық керек. маенасы терекң нарсені қанша жеңил телмен жарсаңда, жаилап, асқипай виланп оқуды керек қилادی. солай оқса бұл китаптан оқитұшлар коп пайда алады. китапта орнқипаған ғбир-бирне қарсы вилар кердессе, оған арине жарұшы жарықты емес, психологика ғблмы басқа блмдерде виланстан шама алмай жарықты», - деп жарды [8, 380-б.].

профессор геккенден «пизикелік жарайпаны» қазак телен таржималаған байтасулы абулланың аудармасы (ташкент, 1924. 204 бет) тұрасында: «абулла олдас орс китабин қарашалаға шебер. китаптың ғсозы аат блетін қаракқа тұсынкіті. бұл китап мектеп сайын болғаны оқ. мұғалым қолна алып оырп, балаларға сабақты ағкме қилп айғаға жары қорал», - деп жарса [4], профессор йу. ғкнерден аударған «жануарлар тұрالی ағкмелер» деген китабы (ташкент, 1924. 126 бет) жапында: «абулла олдас орс китабин қарашалаға шебер. китаптың қаракшасы аат блетін қаракқа тұсынкіті. бұл китапша мектепте, мұғалымде болғаны оқ. мұны оқп оған мұғалым балаларға сабақ берсе, қорал болды. орс ғтелін блметін жартар бұл китапты оқимаса болмаиды», - деп жарған [9]. сол сияқты м. томскийден «ресеиде каспшлер қозғалысы» деген китапты аударған (орнбор, 1925. 59 бет) ешмаамбетулы тұрالی: «бұл китаптың қаракшасы ое тұсынкіті. ешмаамбетулы орсшадан аударға шебер екен», - деп баға береди [2, 115].

ал профессор йу. ғкнерден «ауе тұрالی ағкмені» аударған (ташкент, 1924. 77 бет) қ. самилулин қатақ сенға алып: «бу китапша» ғблм баснык» ғбирнші ғболмы. йу. ғкнер жарған китапшалардык еқ оғайы - осы китапша. қазак баласына еқ ғбир керек китапша. жалғыз-ақ бу китапша ое жарман болп шыққан», - деп, нақты дайектер келтереди де мақаласын: «сондықтан, менік қараймша, бұл - адемі аударылмаған китап», - деп аяқтайды [7, 127-128-б.]. сол сияқты мананикиннен аударылған «ана мен бала» деген 29 беттік китапты аударушларды да - шомбалұлы амажит, ермек

кеلىنى راقيا، دوسجانقىزى اققاعاز، ەسقزى ساراننىڭ اۋدارمالارىن سىنايدى. كىتاپتا ورس تىلىندەگى «دوكتور» ەسوزىنىڭ بىرەسە «دوكتور»، بىرەسە «دوكتور»، بىرەسە «دوكتور» بولپ تۇرلىشە جازىلعانن ايتا كەلە: «مۇنىڭ ەبىرىن عانا الۋ كەرەك قوي. بۇل سوزدەردىڭ ورنىندا قازاق قولدانعان «دارىگەر» بار. «دارىگەر» دەپ جازسا، قازاققا تۇسىنىكتى عوي»، - دەپ جازادى [8].

ەاليحان بوكەيخاننىڭ مۇنداي جازبالارىنان، ەبىر جاعىنان، سول كەزدە جارىق كورگەن ەڭبەكتەر، اۋدارمالار تۇرالى اقيات الساق، ەكىشى جاعىنان، سول كەزدەگى فۇنكسىونالدىق ستىلدەردىڭ، ونىڭ شىندە عىلمى ەستىلدىڭ قالىپتاسۋىن كورەمىز، ۇشىنىشىدەن، 20- عاسردىڭ باسىندا عى اۋدارما سالاسىنىڭ دامۋى تۇرالى اقيات الامىز؛ تورتنىشىدەن، قىر بالاسىنىڭ ۇستانمدارىن، تۇجرىمدارىن ناقتىلاپ، ولاردىڭ بۇگىنگى تاڭدا عى يىنوۋاتسىيالىق پارادىگمالارمەن بايلانىسىن اڭعارامىز.

عالم شاعىن ماقالالارىندا كوگىتئوتى لىنگۋىستىكاغا قاتىستى ۇعىمدار مەن اتاۋلاردى دا قولدانادى. ابدوللا بايتاسۇلىنىڭ پروفەسسور گەيكىدەن اۋدارعان «پىزىكەلىك جاعىراپيا» اتتى كىتابىنا جازعان سىنىندا قىر بالاسى: «ادام بالاسىنىڭ كورپ، ەستپ، يىسكەپ، تىڭداپ، تاتپ بىلەتن دۇنيەدەگى نارسەلەر كورنىس فىزىكاغا جاتادى... بۇل كىتاپتا انا بەس كۇزەتشى باقىلاپ بىلەتن تابىعات مۇشەسىنىڭ ەبارى دە قىسقاشا ادەمى جازىلعان»، - دەيدى [4]. سىنىنىڭ كورنىس فىزىكاغا جاتقىزغان بەس نارسەسى (كورپ، ەستپ، يىسكەپ، تىڭداپ، تاتپ بىلەتن دۇنيەدەگى نارسەلەر) - كوگىتئوتى لىنگۋىستىكا دا عى سەزىمدىك تانىمعا جاتاتىن كاتەگورىيالار. ونى عالم بەس كۇزەتشىگە تەڭەيدى. قازاق عىلمىندا سەزىمدىك، لوگىكالىق تانىم ەجەلدەن-اق بەلگىلى. ەال-فارابى، يىبى سىنا، ومار ەايىام سىندى عۇلامالاردىڭ ۇستانمدارىندا كورنىس تاپقان بۇل تانىمدار شاھابۇددىن مارجانى، عۇلاما ەداۋانىدىڭ ەڭبەكتەرى ارقىلى قازاق دالاسىنا دا كەڭىنەن تاراعان ەدى. سول سەبەپتى يىراھىم قۇنانباي ۇلى، ەماشھۇر ەجۇسىپ كوپەي ۇلى، شاكارىم قۇدايبەردى ۇلى، ت.س.س. وىشىلداردىڭ ەڭبەكتەرىندە دە ساباقتاستىق تاپقان.

بۇگىنگى تاڭدا قازاق ەتىل ەبىلمى يىنوۋاتسىيالىق باعتتار تۇرعىسىنان قاراستىرىلۇنا بايلانىستى كوپتەگەن ۇستانىم-تۇسىنىكتەر جاڭا قىرىنان زەرتتەلە باستادى. بۇل ورايدا كوبىنەسە جاڭا، تىڭ دۇنيەنى شەت ەل تاجىرىبەسىمەن، شەت ەلدىڭ وزىق ۇلگىسىمەن بايتانىستىرۋ ادەتكە اينالغان. سول سەبەپتى كوگىتئوتى لىنگۋىستىكا، فۇنكسىونالدى لىنگۋىستىكا، كوممۇنىكاتىۋتى گرامماتىكا ت.س.س. باعتتاردى سىپاتتاۋدا جالىپى ەتىل

**Салқынбай АНАР
БЕКМЫРЗАҚЫЗЫ**
*профессор, филология
ғылымдарының докторы*

ҚОШКЕ КЕМЕҢГЕРҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛІ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ГРАММАТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ ҒАЛЫМ

Қазақ даласы ХХ ғасыр басында қазақтың біртуар тұлғалары - Алаш қайраткерлерін тарих сахнасына шығарған-ды. Бұл азаматтар «Қараңғы қазақ көгіне, өрмелеп шығып» күн болды. Метафоралық мағынасындағы «Күн» емес, шын мәнінде білім мен өнерде, саясат пен ұлттың мәдениетін дамытуда ұлтымыздың рухани күніне айналды. ХХ ғасырдың аты әлем тарихында қалай болып жазыларын кім білсін. Қазақ тарихында өзінің қиын-қыстау, тар жол, тайғақ кешуімен, репрессия мен қуғындаудан көз аспаған қазақ зиялыларының көкірегін қан жылатқан қасіреттерімен жазылары анық. Ғасыр басында қазақ кеңістігінен шыққан Ә. Бөкейханұлы, Н. Төреқұлов, А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұханбетұлы, Қ. Жұбанұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Е. Омарұлы, Т. Шонанұлы т.б. сынды қазақ зиялыларының жазған-айтқан ғылыми, тіпті ғылыми-публицистикалық көсемсөздері қазақ ғылымы мен білімінің іргетасын қалады.

Біз «Қазақ тіл білімі тарихы» (2016) атты зерттеу жұмысымызда қазақ тіл білімінің ХХ ғасырдағы даму жолын былайша жүйелеген едік:

1. ХХ ғасыр басында алаш зиялылары қалыптастырған қазақ тілі білімі;
2. 40-60 жылдардағы қазақ тіл білімі: кирилл жазуы, кеңестік саясат үлгісіндегі формальды бағыт;
3. 60-80 жылдардағы қазақ тіл білімі: диахрониялық-синхрониялық бағыты;
4. Қазіргі қазақ тіл білімі: лингвомәдени бағыт.

ХХ ғасырдың алғашқы 30 жылында қазақ тіл білімі іргетасының мықты болып қалануының басты факторы алаш зиялыларының қажымас қайраткерлігі мен ұлтқа деген өлшеусіз сүйіспеншілігінің нәтижесі болды десек қателеспейміз.

Рухани мәдениетімізді дамытуға жанын сала кірісіп, үлкен еңбек сіңірген ірілердің бірі, есімі алтын әріптермен жазылатын біртуар

МАЗМҰНЫ

тұлға – Қошмұхамбет Дүйсебайұлы
Кемеңгеров еді.

Биыл туғанына 125 жыл толып отырған ақын, аудармашы, педагог, мемлекет қайраткері Қошмұхамбет (Қошке) Дүйсебайұлы Кемеңгеров небары 41 жыл ғұмыр кешіпті. Сол 41 жылдық ғұмырында артында өшпес мұра қалдырған Қошке Кемеңгерұлының үш томдық шығармалар жинағын Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті 2005 жылы жариялады.

Зерттеуші ғалымдардың көрсетуінше, Қ. Кемеңгерұлының қаламынан қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясы, лексикография, терминология, этимология, диалектология, қазақ тілінің әдістемесі, емле мен жазу, тіл тарихы мәселелеріне қатысты ғылыми еңбектер жазылған. Оқулық жазған, сөздіктер мен көмекші құралдар шығарған.

«Жауропалықтар үшін» жазған Қ. Кемеңгерұлының оқу құралы «Орта Азиядағы Шығыстану курсына» басылып, Тәшкент қаласында 1928 жылы жарыққа шыққан екен. Автордың өз көрсетуінше, «Бұл кітеп жетісіне 12 сағат қазақ тілі оқылатын әскер мектебінің бір жылдық пұрағырамына үйлес жазылған еді». Қошке Кемеңгерұлы 1924 жылдың 21 тамызында Орта Азия мемлекеттік университетінің медицина факультетіне ауысып, сол кезеңдегі Түркістан Республикасының орталығы Ташкентке келген. 1928 жылы Қошке Шығыстану факультетінің түріктану кафедрасына аспирант болып қабылданады. Сірә бұл еңбек осы жылдарда туған шығармашылық жеміс болса керек. САГУ-ге «1927 жылы Ташкенттегі Казпедвузға Смағұл Садуақасұлы директор болып келгенде, осы оқу орнына Қошкені оқытушы етіп алған» - деген деректі зерттеушілер келтіреді. Демек, бұл оқу құралын жазудың жоғары оқу орны үшін қажеттілігі жоғары, қазақ тілін оқытудың зәрулігі болғаны анық.

Өзге тілді аудиторияға қазақ тілін оқыту үлгісі тұрғысынан қарасақ, аптасына қазақ тілі 12 сағат оқытылған бағдарламаға үйлестірілген. Мықты бағдарлама. Қазіргі кезде қазақ тілін өзге тілді аудиторияға оқытудың нәтижесі неге аз деген сұраққа жауап та табылады... салыстыра ойлансақ...

Қошке Кемеңгерұлының оқу құралында қазақ тілін шетелдік аудиторияда оқытудағы грамматиканың алар орны да сөз арасында әдемі әдіптелген *«Қазақша оқып жүрген жауропалықтарға ең қиыны – тәуелдеу мен есімшелердің септелуі, сондықтан тәуелдеуді, 2-ші жылға қалдырып, есімшелерді 3-ші жылға қалдырып отырмын. Бұл іретті қолданғанда 20-ыншы баптағы шығыс жалғау туралы мақаланы өзгертіңкіреп алғашқы жылда оқитын болу керек»*. Бұндай әдістемелік ұсыныспен қазіргі әдіскер ғалымдар да толық келісер еді, тіпті үлгі алар едік.

«Үйдегінің тілін түздегі алмайды» дегендей, әр оқытушы өзінше әдіс қолданады, сонда да оқыту әдісі туралы бір-екі сөз айтқым келеді, - деп оқушыға емес, оқытушыға қарата айтқан мына сөздеріне бүгінгі ғалымдар мен оқытушылардың да назарын аударғымыз келеді: «Алғашқы жылы сабақтың негізі сөйлесу болады. Алғашқы жетілер оқушылардың тілін жаттықтыру мен құлағын үйретумен өткізіледі, содан кейін ғана тақтаға толық сөйлем жазып, оқыту жағына кірісіледі». Ал осы сөйлемді ғылыми тілде қазіргі терім сөздермен сөйлетіп көрелік. Яки сөйлеу, лебіздің маңыздылығы бірінші орынға шығарылған. Бұл дегеніміз - екінші тілді оқытудағы функционалдық грамматиканың маңыздылығын ілгері шығару деген сөз. Демек, ФГ-ның алғашқы ғылыми-практикалық бастау негізі Ақымет, Қошке сынды алаш қайраткерлерінің қаламына тиесілі болады.

«Әр мақаладағы сөздердің мағанасы күн бұрын оқушыларға таныс болу керек. Сөздің мағанасын білдіру үшін сүгіретті, шендестіруді (параллелизм), меңзесті (синонимы) әліптемені (описание), айқындауды (определение) қолдану керек, дерексізді деректімен түсіндіру керек, мисалдар келтіру керек, дауыс екпіні (интонация) мен, ыммен, бет-пішінді құбылту мен түсіндіру керек. Осы айтылғандардың біріне де болмайтын сөздердің ғана орысшасын айту керек» - деген Қошке Кемеңгерұлының пікірін оқып отырып, белесбетті қайта жасап алып жүргенімізге, яки қызметтік грамматиканы орыс тілі мамандарынан үйрендік деп жүргенімізге әрі ұяла, әрі кейістікпен қарауға тура келеді. Екіншіден, шендестіруді (параллелизм), меңзесті (синонимы) әліптемені (описание), айқындауды (определение) қазіргі күнде терім сөз ретінде кейде қолданып, кейде қолданбай жүргенімізге не дерміз?

Оқытудың ретіне назар аударалық:

- Кітап оқу іреті;
- Жазу іреті;
- Сөйлесу іреті;

Ал осы ретті қазіргі *оқылым, жазылым, сөйлесім* деп жаңадан тапқандай болып жүргеніміз тағы рас.

Ұсынылған оқу құралындағы ең белсенді қолданыстағы сөздерден тұратын, тек жай сөйлемдерден құралған шағын сөйлемдер мен мәтіндерге қойылған тақырыпшаларға көңіл бөліп қаралық:

- уақыт;
- орын;
- уақыт пен сан;
- адам;
- мектеп;
- әскер мектебі;
- кітеп-қана (кітапхана);
- жатақ үй;
- асқана;

- тазалық;
- ауру қана;
- сауық кеші;
- демалыс;
- үй іші;
- қат;
- тұтқынның зары ;
- киім;
- баспасөз; т.б.

Бұл мәтіндердің атауынан аңғарылатын нәрсе, оқушының санасына берілетін ақпардың жүйелілігі ғана емес, сонымен бірге оның үлкен философиялық астары мен мәнінде де. Қошке Кемеңгерұлының қазақ тілінің қарапайым деңгейін өзге тілді аудиторияға оқыту жүйесінің өзінде үлкен философиялық астар бар. Уақыт пен кеңістік ұғымы, сан ұғымы, АДАМ. Осы аса маңызды төрттік жүйені ала отырып, тілдік ақпарды қарапайымнан күрделіге қарай алмастырып өзіндік тамаша әдістемелік үлгі жасаған. Бұл оқу құралымен оқып отырған оқушы кішкене бала емес, ересектер. Олардың қабылдауына лайықталған жаттығуларда берілетін ақпардың таңдалуы үлкен дүниетанымдық және мәндік сипатқа ие.

Оқу құралының екінші бөлімінде Қошке Кемеңгерұлы грамматикалық деректерді топтайды.

Мына қызық дерекке назар аудартқым келеді:

Қазіргі кезде әліппе мен емлені қабылдау ісіндегі мәселеге айналып отырған – У мен Й –ге Қошкенің көзқарасы қалай болған?

«у – в (не русское), этот звук отличается от русского «в тем, что не происходит прижатия нижней губы к верхним зубам, а приподнимается к верхней губе, при чем последняя остается неподвижно.

й – й, как русское «й».

Байқағанымыздай, автор қазақ тіліндегі У мен Й дыбыстарын орыс тіліндегі дауыссыз

МАЗМҰНЫ

дыбыстармен салыстырып, оларды дауыссыздар қатарына жатқызып, созылмалы (плавные) дауыссыздар деп көрсетеді.

Қазақ етістігінің сөйлем құраудағы маңызын ерекшелей отырып, етістіктің «вид» категориясына бөлінбейтінін атап көрсетеді де, орыс тіліне аударғанда, тілдік жүйеге лайықтап, мағынасы мен мәнін сақтаудың маңыздылығын ескертеді.

Қошке Кемеңгерұлы орыс бөлімінде септік жалғауларын оқытудың өзіндік ерекше әдістемесін ұстанғаны анық. Яки, септік жалғауларын атау септігінен басталған жүйемен емес, тілдегі қолданыс белсенділігінің ыңғайына қарай түсіндіруді көздейді де, сол ізбен ізденеді. Етістік шақтарын үйренген оқушыға енді субъектінің қимылдық сипатын орнымен түсіндіруге талаптанған деген тоқтамға келеміз:

- 1) жатыс септігі – қимылдың кеңістіктегі орны;
- 2) барыс септігі - қимылдың кеңістіктегі бағыты;
- 3) табыс септігі – қимылдың кеңістіктегі затты нұсқауы;
- 4) көмектес септік – қимылдың кеңістікте орындалуы
- 5) ілік септік – меншік иесін көрсетуі;

Шетелдік студенттерге қазақ тілін екінші тіл ретіне үйрету үшін жазылған оқу құралы болғандықтан да, мұнда сөз таптары, олардың грамматикалық және функционалдық категориялары талданып, орыс тілімен салыстыра зерделеніп берілген. Ретіне қарай сөзжасамдық жұрнақтар туралы түсінік беріліп, олардың мағыналық қырлары да айқындалып отырған.

Қ. Кемеңгерұлының «Жаурупалықтар үшін» жазған оқу құралын қазақ тіл біліміндегі алғашқы салғастырмалы грамматикаға қатысты зерттеулердің бірі ретінде тануға толық болады. Оқу құралында қазақ тілінің тілдік құрылымына

қатысты грамматикалық тұлғалар толықтай нақтыланып, орыс тіліндегі тұлғалармен қатар салғастырылады. Ескерту ретінде әр форманың басты ерекшелігі мен мағынасы айқындалады.

Мәселен, көсемшенің –а, –е, –й тұлғаларын «несовершенное депричастие» деп атап, *Бара – идя. Келе – придя. Қарай – смотря. Жей – кушая* сипатында аударып түсіндіреді.

Қазіргі оқулықтарда ауыспалы келер шақ деп аталып жүрген «-а», «-е», «-й» көсемше тұлғасын Қ. Кемеңгерұлы «Настоящее-будущее время» деп алып, оның мысалын былайша түсіндіреді:

Простая и индивидуальная форма:

Мен сұрайын. Я прошу, я спрошу.

Сен сұрайсын.

Ол сұрайды.

Мен келемін. Я прихожу, я приду.

Сен келесін.

Ол келеді.

Осы шақ пен келер шақ тұлғаларын жатыс және барыс септіктерімен бірге беруіне де мән бар. Яғни автор олардың лебіздегі қолданысы мен қызметіне лайықтап, әрекеттің өтетін уақыты мен кеңістіктегі орнының нақты грамматикалық сипатын ашуда оңай әрі тиімді жолды тапқан деп пайымдауға толық негіз бар.

Қазақ тіліндегі етістіктің негізіне жалғанып қимыл есім тұлғасын туғызатын – у жұрнағы туралы айтқан пікірі де ой саларлық. «Суффикс -у, присоединяемый к основе глагола соответствует отглагольному имени существительному и неопределенному наклонению в русском языке» - деп жазған пікірі у тұлғалы қимыл есімінің грамматикалық және қызметтік мәнін нақты айқындайды. Қазақ ғалымдары күні бүгінге дейін кейде «тұйық етістік», «тұйық рай» санап келген тұлғаны Қошке Кемеңгеров орыс тіліндегі «отглагольное имя» -мен салыстырып, оның нақты сипатын ашып берді емес пе? Әрине,

біздің ғылыми пайымдауымызша да, -у тұлғасы «тұйық» емес. Ол - қимылдың атауы.

Мына мысалдарға назар аударып қаралық:

Ағарту

Себепші негіз: *ағарт - ақ-ар-т*;

Ақ – 1) белый; 2) благоприятный.

ағарт сөзінің негізгі мағынасы - нәрсені, затты ақтау, ақ бояу мен бояу.

-У тұлғалы қимыл есімі жалғану нәтижесінде:

1) Ағарту - қимыл есімі;

2) Ағарту - білім беру, оқыту, үйрену мағынасы қалыптасқан. Тілдік даму нәтижесінде «ағарту» сөзі заттық қалыпта. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (1-том) «ағарту» сөзінің заттық мағынасы «білім беру, оқыту, үйрету, тәрбиелеу» деген.

Мысалы:

Мектеп салып, ағартуға жол ашып.

Өскелең өрлей бердік қадам басып.

(Ақындар жырлары)

«Ағарту» сөзі – тарихи-ағарту, саяси-ағарту, оқу-ағарту т.б. сияқты тіркестерде келіп те атаулық мағына көрсетеді. Мысалы: *Қазақ ерікті тарихи-ағарту «Әділет» қоғамы алдында ұланғайыр міндеттер тұр. Халық ағарту жүйесіндегі жаңалықтың жаршысы, мәнді бастамалардың жаршысы.*

Азайту

Себепші негіз - *азайт* (аз-ай-т)

Аз -1) мало, немного; 2) редко;

3) немногочисленный, небольшой.

Азайт сөзінің негізгі мағынасы - кеміту, алу

-У тұлғасы жалғану арқылы:

1) Азайту – қимыл есімі

2) Азайту – алу - математикалық термин атауы қалыптасқан.

Мысалы: *Қосуға және азайтуға көбірек мысалдар шығарылады; сандарда қосу мен азайтуға амалдары орындалады.*

Айдау

Себепші негіз -*айда*

Ай - 1) говорить, рассказывать; 2) называть; 3) указывать, распоряжаться; (ДТС, 25)

Айда сөзінің негізгі мағынасы - нысанды (малды, көлікті) белгілі бір бағытта жіберу, айдау.

1) Айдау - қимыл есімі.

2) Субстантивтену нәтижесіндегі туынды мағыналары:

а) Физикалық шама. Айдау – перегонка;

ә) Қуғын-сүргін мағынасында. *Айдауда жүріп те, абақтыда жатып та, тіпті басы бос еркін күндердің өзінде өлім туралы ойлау, әрбір ашылған есіктің ар жағынан ажал күту-бұдан асқан қасірет, бұдан асқан қандай азап болмақ?*

б) Айдау жол тіркесінде - мал айдайтын, үлкен немесе орталық жол деген атрибутивтік мағынада жұмсалады. (*Қойды бір маусымды жайылымнан екінші жайылымға айдап апару үшін айдау жолы белгіленді*).

Демек, Қ. Кемеңгеров зерделеп, талдап отырған бір сөйлемдегі ойдың артында үлкен ғылыми байлам, тиянақты тұжырым бар деп санауға әбден болар еді.

Ғалымның рай тұлғасы туралы ойлары да өз кезеңі үшін жаңалық, жүйелі ғылыми пікір.

Қазақ тіліндегі сөздер мен олардың грамматикалық тұлғаларының орыс тіліндегі деректермен аударылып беріліп қана қоймай, грамматикалық тұрғыдан салғастырыла талдануы – үлкен ғылыми ізденістің нәтижесі екені даусыз.

Оқу құралының үшінші бөлімінде әліпби ретімен қысқаша сөздік берілген.

Қошке Кемеңгерұлының «Жауропалықтар үшін II жылдық оқу құралы» «Қазағыстан» баспасынан 1929 жылы жарыққа шығады. Біздің назарымызды аударған жағдай, бірінші жылдық пен екінші жылдыққа арналған мәтіндер ерекшелігі. Автордың өзі атап көрсеткендей, мұнда сөйлем құрылысы сәл күрделі, сөз қоры мол. Ең бастысы, кітапқа енген мақалалардың

МАЗМҰНЫ

түпқазығы заманындағы әлеуметтік мәселелерді қамтыған: 1) мектеп тұрмысы, 2) жыл уақыттары, 3) тазалық, 4) газет деректері, 5) әйел тұрмысы, 6) аймақ тану.

Мәселен, «Жетім» әңгімесіне көңіл бөліңіз.

Жетім

Біз бен бірге Омар деген бала оқып жүрді. Жалба-жұлба болып жүруші еді. Әуелде киімі жаман болған соң қорынып жүрді білем. Балаларға жоламайды, сөйлеспейді.

Мен бір күні қасына келіп:

– Атың кім? – деп сұрадым.

– Атым Омар

– Әке-шешең бар ма?

– Жоқ.

«Жоқ» дегенде көзі жыпылықтап, төмен қарады. Мен оны аядым. Басқа сөз сұрағаным жоқ. Байғұстың кітәбі жоқ екен. Мен оған оқуға кітабымды беріп жүрдім. Қызыл қарындашымның жартысын кесіп бердім. Ол мені жақсы көріп кетті.

«Омарға тимейік, болысып жүрейік» – деп жолдастарыма айттым. Олар да «жарайды» – деді.

Омар бұрын қорқақ еді, үйреніп кетті, жақсы оқиды.

Жетімдер көп пе? Қашан көп болды? Жетімдерді кеңес үкіметі қалай күтеді?

Қарапайым ой. Түсінікті сөздер. Сол замана шындығы. Сондықтан әңгіменің қуаты мол. Берер ақпары бар. Оқырманға ой салады.

Қошке жазып отырған әрбір мәтіннен осында сыр танысыз, ой түйесіз. Ойланасыз.

Осы жазбаларды қазіргі оқулықтарға неге қоспасқа? Немесе осының үлгісімен неге шағын мәтін құрамасқа деген ойдың келгені де рас. Бірте-бірте күрделене беретін мәтіндердің ақпараттық, танымдық мәні мықты.

Қорыта келгенде, алаш қайраткерлерінің бірі Қошке Кемеңгерұлының қаламынан туған көркем шығармалар мен ғылыми зерттеулер әлі де өз зерттеушілерін күтуде. Өзімізді танып, жөнімен бағалауға жеткіміз келсе, ХХ ғасыр басындағы қазақ қаламгерлері мен ғалымдарының еңбектерін әлі де терең зерттеу, зерделеу – ғылыми өзекті мәселе. Қошке Кемеңгерұлы - қазақ тіл біліміндегі салғастырмалы грамматиканың негізін қалаушылардың бірі. Бұл оқу құралының мазмұны мен грамматикалық талдануы - соның куәсі.

ТЫҒЫ БІР ТҰРҚИ

**Jetibai RAQYMBERDI
QAJYǴALIULY**

*Almaty qalasy №19 jalpy bilim
beretin mektepte qazaq tili men
ádebieti pániniń muǵalimi*

QAZAQ-TÚRIK POEZIASYNYŇ ÚNDESTIGI

Sheber Qudaı jer-álemge ult pen uly etip bólip qoıǵanymen, bir-birine uqsas, jaqyn qylyp jaratqan. Túr-turpatymyzben tanym-túsinigimizde azdy-kem erekshelik bolǵanymen, adamzat balasynyń túp negizi bir. Negiz bir bolǵandyqtan bári baýyr. Bul jaiynda aqyn babamyz Abai: «Adamzattyń bárin súı, baýyrym dep» dep ósiet qaldyryp ketken. Babalar taǵylymyn qubylanama eter bolsaq, jalpyadamzattyq rýhanı keńistikte tanymymyz tamyrlana túseri anyq. Sóz etip otyrǵan jalpyadamzattyq rýhanı sýsynnyń biri – poezia. Óleń arqyly da ómirdi, ónirdi tanyp bilýge bolady. Osyny negizge ala otyryp, hám elbasymyz N.Á.Nazarbaevtyń: «Túbimiz Túrık» sózin basty nazarda ustap, qazaq ám túrik jyrynyń ózindik ereksheligi, tanymdyq úndestigi jaily sóz etemiz.

Ár ulttyń tanym-túsigi, dúnieni qabyldaýy, ulttyq- mádeni paıymyna kóz júgirtý kerek bolatyn bolsa, sol ulttyń ádebietin ashyp qaraýǵa týra keledi. Ádebiet tekteriniń qai-qaisysyn (proza, lirika, drama) qarasańyzda ulttyń jan álemi kórinis beredi, tanymy bederlenedi. Al biz úshin ońtalysy – óleń, jyr. Abaisha aıtsaq: «Óleń shirkin ósekshi elge jaiar». Qazaq-Túrik aqyndarynyń jyrlaryn salystyra-

salǵastyra saralap, úndesimi men úlesimin, tolǵansymen tebreńisin, dúnieni qabyldaý, sýretteý erekshelikterin, uqsastyqtaryn asha otyryp úlesimin tabamyz.

Óleń – taǵdyr. Óleń – tanym. Óleń – álem. Óleń jaryqtyq jáıdan-jái týa salmasy anyq. Qasiretińdi jyrlap, qasietińdi kóteretin óleńniń ultqa eter eńbegi, qylar qyzmeti orasan zor. Ulttyń sanasyna serpin beretin, sol ultty qarattandyra, jigerlendire túsetin –óleń. Sonymen qosa janyna jalaý, oıyna ot berip, keydesin kótertedi. Sózimizdiń dáleli retinde túrik aqyndarynyń otty jyrlarynan úzindi bereik:

Е1, Túrigim, seniń qolyń qýatty,
Jaratastardy kúl talqan ǵyp ýatty.
Naızaǵaı bop jaýlaryńdy órtediń,
Iran, Qytaı, Úndi, Mysyr degender,
Seni kórip jer baýyrlap jylypty.

Mehmet Emin

Bul óleń joldarynda ásirese birinshi, ekinshi tarmaqtaryndaǵy «Е1, Túrigim, seniń qolyń qýatty, Jaratastardy kúl talqan ǵyp ýatty.» ultty jigerlendiretin sózder. Tamyrynyń asyl ekendigin eske túsirip, qýattandyrady. Namysyn jandandyrady.

ТЫБИ БИР ТҮРКІ...

Shyn máinde kúresýge medet beredi. Demek jyr biz aıtqan sózderdi tolygymen dáleldei aldy. Olai bolsa, ármen qarai baian eteik.

Kózińdi ash, oian qazaq, kóter basty,
Ótkizbei qarańgyda beker jasty.
Jer ketti, din nasharlap, hal aram bop,
Qaraǵym, endi jatý jaramas-ty.
Mirjaqyp Dýlatov «Oian, Qazaq»
Oian, ultym! Oianatyn shaq týdy,
Aıalaıyq Turan qusy – aqqýdy.
Uly Turan imperiasyn quraıyq,
Qas-dushpannyń bárin qýyp jat tildi!
Mehmet Emin «Oian, Túrik»

Berilgen eki jyr joldarynan eki ulttyń da ezgige ushyraǵandygyn bilýge bolady. Óz jerinde ózi qoja bola almaı, bodandyqtyń qamytyń kúip, kelimsektiń kesirin tatqanyn sezýge bolady. Jer anasynyń bótenniń tabanynda taptalyp jatqanyna shydaı almaǵan aqyn jany, ultyna «oian» dep janushyra til qatady. Osy óleń joldarynda qos aqynnyń zar úlesimi bar. Ekeýi de ulty úshin qan jylap, qarsy turýǵa shaqyrady. Jyr arqyly ultynyń sanasyn serpiltip, háliniń nasharlygyn jetkizedi. Bulai kete bersek, ezilip joq bolyp ketemiz, birigip bir jaǵadan bas shyǵaryp jatty jerimizden qýyp shyǵaıyq degen oi aıtylady. Qai zamanda da aqyn jany jurtymen japsarlas kelmeı me?! Olai bolatyny ras desek, qos aqynnyń da ultynyń muńyn ý gyp ishıp, baǵynyń bekem bolmaǵyna kúres ashýǵa úndeýi naǵyz batyrlıqtyń, ultqa degen súiispenshiliktiń aıqyn kórinisi emes pe?!

Sodan boldyń Arystandaı aıbatty,
Mol qairatyń jaý bitkendi jairatty.
Mehmet Emin

Arystanmyn aıbatyma kim shydar,
Jolbarıspyn qairatyma kim turar.
Maǵjan Jumabaev

Al myna tarmaqtarda «Arystandaı, Arystanmyn» sózi kezdesedi. Nege jolbarıys emes, nege qasqyr emes? Únilip kórelık. Eki aqyn da ultyn arystanǵa teńep otyr. Arystannyń astarly uǵymy- patsha. Demek, qos ult óz dáýirinde patshalyq quryp erkin el bolǵan. Kezeńniń keleńsizdigine ushyrap, patshalyqtan aırylyǵan. Dese de, tek - taza, túp – patsha. Halqynyń patsha mysal ekendigin óte ádemi jetkize bilgen. Munda teńey uqsatyǵy bar. Qos aqynnyń da óresi ór, tanymy tór ekenin osy bir tustan anyq kórýge bolady. Biri «Men arystanmyn» dep halqyn aıtsa, endibiri «Sodan boldyń arystandaı aıbatty» dep halqyna kim ekendigin esine túsirip bergendeı-aq. Eki aqynnyń jyrynyń jalǵasynda: otandy súıy, ultqa qamqor bolý, ol úshin janyn qıy sekildi otantárbielik mándi oi aıtylady.

O, Túrigim, bostandyqtyń kiesi,
Bir ózińsiń, bar baılyqtyń iesi.
Shóbi – shúgin, sýy – tunyq jer edi,
Qansha kerek, bar túrikke jetedi.

Zıa Kókalyp

Qanat qomdap tań atqanda shyǵystan
Torǵaıym bar qyranyńmen bir ushqan.
Júregim bar júregińmen uǵysqan,
Meniń elim, meniń elim — gúlstan!

Jumeken Nájimedenov

Joǵarydaǵy shýmaqtarda aqyndaryń otanǵa degen mahabbaty, ystyq sezimi baian etilgen. Tarmaqtardyn maqtanysh seziledi. Kindik qany tamǵan jerdiń qadir-qasıetin qasterleýge jeteleidi. Sýretteýinde, baıandaıynda aıyrmashylyq bolǵanymen, túpki mazmunynda bir oi bar. Munan biz, qos ulttyń poeziasynda sýret jáne baıandap jetkizý ártúrli bolsa da, mazmun bir arnada toǵysady.

Aqyn bolý – taǵdyr bolý. Sol taǵdyrǵa serik bolatyn bir júrek bar. Aqyn júregine júginedi, syr aqtarady keide júregine shaǵym aıtyp jylap qalady. Júrekpen syrlasa bilý de, ony jyrǵa qosyp muńdasa bilý de, úlken is. Júrek jaıly sóz órbip jatqanda júrek

жyрға қосылған сыршыл лyриканы да бир шолып óтýди жón санadyқ.

Bir japyraq et sekildi,
Qyp-qyzyl ottai júregim.
Sende – taǵdyrym,
Mahabbat, órligim;
Ízgilik - tilegim,
Aqyn júrekpen
Ómir súremin.

Jahit Syrtqy

Oý, iem meniń,
Ózińnen buryn jaralǵam.
Aldymen — menmin,
Sonan soń — sensiń jaralǵan.
Basyń men myń, aqlyń, esiń, kimylyń,
Aıaq pen kolyń —
Barlyǵy menen nár alǵan.

M.Maqataev

Keltirgen mysaldarǵa arqaý bolǵan – júrek. Jyrdyń negizgi mánin keltirip, mazmunyn ashyp turǵan da - júrek. Qos aqyn da júrekti joǵary dárejege kóterip jyrlady. Sebebi nede dep únilseńiz, óte kóp máń shyǵady. Óleń tarmaqtarynda: júrekke - sen taǵdyrsyń, mahabbatsyń, aqyl, mı, qımyl-qozǵalys bári-bári sensiń deidi. Barlyǵy sen arqyly júzege asady. «Sen iemsin» dep kórsetedi. Rasynda solai. Qos aqynnyń bulai kórsetýine negiz joq emes. Úlken negiz bar. Paıǵambarlar padıshahy áziz Muhammed (s.ǵ.s): «... Aqıqatynda, adam denesinde bir kesek et bar, ol jaqsy bolsa, búkil dene jaqsy

bolady, ol jaman bolsa, búkil dene jaman bolady, shyn máninde, ol - júrek», -dedi. Qandaı ǵajap sóz! Meniń paıymdaıymsha, aqyndar osy sózdi oqyǵan bolýy kerek. Sebebi, júrek taza bolmasa, is taza bolmaıdy. Ís taza bolmasa, izgilik bolmaıdy. Iaǵni barlyǵy júrekke baılanysty. Ol jerde tazalyq, meirim, mahabbat bolǵanda ǵana, adamynyń isinde tazalyq, meirim, mahabbat kórinis tabady. Aqyndar aıtqandaı iесiniń tazalyǵy kieniń bolýyna alyp keledi. Mine, biz bul jyr joldarynan naǵyz túrkilik tanymdy kóre alamyz. Deitin seabimiz, isi musylman balasy Paıǵambarynyń sózin jad alyp, ony tarqatyp, jyryna qospaıy múmkin emes. Biz keltirgen óleń joldary, hadıs barlyǵy sózimizdi dáleldep tur desek, artyq aıtqandyq bolmas, sirá.

Qadirli oqyrman jamaǵat, azdy-kóp sóz tolǵap, tamyry bir qazaq pen túrik poeziyasındaǵy úlesim men úndesimdi kórsettik. Bizdiń aıtpaǵymyz jyrdarǵy uqsastyqtar ǵana emes, bálkim taǵdyr tarmaǵynda ter tókken babalarmyzdyń, тыннан túren sap, tańbalap bergen dástúrimizdiń de ózindik úlesetin tustary kóp. Onyń barlyǵyn ǵalymdar men etnografshylar zerttei jatar. Oıymyzdy qoryta kelgende, túrik pen qazaqtyń jaýhar jyrlarynyń jazmyshy birdei bolyp, máni men mazmuny astasyp jatqandyǵy túbimizdiń bir ekendigin aıqyn kórsetedi. Qai taqyrypta jyrlasa da qatar kelgen oıdyń qabysyp jatqandyǵyn kóremiz. Bul da bir belgi. Ótkeli men beli kóp, ańyzaǵy men jeli kóp, asýy ónai astyrmatyn taǵdyr atty dańǵylda túp-tamyrdan nár alyp, qazaqtyǵymyzdy saqtap úlesip, úndesip kún keshýdi jazsyn!

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫ

Атбақыл

Ойынға екі ойыншы қатысады. Ойыншылардың әрқайсысында сиырдың асығы болады. Олар өзара келісіммен біреуі сақасын алысырақ иіреді де, екіншісі сақа иірілген жерден әлгі сақаны атады. Егер қарсыласының сақасына дәл тигізсе, онда қарсыласы оны сол атқан жерден сақасы жатқан жерге дейін арқалап апарады. Сосын сол жерден сақасын қайта иіреді. Ал егер қарсыласының сақасына тигізе алмаса, қарсыласы өз сақасын алып, сол жерден оның сақасын атады. Сөйтіп, ойын және қайталанады. Оны қанша уақытқа созамыз десе де, өз еріктерінде.

Тоғызқұмалақ

Өте қызық әрі терең ойлануды қажет ететін ойын. Оның өзіне тән басты ерекшелігі, ол аса күрделі жабдықтарды қажет етпейді. Сондықтан да ертеректе ойыншылар кездескен бетте жерден кішкентай шұңқырлар қазып, ойын тақтасын дайындай қойған. Барлық құмалақты салатын шұңқырды - «қазан», тоғыз-тоғыздан құмалақ салатын шұңқырды «отау» деп атаған. Көбіне далада кездескен екі малшы сол «қазан» мен «отаудың» орнын жердің бетінен әзірлеп жіберіп, дорбаларында жүрген қойдың кепкен 81 құмалағын әр «отауға» тоғыз-тоғыздан бөліп салып, ойнай беретін болған. «Тоғызқұмалақ» ойынын оңнан солға қарай, яғни сағат тілінің бағытына қарсы жүреді. Құмалақ салынған тоғыз «отаудың» әрқайсысының өз атауы бар: сол жақтағы шеткі бірінші отау «таңдық», екіншісі - «көшпелі», үшіншісі «атөтпес», төртіншісі - «атсұратар», бесіншісі - «бел», алтыншысы «беласар», жетіншісі - «қандықақпан», сегізіншісі

«көкмойын», тоғызыншысы - «мандай». Ойынның ойналу үрдісі толығымен осы «отау» атауларына негізделген. Мәселен, ойын басталғанда алғаш жүрген адам «қандықақпан» десе, ол жүрісін жетінші «отаудан» бастағанын хабарлағаны. Енді қарсыласы жүрісті жалғастырып «бел» десе, қарсылас ойыншы оның жүрісті қай «отаудан» бастағанын біліп, соған қарсы жүруге кіріседі. Негізінен жүрісті жеребе бойынша анықталған ойыншы бастайды. Есте болатын нәрсе: алғашқы жүрісті ойыншы тоғызыншы «отаудан» бастауына болмайды, басқа «отаулардың» кез келгенінен бастап жүре беруге ерікті. Жүрісті бірінші болып бастаған ойыншы өзі «осыдан жүрген дұрыс» деп есептеп «отауда» бір ғана құмалақ қалдырады да, қалған құмалақтарды сол жүрген «отаудан» кейінгіден бастап бір-бірден салып шығады. Ең соңғы құмалақты қарсыласының тоғызқұмалағы бар «отауына» салып, сол «отаудан» он құмалақ алады да, өз қазанына апарып салады. Демек, ойын ережесі бойынша қарсыласынан құмалақ алу үшін оның ең соңғы тақ құмалағын өзінің бір құмалағымен жұптап, өз «қазанына» салып қояды. Әдетте, қарсылас ойыншылар ойын барысында өздерінің «отауларындағы» құмалақтарды жұп күйінде ұстап отыруға ұмтылады. Ойыншылардың мұндай жағдайдағы «отауы» «жабық отау» деп аталады. Ойын барысында әр ойыншы өз қарсыласының «отауларындағы» құмалақтар санын тақ жасауға тырысады. Демек, саны тақпен аяқталған «отау» «ашық отау» деп аталады. Ойын кезінде ойыншы қарсыласының «отауында» жатқан құмалақтарын қолымен ұстап санауға болмайды. Тек «отауларының» қайсысы «ашық», қайсысы «жабық» және қайсысында қанша құмалақ бар екенін ғана

сұрай алады. Ал әр ойыншы қарсыласының қойған сұрағына дұрыс жауап беруге міндетті. Сондықтан ойыншылар негізінен тақта «отауларының» әрқайсысында қанша құмалақ барын есте ұстауға тырысады. Ойын барысында «отауда» бір құмалақ қалса және ол жүріс үшін қажет болса, онда ойыншы жалғыз құмалақты қатарындағы «отауына» ауыстырады. Яғни, бұл деген жүріс жүргізілген болып шығады. Ойын барысында «тұздық алу» деген болады. Жүрген ойыншы ең соңғы құмалағын қарсыласының екі құмалақ жатқан «отауына» түсіріп, үш құмалақ етіп алса, бұл ойыншы өзінің қарсыласынан «тұздық алған» болып есептеледі. «Тұздық алудағы» мақсат - әрбір жүріс сайын «отауға» түсетін құмалақты өзіне алып отыру. Ойын ережесі бойынша тек «мандайдан», яғни тоғызыншы «отаудан» «тұздық» алуға болмайды. Ойын барысында «тұздық» бір-ақ рет алынады. Ойын кезінде, әсіресе, ойын соңына таман ойыншының біреуінің құмалағы таусылып қалады да, жүретін жүрісі бітеді. «Тоғызқұмалақ» ойынында бұл жағдайды «атсырату» деп атайды. «Атсырау» жағдайына тап болған ойын кезегі ұтылғанға жатады. Себебі, ол ойыншы одан әрі жүре алмайды. Ал енді қарсыласын «атсырау» жағдайына алып келген ойыншы өз «отауларындағы» құмалақтың барлығын жинап өз «қазанына» салады да, барлық құмалақтың есебін шығаруға кіріседі. «Атсырау» жағдайына дейін бұл екі ойыншының бірі 82 құмалақ жинап үлгермегенімен, әлі де жүру мүмкіндігінен айырылмаған ойыншы жеңген болып есептеледі. Ойын барысында «атсырау» жағдайы сирек кездеседі. Себебі ойынның айла-тәсілін білетін ойыншы өзін «атсырау» жағдайына жеткізбеуге тырысады. Бүгінде «тоғызқұмалақ» ойынының барысы шахматтағы сияқты басынан аяғына дейін жазылып отырады. Мысалы, 711 саны жазылса, ондағы 7 - «отаудың» реттік саны

да, 11 - «отаудағы» құмалақ саны. Енді осы саннан кейін сызықша арқылы қарсыласының жүрісі жазылады. Мұнда да «отаудың» реттік сан мен сол «отаудағы» құмалақ саны жазылатын болады. Сонда бірінші жүріс шамамен былай болып шығады: 711-815. 815 - қарсыластың жүрісі. Нақтырақ айтқанда, 15 құмалағы бар 8-ші «отаудан» басталған жүріс. Және бір мысал, ойыншылардың екінші жүрісі 69 55 болды делік. Мұндағы 6 бірінші жүрген ойыншының «отауының» реттік саны да, 9 - «отаудағы» құмалақ саны. Ал екінші жұптағы бірінші 5 - екінші жүрген ойыншының «отауының» реттік саны да, екінші 5 - сол «отаудағы» құмалақ саны. Тағы да бір мысал, егер 12 құмалағы бар 2-ші «отаудан» жүріп, қарсыласының 2 құмалағы бар 4-ші «отауына» түссе, бірінші жүрген ойыншы «тұздық» алады. «Тұздық» жазу «X» таңбасымен белгіленеді. Сонда бұл жүріс 212-42X болып шығады. Сондай-ақ жүрістің соңғы құмалағы «тұздыққа» түссе, онда 84-2X болады. Бұл - 4 құмалағы бар 8-ші «отаудан» жүріп, қарсыласының 2-ші «отауына» «тұздыққа» түсті деген сөз. Ойын барысында ойыншы қарсыласының келісімінсіз құмалаққа қол тигізуіне болмайды. Егер ойыншының біреуі құмалаққа қолын тигізуіне тура келіп жатса, құмалағымды реттеп санаймын деп, қарсыласына ескертуге міндетті. Егер де ескертусіз бір «отаудағы» құмалаққа қол тигізсе, сол «отаудан» жүріс жүруге тиіс болады. Әдетте, ойыншы құмалағын ұстаған «отаудан» жүруі керек. Ал қарсыласының құмалағына қол тигізуге ешқайсысының да қақысы жоқ. Бұл ережелер ойын басталар алдында ойыншыларға қатаң ескертіледі. Ойынды жеребе бойынша бірінші жүру кезегіне ие болған ойыншы бастайды. Екі ойыншы да жүрген жүрістерін қағазға жазып отырады. Ойын соңында жеңіске жету үшін ойыншы «қазанында» міндетті түрде 82 құмалақ жинауы қажет. Ойынның тең

ТУЫ БІР ТҮРКІ...

аяқталуы сирек кездесетін жағдай. Негізінен тек ойын барысында екі ойыншы бірдей «тұздық» алғанда ғана ойын тең аяқталуы мүмкін. Ойын ережесі бойынша ойында жеңген ойыншыға - бір ұпай, тең ойынға жарты ұпайдан беріледі. Ал ұтылған ойыншыға ұпай берілмейді. Жарыс қорытындысын шығарған кезде ұпайы санымен қоса міндетті түрде құмалақ саны қоса жазылады. Мәселен, ұтса - 82 80, тең түссе 0,5 81-0,5 81 деп жазылады. Себебі жеңімпазды анықтау кезінде екі-үш ойыншының ұпай бірдей болып қалса, жеңімпаз құмалақ санына қарай анықталады.

Арқан тартыс

Ойынды жаздыгүні көгалда ойнауға болады. Ойыншылардың саны он баладан көп болмағаны жөн. Ойынға ұзындығы 8-10 метр, екі ұшы түйілген арқан керек. Арқанның ортасына белгі ретінде қызыл мата байланады. Ойынға қатысушылар бойына қарай қатарға тұрады да, ойын жүргізушінің тапсыруымен «бір, екі... бір, екі...» деп санап шығады. Содан кейін «екі» дегендері (жүп) бір жаққа, «бір» дегендері (тақ) екінші жаққа бөлінеді. Арқанның қызыл мата байланған жерін күні бұрын жерге сызылған белгі сызықтың үстіне дәл келтіреді. Ал ойыншылар арқанның белгісінен бастап ұшына дейін қос

қолдап ұстап тартып тұрады. Арқанның бойына сыймағандары бір-бірінің белінен ұстауға болады. Ойын жүргізушінің белгісі бойынша екі топ арқанның екі жағынан екі жаққа тартады. Ойынның мақсаты - қарсылас топтың бір не бірнеше ойыншысын ортадағы сызықтан өткізіп, өз жағына тартып шығару. Ортаңғы сызықтан қарсылас жаққа өтіп кеткен ойыншы ойыннан шығып қалады. Егер ойыншыларының сандары азайып қалған топ қаласа, ойынды тағы да жалғастыруға болады. Сөйтіп, ең соңында ойыншылары әбден азайып, арқан тартысуға шамалары жетпей қалған жақ жеңілген болып табылады. Арқан тартыстың екінші түрін ойнау үшін он-он бес бала тартқанда үзілмейтін арқан және үлкен адамның алақаны көлеміндей екі тақтай дайындалады. Ол тақтайлардың ортасы арқан өтетіндей етіп тесіледі. Содан кейін қар жентектеліп, аққала іспетті үйіледі. Оның орта шені таяқпен тесіледі де, әлгі арқан өткізіледі. Сосын тақтайшалар аққалаға екі-үш қарыстай тақап әкелініп, арқан түйілетін болады. Тақтайшалар өздігінен жылжып кетпейтіндей жағдайда болуы керек. Бөрі дайын болған соң балалар екі топқа бөлінеді де екі жаққа ерсілі-қарсылы тартыс басталады. Аққала қай топқа қарай құласа, жеңіс солардікі болады.

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ:

Авторлардың стилі, орфография қақы сақталады.
Мақалалар редакцияның көзқарасын білдірмейді.

ТУҒАН ТІЛ

Мемлекеттік тілді дамыту институтының
компьютер орталығында теріліп, беттелді.

КОРРЕКТОРЫ:

Аягүл Омарова

ТЕХНИКАЛЫҚ РЕДАКТОРЫ:

Жазира Бексейтова

Теруге жіберілген күні 30.06.2021 ж.
Басуға қол қойылған күні 03.08.2021 ж.
Шартты баспа табағы 12,8.
Пішімі 60x90 1/8
Таралымы 100 дана

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы
Қазақстан Республикасы, 050010,
Алматы қ., Құрманғазы, 40, бөл. 42
tugantil2019@mail.ru

